

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

С.Ю. Жарко
Г.Г. Жданова

ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано Міністерством освіти, науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Дніпропетровськ
НГУ
2012

УДК 811.161.2 (075)

ББК 81.2 Укр-923

Ж 35

Рекомендовано редакційною радою Державного вищого навчального закладу «Національний гірничий університет» як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (протокол № 6 від 07.06.2011)

Рецензенти:

В. П. Олексенко, д-р філол. наук, проф. (Херсонський державний університет), директор Інституту філології та журналістики;

А. М. Поповський, д-р філол. наук, проф. кафедри мовної підготовки (Університет внутрішніх справ України).

Жарко С. Ю.

Ж 35 Практикум з української мови [Текст]: навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / С.Ю. Жарко, Г.Г. Жданова. – 2-ге вид., доп. і випр. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 256 с.

Зміст видання відповідає програмі дисципліни «Українська мова (за професійним спрямуванням)».

Докладно розглянуто теоретичні засади української граматики, подано найрізноманітніші завдання на засвоєння та закріплення навчального матеріалу, зразки фонетичного, морфологічного й синтаксичного розбору, підсумкові диктанти, тестові завдання, питання для самоперевірки. Матеріалом для вправ слугують художні твори класичної та сучасної української літератури.

Рекомендовано для студентів вищих навчальних закладів, слухачів підготовчих відділень, абітурієнтів і школярів.

УДК 811.161.2 (075)

ББК 81.2 Укр-923

© Жарко С. Ю., Жданова Г. Г., 2012

© ДВНЗ «Національний гірничий університет», 2012

Передмова

Важливе завдання сучасної вищої школи – підготовка висококультурних фахівців. Невід’ємним елементом культури поведінки особи є культура мовлення, що полягає, перш за все, в оволодінні нормами сучасної літературної мови, вмінні грамотно і чітко висловлюватися.

Навчальний посібник пропонується студентам вищих навчальних закладів усіх напрямів підготовки, а також старшокласникам та абітурієнтам з метою набуття й закріплення навичок грамотного письма, підвищення культури мовлення, вироблення вмінь аналізувати мовні явища, глибшого засвоєння теоретичного матеріалу з таких розділів, як лексикологія, фразеологія, фонетика, орфографія, морфологія, словотвір, синтаксис і пунктуація.

Теоретичний матеріал, викладений у посібнику, подається у вигляді таблиць, що сприяє кращому його засвоєнню та використанню. Висвітлені теми закріплено системою вправ, тестових завдань, а також диктантів, дібраних із класичної та сучасної української літератури, публіцистики, фольклору, зокрема з творів, передбачених програмою підготовчого відділення. Тексти диктантів розкривають багатство й красу рідної мови й мають пізнавальне та естетично-виховне значення. З метою самоперевірки знань кожна тема завершується тестовими завданнями, до яких подаються в кінці посібника ключі. Навчальний посібник містить зразки фонетичного, морфологічного, морфемного й синтаксичного розбору.

Посібник може бути використаний не лише студентами, старшокласниками, слухачами підготовчих відділень та курсів, а й учителями-мовниками.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Лексикологія – розділ мовознавства, який вивчає словниковий склад певної мови.

Лексика – це всі слова, що вживаються у мові, або її словниковий склад.

Слово – це найменша самостійна одиниця мови. Кожне слово має такі ознаки: фонетичну оформленість, певне значення, належить до якоїсь частини мови, здатне до відтворення.

Класифікація слів української мови

Розрізнення слів	Групи слів	Приклади
1. За значенням	Однозначні Багатозначні подібні (синоніми) протилежні (антоніми)	<i>кисень, ампер, лікар, Париж, комп'ютер</i> <i>лінія, плата, голова</i> <i>кашкет – картуз, кепка</i> <i>вечір – ранок,</i> <i>виграти – програти</i>
2. За звучанням або написанням	Омоніми Омографи Омофони	<i>лава (предмет) – лава (речовина)</i> <i>білизна – білизна</i> <i>мене – мене; орел (птах) – Орел (прізвище)</i>
3. За походженням	Незапозичені Запозичені з різних мов	<i>бублик, скирта, полуниця</i> <i>пальто, кітель, базар,</i> <i>лекція</i>
4. За сферою вживання	Загальноживані Терміни Професіоналізми Діалектизми	<i>небо, стіл</i> <i>фонема, менеджер</i> <i>кок (кухар), фанера (спів під фонограму)</i> <i>файний (гарний), табівка (шкіряна торбина)</i>
5. За активністю вживання	Активного вжитку Пасивні (застарілі і нові)	<i>прогноз, шосе, квартал,</i> <i>дзитар (годинник), свита (верхній одяг), чоло (лоб),</i> <i>реєлтор, шопінг</i>
6. За емоційним забарвленням	Нейтральні Емоційно-забарвлені	<i>телевізор, сукня, банк,</i> <i>бізнес</i> <i>дівчинонька, ледащо, чадо,</i> <i>матуся</i>

Поділ слів за значенням Однозначні й багатозначні слова

Правила	Приклади
<p>1. Однозначними називаються слова, які мають одне значення. Такими є назви людей, тварин, рослин, предметів, місяців, днів тижня, більшість відносних прикметників, числівники і терміни.</p> <p>2. Багатозначними вважаються слова, що мають два і більше значень. До їх складу належить переважна частина слів нашої мови.</p>	<p><i>директор, львів'янин, дельфін, окунь, груша, конвалія, піджак, стіл, травень, калиновий, десять, струм, гіпотеза</i></p> <p><i>Джерело – 1. Потік води, що утворюється внаслідок руху підземних вод на поверхню землі. 2. Те, що дає початок чому-небудь, основа чогось. 3. Писемна пам'ятка, документ</i></p>

Пряме і переносне значення слів

Правила	Приклади
<p>1. Пряме – це основне, первинне лексичне значення слова, що безпосередньо вказує на зв'язок слова з позначуваним поняттям.</p> <p>2. Переносне – це вторинне лексичне значення, що виникає внаслідок перенесення назви з одного явища дійсності на інше за подібністю чи спільністю ознак.</p>	<p><i>Дівчинка йде додому. Дідусь іде полем.</i></p> <p><i>Дощ іде цілий день. Час іде.</i></p>

Вправа 1. Прочитайте подані слова. Визначте, які з них є однозначними, а які багатозначними.

Тариф, зуб, прикметник, з'явитися, теорема, роман, заєць, солодкий, атом, рекорд, слюсар, молекула, тембр, боронити, топити, Дніпро, світлий, напруга, ім'я, зупинка, волейбол, земля, сердечний, вистава, реклама, графік, малий, край, експорт, товариство, Полтава, добрий, файл, революція, залізний, донька, рослина, клен, ядро, іграшка, квадрат, сивий, аксіома, вишневий.

Вправа 2. Прочитайте подані словосполучення і визначте, у яких із них слова вжито в переносному значенні.

Замислений хлопець – замислені гори; цвітуть вишні – цвіте захід – цвіте картопля; ранній вечір – рання зустріч; бредє осінь – бредє дідусь; галерея прихильників – картинна галерея; сваряться діти – сваряться клени; світла людина – світла сукня – світлий ранок; співає душа – співає дівчина – співає колос; вузька дорога – дорога до успіху – пряма дорога; марять квіти – марить дитина; чорна сукня – чорна душа – чорна фарба; гасне пісня – погасло

вогнище – гаснуть хмари; велика аудиторія – аудиторія затихла; кирпичний ніс – ніс корабля; зашепотів у вушко – вушко голки; густий ліс – ліс рук.

Синоніми

Синоніми – слова, різні за звучанням, але однакові або близькі за лексичним значенням, наприклад: *місце, де беруть воду, – це криниця, колодязь.*

Синоніми об'єднуються в синонімічні ряди. Синонімічний ряд – це група слів, що мають спільне значення (*лелека – чорногуз, бусел, бузько*) або (*говорити – казати, мовити, розмовляти, балакати, гомоніти, базікати, варнякати, теревенити*).

Типи синонімів

Визначення	Приклади
1. Абсолютні – це слова, відмінні за написанням та звучанням, але однакові за значенням.	<i>мовознавство–лінгвістика, спектакль – вистава, біографія – життєпис</i>
2. Лексичні – слова, семантично близькі, але не тотожні.	<i>тепло – жарко, здібний – обдарований, талановитий</i>
3. Стилістичні – слова однакові за значенням, але різні за емоційним забарвленням чи стильовою співвіднесеністю.	<i>рекомендувати – радити, говорити – балакати, базікати, мати – ненька</i>

Групи синонімів за характером уживання

1. Загальноуживані – перебувають у синонімічних відношеннях незалежно від контексту.	<i>безодня – прірва, провалля</i>
2. Контекстуальні – мають близьке значення тільки в певному контексті.	<i>Спить земля у сяйві голубім і спить земля в промінні голубім.</i>

Вправа 3. Доберіть до поданих слів синоніми, поясніть відмінності в їх значенні.

А. Давній, швидкий, відвертий, дужий, винагорода, гілка, галасувати, іронія, досліджувати, гадати, бити, щиро, укупі, винятковий, незабаром, колись, невинний, пустота, лікар, мучитися, поширений.

Б. Розмова, мир, надійний, фотографія, доповідати, тактовний, невдача, суть, рухливий, одвічний, лицемірний, чистий, руйнувати, сильно, труднощі, садиба, річниця, природний, особливий, досвід, робітник.

Вправа 4. Доберіть до поданих іншомовних слів власне українські синоніми.

Авторитет, амбіція, аплодисменти, апатія, анулювати, аномалія, базис, білінгвізм, вульгарний, демократія, ігнорувати, інцидент, дефект, домінувати, екземпляр, екзотичний, економний, експеримент, елегантний, елітний, ерудований, компетентний, компроментувати, конфіденційний, конфіскувати, координувати, лаконічний, легальний, лімітувати, фамільярний, фіктивний.

АНТОНІМИ

Антоніми – слова, які належать до однієї й тієї ж частини мови й мають протилежні значення, наприклад: *правда – неправда, ніжний – грубий, зустріч – розлука, перший – останній, тепло – холодно.*

Розряди антонімів за структурою

1. Однокореневі	<i>воля – неволя, раціональний – ірраціональний</i>
2. Різнокореневі	<i>ласкавий – грубий, день – ніч, тепло – холодно</i>

Класифікація антонімів за сферою вживання

Правила	Приклади
1. Загальномовні – протилежне значення сприймається поза контекстом.	<i>гарно – погано радість – сум</i>
2. Контекстуальні – слова набувають протилежного значення тільки в певному контексті.	<i>У душі моїй – місця немає туманам. У душі моїй – сонце червоне буя... (В. Симоненко).</i>

Вправа 5. До поданих слів доберіть антоніми, охарактеризуйте їх за структурними ознаками.

Піднімати, опівночі, схвильований, сутеніло, виразно, тривожний, старий, спуститися, майбутнє, наближатися, боягуз, грубий, достойний, брати, нужда, бездарний, небажано, пізно, велетень, небагатий, людяність, чорнявий, успіх, тривалий, пам'ятати, поразка, популярний, ледачий, коштовний, звичайний, ексклюзивний, грубий, перебільшувати, озброєний, сніданок, розкішний.

ОМОНІМИ

Омоніми – слова, однакові або подібні за звучанням і написанням, але різні за лексичним значенням, наприклад: *кран (водогінний) і кран (будівельний), лев (тварина) і лев (грошова одиниця).*

Групи омонімів

Правила	Приклади
1. Повні омоніми – слова, що належать до однієї частини мови й однакові за своїм звуковим складом в усіх граматичних формах.	<i>блок (пристрій для підняття вантажів), блок (союз, об'єднання)</i>
2. Неповні омоніми:	
а) омоформи – слова, які мають однаковий звуковий склад у певній граматичній формі й належать до різних частин мови;	<i>шию (від шия), шию (від шити)</i>
б) омофони – слова, однакові за	<i>мине – мене, Мороз (прізвище) –</i>

звучанням, але різні за значенням та написанням; в) омографи – слова, однакові за написанням та різні за значенням і звучанням. Засобом розрізнення їх значення слугує наголос.	<i>мороз (сильний), добою – до бою</i> <i>дорога – дорогá, насип – насіп, жила – жилá</i>
---	--

Вправа 6. Прочитайте словосполучення, випишіть ті, що мають омоніми.

Вулканічна лава, дерев'яна лава, вставала лава бійців; чужа душа, красива душа; важка доля, валятися долі; сльоза до повік, зостануся твоєю повік; шепче хвиля, шепче дівчинка; терпіти муку, молоти із зерна муку; золоте поле, жінка поле; коти м'яч, сірі коти; лютий мороз, лютий чоловік, холодний лютий; молода качка, качка в морі; сильний голос, веселий голос; знайти радій, радій життю; смачний обід, вузький обід; провести захід, червоний захід; жати жито, жати руку; на морському березі, на високій березі; крило птаха, крило літака; клуб диму, сільський клуб; доривали яму, доривали траву.

Вправа 7. Уведіть подані слова в контекст. З'ясуйте, які з них є омонімами, а які багатозначними.

Опикати, чари, зірка, моторний, гарячий, зелений, точити, обминати, серце, хвіст, наліт, начистити, мило, літній, сухий, завивати, досипати, двірник, блок, завести, шах, корінь, таз, меню, файл, тикати, топити.

Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду походження

За походженням лексика сучасної української мови поділяється на дві групи: **корінна українська**, наприклад: *вишня, вечір, двір* та **іншомовна**, наприклад: *інститут, кинджал, мольберт, балет, лідер*.

Корінна українська лексика	Приклади
1. Слова індоєвропейського походження. Їх можна зустріти в усіх або більшості мов індоєвропейської сім'ї.	<i>лікоть, полова, око, мати, вузький, молоко, іти, жити</i>
2. Спільнослов'янська лексика, що стала загальним надбанням багатьох слов'янських мов. До неї відносять давні латинські, грецькі, германські запозичення.	<i>сваха, онук, буря, вежа, осел, хліб, мити, огірок, полотно, церква, король, ліки, осел</i>
3. Власне українські слова. До них належать назви осіб, будівель, страв, напоїв, назви одягу та взуття, предметів побуту, а також поняття, пов'язані із суспільно-політичним життям, військовою сферою, виробничою діяльністю, освітою та вихованням тощо.	<i>працівник, промовець, будинок, борц, холодець, сорочка, спідниця, бриль, рушник, рядно, кошик, хустка, освіта, повітря, чинити, хист, гичка, кисень</i>

Примітка. Власне українським словам притаманні такі ознаки:

- вживання **и** після **ж, ч, ш, г, к, х** у корені (*чинити, кисень*);
- суфікси **-ин-, -ач- (-яч-), -ець, -ник, -к-, -анн-, -енн-, -инн-** (*Донеччина, сіяч, газівник, промовець, вихователька, дозрівання*);
- префікси **по-, прі-, між-, перед-, су-** (*поверх, прізвище, міжгір'я, супісок*).

Іншомовна лексика	Приклади
<p>1. Запозичення зі слов'янських мов:</p> <ul style="list-style-type: none"> - із старослов'янської мови (переважно назви понять, пов'язаних з релігією та мораллю); - з російської мови (виробнича, суспільно-політична, ділова, побутова лексика); - слова, засвоєні з польської мови (військова, суспільно-політична, виробнича, побутова та інша лексика). <p>2. Запозичення із неслов'янських мов:</p> <ul style="list-style-type: none"> - з тюркських мов: <ul style="list-style-type: none"> а) назви адміністративно-політичних, військових понять; б) назви побутових речей; в) назви тваринного, рослинного світу; г) назви продуктів харчування; д) назви поселень, будівель; - з грецької мови: <ul style="list-style-type: none"> а) назви релігійних понять; б) назви суспільно-політичної сфери; в) наукові та мистецькі терміни; - з латинської мови: <ul style="list-style-type: none"> а) освітня та мовознавча лексика; б) математичні й технічні терміни; в) юридична лексика; г) адміністративно-ділова лексика; д) медичні терміни; е) суспільно-політична лексика; ж) мистецтвознавча лексика. <p>3. Запозичення із західноєвропейських мов:</p> <ul style="list-style-type: none"> - з німецької: <ul style="list-style-type: none"> а) лексика військової справи; б) технічна та будівнича лексика; в) назви культури й мистецтва; г) торгівлі, управління та побуту; - з англійської: 	<p><i>град, глас, раб, ратай, вознесіння, соратник, вождь, страждати, трудящий, гординя, преподобний посланець, рудник, указ, завод, сарафан, гармоніст</i></p> <p><i>рота, уряд, скарга, вирок, хвороба, маляр, мазурка, зичити</i></p> <p><i>хан, султан, козак, каторга, орда, кинджал, аркан</i></p> <p><i>тюрбан, халат, диван, таз</i></p> <p><i>баран, ішак, борсук, кизил, айва ізюм, шашлик, латша, халва</i></p> <p><i>сарай, амбар, кишлак, шатро</i></p> <p><i>ангел, монах, ікона, панахида</i></p> <p><i>демократія, стратегія, автономія</i></p> <p><i>орфографія, граматики, театр</i></p> <p><i>лекція, декан, студент, літера</i></p> <p><i>конус, куб, траєкторія, турбіна</i></p> <p><i>нотаріус, адвокат, прокурор</i></p> <p><i>секретар, документ, адміністрація</i></p> <p><i>вірус, ангіна, імунітет</i></p> <p><i>прогрес, делегат, республіка</i></p> <p><i>фабула, варіація, капела</i></p> <p><i>офіцер, штаб, солдат, штурм</i></p> <p><i>кран, верстат, штепсель, шифер</i></p> <p><i>мольберт, балетмейстер, арфа</i></p> <p><i>вексель, бухгалтер, бутерброд</i></p>

<p>а) політичні й економічні поняття; б) мореплавські та військові терміни; в) технічні терміни; г) спортивні поняття; д) побутова лексика; - з французької: а) суспільно-політична та військова термінологія; б) технічна та будівнича лексика; в) назви культури й мистецтва; д) побутова лексика; - з італійської мови: а) назви музичних понять; б) економічна, будівнича, побутова лексика.</p>	<p><i>лідер, мітинг, бізнес, менеджер шлюпка, танкер, яхта, трап трактор, трамвай, ескалатор футбол, гол, матч, чемпіон джем, джемпер, піжама</i></p> <p><i>преса, асамблея, прем'єр, режим десант, сапер, фронт фюзеляж, монтаж, карбюратор партер, водевіль, рояль, афіша торшер, пальто, жабо, десерт</i></p> <p><i>тенор, адажіо, соната, акорд каса, інкасатор, фірма, бароко, фонтан, піца, макарони</i></p>
--	--

Примітка. Ознаки, за якими можна розрізнити засвоєні слова.

Із старослов'янської мови: наявність звукосполучень **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** (дерево, голос); **ра-** на початку слова (раб, ратай); **жд** (вождь, страждати); початкових **є, ю** (єдиний, юнак); префіксів **воз-, пре-, пред-, со-** (вознесіння, преподобний, предтеча, соратник).

З тюркських мов: повторення у слові однакових голосних звуків (баклажан, барабан, утюг, сургуч); наявність звукосполучень **-ак, -ан, -лик, -ук, -ун, -ча** у кінці слів (табак, баштан, башлик, борсук, табун, алича).

З грецької мови: наявність початкових голосних **а, е** (ангел, етика); приголосного **ф** (фантазія); звукосполучень **кс, пс, мв** (лексика, психіка, амвон); суфіксів **-ид(а), -ід(а)**, (панахида, піраміда); компонентів **атмо, аеро, біо, біблі, демо, лог, фон** (атмосфера, аеропорт, біологія, демос, фонетика).

З латинської мови: префікси **екс-, де-, ім-, контр-, ре-, ін-** (експозиція, імпонувати, реконструкція, інкубатор); суфікси **-альн-, -ат, -ент, -тор, -ум, -ус, -тур** (універсальний, демократ, інформатор, мінімум, інцидент).

З німецької мови: звукосполучення **шт** на початку слова (штраф), **ай, ей** у середині слова (майстер, крейда); складні слова без сполучних голосних (балетмейстер, бутерброд).

З французької мови: звукосполучення **уа, ам, ан** перед приголосним (тротуар, асамблея, вуаль, жанр); суфікси **-аж, -ант, -анс, -ер, -йон** (фураж, лейтенант, реверанс, режисер, компаньйон).

З англійської мови: звукосполучення **дж** (бюджет, джем), а також **ай, ей** у середині слів (комбайн, грейдер); суфікси **-инг, -інг** (пудинг, демпінг).

Вправа 8. Визначіть, з якої мови запозичено слова кожного рядка.

1. Ампула, гараж, реверанс, пюре, кулуари, кювет.
2. Штепсель, флейта, штопор, гросмейстер, ефрейтор, штурм.
3. Кемпінг, волейбол, джаз, мітинг, джін, снайпер, смокінг.
4. Експлуатація, глобус, студент, консиліум, імпорт, нотаріус.

5. Ладья, нужда, пустиня, юнак, возвеличити, богоборець, прах.
6. Базар, туман, шашлик, капкан, урюк, кишлак, сундук.
7. Псалом, архів, синтаксис, фосфор, лексикографія, економія, ідея.

Класифікація слів за сферою вживання

Правила	Приклади
<p>1. Загальноновживана (стилістично нейтральна) лексика. До неї належать слова – назви основних понять, пов'язаних із щоденним життям.</p> <p>2. Лексика обмеженого вжитку:</p> <p>а) терміни – слова чи словосполучення, що позначають поняття певної галузі науки, мистецтва, суспільного життя.</p> <p>Терміни бувають:</p> <ul style="list-style-type: none"> - загальнонаукові (вживаються в різних галузях науки); - галузеві (характерні для певного виду діяльності); <p>б) професіоналізми – слова чи мовні звороти, що вживаються в певному професійному середовищі;</p> <p>в) діалектизми – це слова, поширені в певній місцевості.</p>	<p><i>поле, річка, сніг, мати, хлопець, кімната, сукня, серце, поросся, яблуня, великий, думати, завтра</i></p> <p><i>експеримент, атом, уява, октава, кислота, мікроскоп, чутливість, світогляд, експорт;</i></p> <p><i>аналіз, категорія, синтез, доказ, дослід;</i></p> <p><i>звук, спрощення, флексія, іменник – у мовознавстві</i></p> <p><i>дуб (великий човен із суцільного дерева), калабуха (невеликий човен) – у рибалок; камбуз (кухня) – у моряків</i></p> <p><i>жалива (кропива), кендюх (шлунок), когут (півень), каптур (головний убір)</i></p>

Вправа 9. Поділіть подані слова на групи: а) загальноновживані, б) терміни, в) професіоналізми, г) діалектизми. Терміни погрупуйте за сферою вживання.

Сармати, вуйко, рефлекс, потрібка, скальпель, будинок, біосинтез, день, бісектриса, керсетка, джерело, сольфеджіо, морфема, вуглеводи, усмішка, вітер, нотаріус, трембіта, ранок, нітрати, кок, префікс, родина, монітор, вектор, плечі (верхня частина випуклості горщика), диня, селяни, адвокат, відмінок, телефон, суспільство, алгоритм, земля, груша, крисаня (різновид чоловічого капелюха), рівняння, ферменти, хірург, нота, ягоди, лампач, катод, книгарня, процесор, метро, син, апеляція, кубрик, мед, атмосфера, квіти, президент, файний.

Групи слів за активністю вживання

Правила	Приклади
<p>1. Активна лексика – основний шар лексичного складу мови, що характеризується високим ступенем уживаності усіма носіями мови.</p> <p>2. Пасивна лексика – мало вживані в щоденному</p>	<p><i>працівник, молекула, проживати, знайомий, документ</i></p>

спілкуванні слова, наділені ознаками застаріlosti або новизни. Серед них виділяють: а) застарілі слова : історизми (вийшли з ужитку внаслідок зникнення реалій, які вони позначали); архаїзми (витіснилися іншими словами-синонімами); б) неологізми – нові в мові слова (загальномовні та авторські).	<i>дворянин, лучник, прялка, аршин перст(палець), жалування (заробітна плата) імідж, реєлтор, факс, яблуневоквітно (П. Т.)</i>
--	--

Вправа 10. Прочитайте та выпишіть застарілі слова (історизми).

Мати, боярин, чиновник, онук, шапка, князь, пан, костюм, синій, купець, пшениця, семінарисл, черешні, хорунжий, гривня, курка, губернатор, поліцай, віче, ранок, булава, меч, лопата, волость, сенат, олень, ратуша, собор, місяць, бондар, мечник, рік, лакей, пістоль, щит, взуття, покоївка, будинок, гувернантка, ходити, дукат, жандарм, вітер, крейцар, міст, панцир, осавула.

Вправа 11. З'ясуйте, які з поданих слів та словосполучень є неологізмами.

Бізнес, мюзикл, якість, іномарка, ліцей, школа, комп'ютер, брокер, митник, машина, лазер, коледж, дистанційне навчання, космос, шоп, супермаркет, медсестра, гамбургер, спікер, офіс, дисконтна картка, профорг, файл, ощадний банк, банкомат, радіо, мобільний зв'язок, літо, зарплата, євро, маркетинг, навчання, контракт, міні-маркет, піца, дистриб'ютор, військовий, комерсант.

Лексика з погляду емоційного забарвлення

Правила	Приклади
1. Нейтральна лексика – слова, що позначають певні поняття і не мають додаткових експресивних навантажень.	<i>сонце, суспільство, буття, майстерня, катет, тангенс, литаври</i>
2. Емоційно (експресивно) забарвлена лексика – це слова з позитивними чи негативними емоційними відтінками.	<i>радість, туга, ласкавий, матінка, базікати, садочок, маленький, вітрюган, старезний, дівчисько</i>

ФРАЗЕОЛОГІЯ

Фразеологія – це розділ мовознавства, що вивчає лексично неподільні сполучення слів, або фразеологізми.

Фразеологізмом називається стійке сполучення слів, яке відтворюється в процесі мовлення як готова словесна формула і становить семантичну цілість, наприклад: *біла ворона, правити теревені, заварити кашу, багатіти думкою.*

Фразеологічні одиниці

1. Власне фразеологізми – стійкі звороти, рівнозначні окремим словам або словосполученням.	<i>Пускати півня (підпалити щось), права рука (помічник)</i>
---	--

2. Прислів'я – це народний вислів повчального характеру, має структурний вигляд речення, у якому узагальнено суспільний досвід людей.	<i>Поганому виду нема стиду. Не брудни криниці, бо хочеш водиці.</i>
3. Приказка – народний вислів, близький до прислів'я, але не має узагальненого, повчального характеру.	<i>М'які слова і камінь крушать. Не нашого поля ягода. Не святі горшки ліплять.</i>
4. Крилаті вислови – влучні вирази видатних людей (учених, письменників, державних і політичних діячів).	<i>Я маю в серці те, що не вмирає (Л. Укр.). Бути чи не бути (В. Шекспір).</i>
5. Афоризм – коротке виразне судження, яке в зручній для запам'ятовування формі висловлює глибоку думку. Це може бути прислів'я, приказка, крилатий вислів.	<i>Друзі пізнаються в біді. Хто шукає, той знайде. Нове життя нового прагне слова.</i>

Джерела утворення фразеологізмів

1. Сталі вислови з народної мови (прислів'я, приказки)	<i>Стати на ноги; світ зав'язати. Обпікся на молоці, то й на воду студить</i>
2. Влучні вислови з мовлення людей різних спеціальностей	<i>Ховати кінці у воду, відігравати роль, брати бар'єр, стригти під один гребінь</i>
3. Переклади з інших мов чи запозичення без перекладу	<i>Синя панчоха, дивитися крізь пальці, contra spem spero</i>
4. Вислови з античної культури	<i>Канути в лету, піррова перемога</i>
5. Біблійні вислови	<i>Козел відпущення, випити чашу до дна</i>
6. Вислови відомих людей	<i>Вогонь в одежі слова (І. Ф.), жереб кинуто (Ю. Цезар)</i>

Вправа 12. Перепишіть подані фразеологізми та поясніть їх значення. Визначте, які з них є прислів'ями, приказками, крилатими висловами.

Дружній череді вовк не страшний; брати в шори; гнати гоном; ні світ ні зоря; замутити воду; з кам'яним лицем; коняча доза; кров з молоком; на сухе дерево і огонь пада; нічим одверзуться уста; коні не винні; і вовки ситі, і кози цілі; вірою і правдою; дантове пекло; не ликом шитий; без царя в голові; яке коріння, таке й насіння; ти йому стрижене, а він тобі смалене; терновий вінок; любов і ненависть; хто бере – усе той тратить, хто дає – усе придбав; борітеся – поборете; вовків боятися – в ліс не ходити; всякому городу нрав і права.

Вправа 13. Прочитайте фразеологізми, запишіть їх, групуючи за джерелами утворення.

Рука руку миє; брати рубіж; притча во язицех; а судді хто?; Діоген у бочці; ставити крапки над і; знімати стружку; не одним хлібом живе людина; батьки і

діти; коваль клепле, доки тепле; ні до ладу, ні до прикладу; шкурка вичинки не варта; попасти пальцем у небо; авгієві стайні; випити чашу до дна; я вийду одна проти бурі; показувати товар лицем; ні пуху ні пера; хто багато обіцяє, той рідко слова дотримує; підбивати клинці; подавати надію; усе тече, усе змінюється; обітована земля; яблуко розбрату; входити в колію; одним миром мазані; співати стару пісню; пройти через пекло; як п'яте колесо до воза; виносити сміття з хати; від великого до смішного один крок; наріжний камінь; на ловця і звір біжить; змотувати вудки.

Тестові завдання № 1

1. Знайдіть рядок, у якому всі слова однозначні.

А	Земля, жайворонок, велетень, хмара
Б	Сонце, голова, поле, лежати
В	Шкарпетки, буквар, диспетчер, іменник
Г	Дорога, море, рука, вечір
Д	Спідниця, мова, надійність, твердий

2. У якому рядку кожне слово багатозначне?

А	Кімната, гілка, горіти, плести
Б	Співати, світлий, малина, стіл
В	Аркуш, рукав, прибудовувати, пливти
Г	Чистий, олівець, летіти, полотно
Д	Дрімати, гніздо, скарбниця, гострий

3. Визначіть рядок зі словами, які утворюють антонімічну пару.

А	Боязливий – відважний
Б	Розумний – дріб'язковий
В	Вдумливий – легковажний
Г	Активний – пасивний

4. Позначте рядок зі словосполученнями, у яких слова мають переносне значення.

А	Глибокі почуття, золотий перстень
Б	Лісове джерело, стіна людей
В	Черстві слова, лагідний голос
Г	Пташине крило, крило літака
Д	Море вражень, операційне поле

5. У якому рядку всі слова – синоніми?

А	Сумувати, горювати, журитися
Б	Рукопис, автограф, підпис, резолюція
В	Роздавлювати, роздушувати, розчавлювати, розплющувати
Г	Схожість, подібність, аналогія
Д	Спілка, товариство, єдність, об'єднуватися

6. Визначте, у якому рядку вислови синонімічні.

А	Попасти пальцем в небо, вгадати
Б	Прикусити язика, травмуватися
В	Говорити крізь зуби, говорити з неохотою
Г	Перемивати кістки, купатися
Д	Муха вкусила, зробитися зухвалим

7. У якому рядку всі слова є омонімами?

А	Ласка, річка, лебідка, лука
Б	Мул, літній, зошит, слати
В	Застава, захід, зважуватися, вал
Г	Лава, здаватися, квасоля, кришка
Д	Тополя, ключ, три, вити

8. Знайдіть рядок, у якому до складу всіх словосполучень входять омоніми.

А	Джерельний ключ – ключ до серця, сумні думки – сумний погляд
Б	Чиста вода – чисті очі, черствий хліб – черства душа
В	Високі мрії – високі яблуні, замкнута квартира – замкнута людина
Г	Дорогі парфуми – дорогі слова, тверда хода – твердий камінь
Д	Прямий ніс – ніс валізу, стигнуть руки – стигнуть жита

9. Визначіть рядок, у якому всі слова власне українські.

А	Автобус, інфляція, контингент, посередник
Б	Хустка, віник, освітянин, намисто
В	Реконструкція, медаль, пальто, сніг
Г	Вінегрет, слива, сидіти, костюм
Д	Криниця, шапка, черешні, гарнір

10. З'ясуйте, у якому рядку всі слова є запозиченими.

А	Телефон, президент, журі, либонь
Б	Дисплей, гімн, екіпаж, концерт
В	Паштет, ректор, гравій, гречка
Г	Конгрес, вила, натура, грим
Д	Геній, можливий, каталог, гастрит

11. У якому рядку всі слова діалектні?

А	Квасок, струк, жир, хвиля
Б	Блават, вікно, гуня, банітувати
В	Каптур, нецьки, потрібка, ляскавиця
Г	Трембіта, масть, русалка, підряд
Д	Мавка, базар, колиба, місяць

12. Знайдіть рядок, у якому всі слова неологізми.

А	Тести, монітор, гармата, депутат
Б	Телевізор, колонка, обранець, квітка
В	Екран, павільйон, профорг, псалтир
Г	Йогурт, комп'ютер, пошта, автомобіль
Д	Ноутбук, шоу-бізнес, інтернет, євро

13. У якому рядку всі слова застарілі?

А	Гетьман, ярмарок, сором, ремісник
Б	Оброк, чолобитна, макогін, брань
В	Москаль, боріння, дорога, ковчег
Г	Універсал, творитель, гостинець, магазин
Д	Бариш, поріг, мрія, аршин

14. Позначте рядок, у якому не всі слова загальноживані.

А	Веселий, вечеря, озеро, сонце
Б	Хата, дерево, дядько, рука
В	Курка, машина, стіл, голова
Г	Піаніно, вітер, хмари, полонина
Д	Розповідати, палець, зелений, рік

15. У якому рядку всі слова стилістично забарвлені?

А	Співати, волоцюга, озорити
Б	Зодчий, славетний, зелений
В	Шкандибати, галасувати, носяка
Г	Серденько, дорогий, їстоньки
Д	Довжелезний, мріяти, мати

ГРАФІКА. ФОНЕТИКА

УКРАЇНСЬКИЙ АЛФАВІТ

Алфавіт – це сукупність букв, розміщених у встановленому для даної мови порядку.

Алфавіт сучасної української літературної мови складається з 33 букв у такій послідовності:

Аа, Бб, Вв, Гг, Гґ, Дд, Ее, Єє, Жж, Зз, Ии, Іі, Її, Йй, Кк, Лл, Мм,
Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Фф, Хх, Цц, Чч, Шш, Щщ, ь, Юю, Яя.

Порядкове розміщення букв в українському алфавіті традиційне. Його треба завчити напам'ять.

Послідовність букв в алфавіті використовується при укладанні словників, статей в енциклопедіях та довідниках, каталогів у бібліотеках, карток, списків прізвищ людей тощо. При розміщенні слів в алфавітному порядку враховують не тільки перші, а й усі наступні букви слова.

Про літеру Гг

У 1933 році цю літеру було вилучено з українського правопису, а третім виданням “Українського правопису” було повернено.

Слова з літерою Гг

Агу, агукати, агрус, габлице, габлі, гава, газда, газдиня, гадж, ганок, гатунок, гвалт, гвалтувати, гегати, гегекати, гедзь, гелготати, гергелі, гердан, герготіти, герлига, (гирлига), гешефт, гигикнути, глей (вишневий клей), гляг, гніт (у лампі), гогель-могель (гоголь-моголь), гогошитися, гонт, гонта, горголя, горготати, гражда, грасувати, грати (імен.), гречний, grindжолі, ґрунт, гудзик, гуля, гуральня, джерготати, джерготіти, джигнути, джигун, дзига, дзигарі, дзиглик, дригати, зигзаг, легінь, мамалига, ремигати, фіґа, фіґлі-міґлі, хуга, цуг (цугом), швагер, шварготіти та похідні від них.

ЗВУКОВА СИСТЕМА МОВИ

Звуки української мови поділяються на голосні та приголосні. Голосні звуки утворюються на основі голосу (музикального тону). Усі вони об'єднуються навколо шести звукових типів [а], [о], [у], [е], [и], [і]. Голосні бувають наголошені й ненаголошені.

Приголосні звуки утворюються на основі голосу й шуму або тільки шуму й поділяються на:

Сонорні	Шумні	
[в], [м], [н], [л], [р], [й]	Дзвінкі	Глухі
	[б], [д], [з], [ж], [дж], [г], [ґ], [дз]	[п], [т], [с], [ш], [ч], [ц], [х], [к], [ф]

За твердістю й м'якістю приголосні звуки поділяються на три групи:

Тверді	М'які	Пом'якшені
[б], [в], [г], [ґ], [д], [ж], [дж], [з], [дз], [к], [л], [м], [н], [п], [р], [с], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш]	[д'], [т'], [з'], [дз'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [р'] Примітка: [й] завжди м'який звук	[б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [т'], [к'], [х'], [ж'], [дж'], [ч'], [ш']

Примітка. Приголосні звуки завжди пом'якшуються перед м'яким знаком та голосним і.

Співвідношення між буквами і звуками

1. Голосні букви я, ю, є, що стоять після приголосних, позначають відповідно звуки [а], [у], [е] та пом'якшення попереднього приголосного: ряд [р'ад], люк [л'ук]. На початку слова, після голосного, м'якого знака та апострофа букви я, ю, є позначають відповідно два звуки [йа], [йу], [йе]: явір [йав'ір], Збруєв [збруйєв], м'яч [мйач].

2. Буквосполучення дж, дз у корені слів позначають один звук [дж], [дз]: [сиджу], [дзв'ін], на стику префікса і кореня – два окремих: [п'ідзабути], [в'іджати].

3. Букви щ, ї завжди позначають два звуки [шч], [йї]: щит [шчит], їжак [йїжак].

4. Буква ь позначає нуль звуків і м'якість попереднього приголосного: день [ден'], сталь [стал'].

Фонетична транскрипція

На письмі нерідко виникає потреба відтворити мовні звуки з усіма їх відтінками. Для цього використовують фонетичне письмо, чи фонетичну транскрипцію (від лат. transcriptio – переписування).

При запису слів фонетичною транскрипцією необхідно враховувати вищезазначену класифікацію звуків та співвідношення між буквами і звуками. Крім того, використовуються додаткові знаки:

- а) ' — м'якість
- б) ʹ — пом'якшення
- в) : — подовження та подвоєння
- г) ~ — один звук

Фонетичний розбір слова

Схема розбору

1. Записати слово фонетичною транскрипцією.
2. Поділити його на склади /відкриті, закриті/, визначити кількість складів.
3. Поставити наголос.
4. Охарактеризувати голосні /наголошені, ненаголошені/.
5. Схарактеризувати приголосні:
  - а) за участю шуму і голосу /шумні, сонорні/;
  - б) за дзвінкістю і глухістю;
  - в) за твердістю і м'якістю.
6. Визначити кількість букв і звуків.

Зразок фонетичного розбору

радість [рад'іс'т'] – слово складається з двох складів *ра* – відкритий, наголошений, *дість* – закритий, ненаголошений.

р [р] – сонорний твердий приголосний звук

а [а] – наголошений голосний звук

д [д'] – дзвінкий м'який приголосний звук

і [і] – ненаголошений голосний звук

с [с'] – глухий м'який приголосний звук

т [т'] – глухий м'який приголосний звук

ь [∅] – нуль звуків

У слові 7 букв і 6 звуків.

Вправа 14. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, зробіть фонетичний аналіз.

Обличчя, подвір'я, гудзик, суддя, підживлений, рясний, Настя, від'їзд, малюють, динька, наллю, їздець, підщепа, єдиний, джемпер, духмяний, коріння, щечечуть, масток, дзенькіт, зціляти, узгір'я, прянощі, кольє.

Вправа 15. Випишіть слова, у яких є невідповідність між звуками і буквами.

Рекорд, льонок, гарячий, пір'ястий, дзеленчати, Мар'яна, Сонька, юннат, піджидати, піджачний, ремінець, відзвук, інстанція, куп'я, дзвенить, курай, Інна, надбання, Марсельса, нещирий, піввагон, піаніст, Юліан, рафінад, піддашок, Раїса, раненько, нагороджений, гудзичок.

Вправа 16. Випишіть слова, записані неправильно фонетичною транскрипцією.

Лящ [л'ашч], в'язкий [в'азкий], комірка [комірка], наділення [наділен':а], соевий [с'ойевий], тер'єр [терйєр], щенятко [щен'атко], туя [ту'я], святковий [св'йатковий], свіжий [с'в'їжий], довіряти [дов'ір'ати], кінчик [кінчик], возз'єднати [воз:йєднати], туш [ту'ш'], віджати [в'іджати], їжджу [йїжджу], дзвіниця [дзв'іниц'а], дзень [дзєн'], підзміна [підзміна], продюсер [прод'усер], протиріччя [протир'іча], віттячко [віт'ачко], працюють [прац'уут'].

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ

Правила	Приклади
1. [e] – [и], [o] – [a] в коренях дієслів, якщо в наступному складі з'являється наголошений [a].	<i>заберу – забираю, застелити – застилаю, скочити – скакати, допомогти – допомагати</i>
2. [e] – [i]	<i>плести – заплітати</i>
3. [i] – [a]	<i>сідати – садити</i>
4. [o], [e] – [i] при словотворенні та словозміні ([o], [e] у відкритому складі, [i] в закритому).	<i>нога – ніжка, осені – осінь, мого – мій, нести – ніс</i>
Примітка. Не відбувається чергування у словах іншомовного походження та звукосполученнях -оро-, -оло-, -ере-, -еле-, -ор-, -ов-, -ер-, -ев- .	<i>диктор, директор, холод, город, берег, шелест, повний, певний, дерть, горб</i> але: <i>болото – боліт, дорога – доріг</i>
5. [o], [e] з нулем звука (випадні і вставні).	<i>садок – садка, палець – пальця, беру – брати, ромашка – ромашок, вишня – вишень</i>
6. [e] – [o] після шиплячих та й, [e] перед приголосними, які здавна були м'якими, [o] перед твердими, особливо перед складом з [a], [o], [y], [и].	<i>четверо – чотири, пшениця – пшоно, вечеря – вечора, женити – жонатий</i> але: <i>честь, щетина, щедрий, джерело, ліжечко, чоловік, шовковиця, гайок, жовтий, бджола</i>

Вправа 17. Змініть подані слова так, щоб у них відбувалося чергування голосних.

Пшениця, пісень, витерти, носити, лізти, ламати, забирати, клонитися, літати, випікати, овес, кисіль, робота, шестеро, могти, застелити, поріг, сіль, щєбіт, ріг, мій, береза, голова, пасмо, будень, вершок, вікно, хлопець, посол, вітерець, сестри, швець, ляльки, свисток, папір, шепіт, березовий, кореня, захід, земля, горобець, гайок, камінь, лінієчка, сукня, боєць.

ЧЕРГУВАННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Правила	Приклади
1. [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш] у відмінкових формах іменників та відіменникових похідних.	<i>друг – друже, дружний, музика – музичний, кожух – кожушина, горох – горошина, горошок</i>
2. [г] – [з'], [к] – [ц'], [х] – [с'] перед закінченням і в Д.в. однини іменників жіночого роду І відміни та в М.в. однини іменників усіх трьох родів.	<i>книга – книзі, у книзі, око – в оці, кібернетика – кібернетиці, у кібернетиці, поверх – на поверсі</i>
3. [г] – [ж], [к] – [ч], [х] – [ш], [д] – [дж], [т] – [ч], [з] – [ж], [с] – [ш], [зд] – [ждж], [ск], [ст] – [шч] у першій особі однини дієслів 2-ї дієвідміни та в усіх особах дієслів 1-ї дієвідміни.	<i>берегти – бережу, лазити – лажу, просити – прошу, бродити – броджу, їздити – їжджу, пускати – пущу, простити – прощу</i>
4. [б] – [бл'], [п] – [пл'], [в] – [вл'], [ф] – [фл'], [м] – [мл'] у дієсловах 1-ї особи однини та 3-ї множини.	<i>робити – роблю, роблять, ловити – ловлю, ловлять</i>
5. [б] – [бй], [п] – [пй], [в] – [вй], [ф] – [фй], [м] – [мй], [р] – [рй] при утворенні особових форм деяких дієслів.	<i>бити – б'ю [бйу], вити – в'ю [вйу], пити – п'ю [пйу]</i>

Вправа 18. Доберіть до поданих слів однокореневі чи утворіть такі форми, у яких відбувається чергування приголосних г – з – ж, к – ц – ч, х – ш – с.

Допомога, колега, луг, увага, крига, діалог, рік, техніка, фонетика, молоко, черепаха, муха, лантух, дах, фартух, страх, класика, плуг, берег, мряка, льох, вухо, стріха, свекруха, тітка, лірика, смуга, райдуга, каталог, лопух, успіх, мука, тривога, голка, діжка, горіх, пух, бік, психіка.

Вправа 19. Від поданих іменників утворіть форму кличного відмінка. Поясніть чергування приголосних.

Олег, друг, Бог, луг, чоловік, бурлак, чумак, козак, рибак, дяк, пастух, Явтух, юнак, князь.

Вправа 20. Утворіть присвійні прикметники. Назвіть приголосні, які чергуються.

Подруга, Маринка, донька, сусідка, Параска, невістка, Стеха, Явдоха, Варка, Інга, свекруха, Тетянка, Юлька, Явдоха, Ївга.

Тестові завдання № 2

1. У якому рядку в усіх словах є м'які приголосні?

А	Бульйон, левада, осот, рука
Б	Динька, косьба, різний, водень
В	Дядько, місто, дерево, книга
Г	Вікно, горобець, річка, гриміти
Д	Табір, їдальня, філолог, тексти

2. З'ясуйте, у якому рядку кількість букв відповідає кількості звуків.

А	Порох, щавель, клятва, павук
Б	Волошка, станція, впевнений, твір
В	Працівниця, сіяти, книга, знахар
Г	Сміється, журнал, розв'язати, розум
Д	Болото, шовк, рясний, їсти

3. У якому рядку літери **я**, **ю**, **є** позначають два звуки?

А	Вишня, яворець, клятва, пам'ять
Б	Любити, якання, малюнок, Юхим
В	Обличчя, косуля, юрта, працюють
Г	Ягідонька, з'їсти, єпископ, подвір'я
Д	М'який, пелюстка, рядно, ємкий

4. У якому рядку в усіх словах приголосні дзвінкі?

А	Диня, книга, жнива, зілля
Б	Гілка, злива, жайвір, льонок
В	Ворона, морози, літо, ведмідь
Г	Зірка, дреза, голуб, візьму
Д	Дзвін, берег, грань, ломлю

5. У якому рядку в усіх словах можливе чергування приголосних?

А	Слуга, діжа, витязь, круг
Б	Мука, круча, казах, перець
В	Бачу, дружю, броджу, пишу
Г	Ловити, плакати, простити, гладити
Д	Жити, скакати, дробити, квасити

6. У якому рядку можливе чергування голосних?

А	Сон, гомін, геній, колос
Б	Джерело, сорок, корінь, брати
В	Київ, щока, осінь, дірка
Г	Вітер, берег, лоб, сторона
Д	Учитель, вільний, кишень, піч

ОРФОЕПІЯ

Орфоепія (від грец. *orthós* – правильний і *eros* – слово, мова) – розділ мовознавства, що вивчає правила нормативної літературної вимови.

Предметом орфоепії української мови є правильна вимова звуків, звукосполучень, окремих слів та їх граматичних форм.

ВИМОВА ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Правила	Приклади
<p>1. Дзвінки приголосні в кінці та середині слова перед наступним глухим не оглушуються.</p> <p>Виняток: [г] вимовляється як [х] у словах <i>кігті, легко, вогко, дьогтю, нігті</i>.</p>	<i>дуб, рибка, діжка, голубка</i>
<p>2. Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова одзвінчуються.</p>	<i>боротьба [бород'ба], косьба [коз'ба]</i>
<p>3. [дж], [дз] вимовляються як один звук, якщо належать до кореня.</p>	<i>джинси [джинси], дзига [дзига]</i>
<p>4. Звуки [б], [п], [в], [м], [ф], [г], [к], [х], [ж], [ч], [ш] в кінці слів, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] вимовляються твердо.</p> <p>Пом'якшеними вони бувають перед [і] та я, ю, є, що позначають один звук.</p>	<i>голуб, кров, верф, читати, жити, хотіти, щирий</i>
<p>5. Буквосполучення -шся, -тсья, -жся, -чся вимовляються як [с':а], [ц':а], [з'с'а], [ч'с'а].</p>	<i>кішка [к'ішка], бюро [б'уро], півень [п'іве'н'], обличчя [облич':а]</i>
<p>6. Буквосполучення -зж-, -здж-, -ждж- вимовляються як [ж:], а -зш-, -сш- – як [ш:].</p>	<i>радишся [ради'с':а], робиться [роби'ц':а], зважся [звaz'с'а], морочся [мороц'с'а]</i>
<p>7. Буквосполучення -тч-, -тш- – як [ч:].</p>	<i>безжурний [бе'ж:урний], зшити [ш:ити], підрісиши [п'ідр'иш:и]</i>
<p>8. В іменникових формах -шці вимовляється як [с'ц'і], -жці – як [з'ці], -чці – як [ц':і], -тці – як [ц':і].</p>	<i>льотчик [л'оч:ик], коротший [короч:ий]</i>
<p>9. Приголосні [д], [т], [з], [дз], [с], [ц], [н], [л] перед наступним м'яким чи пом'якшеним приголосним вимовляються м'яко.</p>	<i>пляшці [пл'асц'і], діжці [д'із'ц'і], річці [р'іц':і], квітці [кв'іц':і]</i>
	<i>лазня [лаз'н'а], літній [л'іт'н'ій], пісня [п'іс'н'а], цвяшок [ц'в'ашок]</i>

Увага! Приголосний [р] в кінці слів, а також перед голосними [а], [о], [у], [е], [и] вимовляється твердо. М'яким він буває перед [і] та **я, ю, є**, що позначають один звук, наприклад: *рік* – [р'ік], *рясний* – [р'асний], *рюш* – [р'уш].

ВИМОВА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

Правила	Приклади
1. Для української мови характерна чітка й виразна вимова голосних звуків у наголошеній позиції.	<i>голос, сила, пісня, туш, громада, веселий</i>
2. Голосний [o] перед наступним складом з наголошеним [y] наближається до [y].	<i>ко^yжух, но^yшу, про^yшу</i>
3. У ненаголошеній позиції голосний [e] наближається до [и] й вимовляється як е ^н , а голосний [и] – до [e] й вимовляється як и ^е	<i>се^нло, ве^нрбовий, че^нрвоніє, кити^еця, зази^емувати</i>

Вправа 21. Прочитайте подані слова, запишіть їх фонетичною транскрипцією.

Крутиться, принісши, безжалісно, не мучся, залізши, сміється, вмиваєшся, у кружці, зчистити, весняний, вагаєшся, у хатці, просьба, раджу, любов, молодість, журиться, дзвінок, гриб, дубки, зжовкнути, голубка, святці, у чашці, на качці, розширити, зсередини, кузня, навчишся, ромашці, тобі, льотчиця, по річці, у пілотці, зжувати, знається, зшиток, з джигітом, їжджений, розжати, жовчу, досвід, артистці, узбережжя, блискучий, ніж, нігтик, вогкість, щітка.

НАГОЛОС

Правила	Приклади
Іменник	
1. У називному відмінку множини наголос падає переважно на закінчення.	<i>голоси, серця, вовки, ліси, але: вуха, дороги, пороги, очі, вікна</i>
2. У префіксальних іменниках наголосується здебільшого префікс.	<i>виняток, виправка, викрійка, виробка, посмішка, похибка, постать, подруга, але: виробництво, показник, покупець</i>
3. У словах із суфіксами -ччин(а), -щин(а) наголос зберігається на основі.	<i>Донеччина, Харківщина, але: Галичина</i>
4. У двоскладових віддієслівних іменниках наголос переважно падає на закінчення.	<i>знання, буття, життя, але: вечення, вміння</i>
5. У трискладових віддієслівних іменниках наголос на тому складі, на якому він стояв в інфінітиві.	<i>зібрати – зібрання, читати – читання, навчати – навчання</i>
6. У складних іменниках наголос, як правило, падає на сполучний голосний.	<i>літопис, живопис, життєпис, але: всюдихід, листопад, лісосмуга</i>
7. В іншомовних словах на -метр, -лог, -нім, -тал, -мент наголос на останньому складі.	<i>кілометр, каталог, монолог, псевдонім, анонім, портал, квартал, цемент, але: синонім, паронім, фундамент</i>

<p>8. В іменах та прізвищах іншомовного походження наголос на тому складі, що і в мові, з якої запозичено слово: в англійській – на першому, в польській – на передостанньому, у французькій – на останньому.</p> <p style="text-align: center;">Прикметник</p> <p>1. У двоскладових прикметниках наголос переважно на закінченні.</p> <p>2. У три- та чотирискладових прикметниках наголос у більшості випадків подвійний.</p> <p>3. У багатоскладових та складних прикметниках є основний та кілька побічних наголосів.</p> <p>4. Багатоскладові прикметники, утворені від іменників іншомовного походження наголошуються на тому складі, що й іменники.</p> <p style="text-align: center;">Числівник</p> <p>1. У числівниках другого десятка наголос на складі на.</p> <p>2. Від п'ятдесяти до вісімдесяти наголос на ся.</p> <p>3. У родовому, давальному, орудному, місцевому відмінках наголос на закінченні.</p> <p style="text-align: center;">Дієслово</p> <p>1. У дво- та трискладових дієсловах наголос падає на закінчення у 1-й особі однини та множини теперішнього і майбутнього часів.</p> <p>2. Чимало дієслів мають наголос на основі.</p> <p>3. В інфінітиві двоскладових дієслів наголос на закінченні.</p> <p style="text-align: center;">Займенник</p> <p>1. Більшість займенників мають наголос на закінченні. Якщо ж перед займенником стоїть прийменник, то наголос переходить на основу.</p>	<p><i>Шиллер, Діккенс, Байрон Сенкевич, Моне, Моруа, Денардьє, Дідро, Дюма, Жирардо</i></p> <p><i>старий, вузький, близький, легкий, але: дужий, давній грошовий – грошевий, весняний – весняний, повітряний – повітряний</i></p> <p><i>чорносмородиновий, вищезначений</i></p> <p><i>дилетантський, аванпостний</i></p> <p><i>одинадцять, тринадцять, вісім- надцять, чотирнадцять; сімдесят, вісімдесят</i></p> <p><i>сімох, двадцятьох, п'ятьма і п'ятьома, шістдесят'ом</i></p> <p><i>несу, сиджу, заведу, складу, зіллю, сидимо, складемо, заведемо, несемо</i></p> <p><i>малюю, маю, співаю, малюємо, маємо співаємо</i></p> <p><i>нести, брести, везти</i></p> <p><i>себе, тому, цього, всього, до тебе, біля нього</i></p>
--	---

Вправа 22. Поставте наголос у запропонованих словах. Виберіть ті, що мають подвійний наголос.

Сантиметр, апостроф, виховання, кидати, квартал, прямий, виховний, вихований, горошина, дрова, косий, олень, рукопис, фартух, фарфор, кропива, одинадцять, радий, іграшка, апартаменти, циган, дворище, човгати, статуя, документ, каталог, дворовий, сімдесят, відповісти, верба, задобрити, ведеш, разом, колесо, втрутитися, бесіда, веретено, вітчим, перепис, шелеснути, кривий, решето, фаховий, чорнослив, шовковиця, запитання, запит, локшина, бажаність, дзвонять, коромисло, столяр, ласкавий, принесу, прийде, договір, ведеш, зокрема.

Тестові завдання № 3

1. Позначте рядок, у якому допущено помилку в наголошуванні слова.

А	Море, Відень, цукерки
Б	Дзьобати, орден, новий
В	Вранці, бджілка, ходжу
Г	Назустріч, сонце, вігода
Д	Начинка, нагода, натроє

2. З'ясуйте, у якому рядку наголос падає на другий склад в усіх словах.

А	Зібрання, дитинство, видовбувач
Б	Визвольник, байдуже, дванадцять
В	Каталог, тенор, громадський
Г	Грязьовий, хоробрий, дієвість
Д	Жолуддя, навскоки, оббивний

3. У якому рядку наголос падає в усіх словах на третій склад?

А	Сітчаний, підозріння, літеральний
Б	Параліч, престарий, розбухати
В	Бездефіцитний, піщаний, знаменник
Г	Принести, проїзний, демократія
Д	Точковий, сімдесят, незрівняний

4. Визначте, у якому рядку в усіх словах подвійний наголос.

А	Алфавіт, мабуть, новина
Б	Шовковий, подруга, листопад
В	Весняний, випадок, донька
Г	Також, показ, надбання
Д	Помилка, договір, завжди

ОРФОГРАФІЯ

НЕНАГОЛОШЕНІ [Е], [И] В КОРЕНЯХ СЛІВ

Ненаголошені голосні [е], [и] в корені слів позначаються тими ж буквами, що й у наголошеній позиції. Щоб правильно записати слово з ненаголошеним [е] чи [и], необхідно від нього утворити таку форму чи дібрати таке спільнокореневе слово, у якому (у якій) цей голосний стоятиме під наголосом: *оселитися*, бо *оселя*; *медяник*, бо *мед*; *помиллятися*, бо *помилка*; *зупинятися*, бо *зупинка*.

Правила вживання е, и на позначення ненаголошених звуків

Е	И
1. У повноголосих буквосполученнях ере, еле : <i>очерет, пелена, дереза</i> .	1. У відкритих складах ри, ли : <i>криниця, гриміти, блищати, бриніти (але бренькіт)</i> .
2. Якщо в спільнокореневих словах ненаголошений звук чергується з і або о : <i>плести, бо заплітати; чекати, бо очікувати; нести, бо заносити; але: дитина – діти, сидіти – сідати, звисати – звісити</i> .	2. У дієслівних коренях пишеться голосний и перед наголошеним суфіксом -а- : <i>видирати, хоча дерти, витирати, хоча терти, вмирати, хоча помер</i> .
3. Якщо ненаголошений звук чергується з нулем звука, тобто випадає: <i>деньок, бо дня; весел, бо весло; але: згинати – зігну, напинати – напну, відтинати – відітну</i> .	3. За традицією: <i>кишеня, тривога, химерний, либонь</i> .
4. За традицією: <i>левада, червоний, кочерга, сметана</i> .	

Увага! У словах іншомовного походження написання **е, и** перевіряємо за словником: *декада, делегат, диригент, дисципліна, легенда, лимон, пиріг, інтелект* тощо.

Вправа 23. Вставте замість крапок пропущені **е, и**, поясніть їх вживання.

Б...р...говина, ш...л...стіти, ож...нитися, ст...блина, ауд...торія, пов...рнутися, поп...редній, с...р...дина, вим...сти, поч...нати, р...віти, р...бристий, д...р...вій, характ...ристика, дзв...ніти, щ...б...тання, в...р...сневий, розм...нати, кр...сляр, в...рбовий, м...р...живо, п...ньок, д...шевий, вир...вати, м...ханіка, дж...р...льний, зв...ртатися, дз...ркальний, т...рний, т...сати, т...нок, розч...пити, зн...рвований, розч...сати, обт...рати, т...лятниця, ч...ремха, заз...мувати, заст...регти, с...мирічний, р...тельний, пов...дінка, ущ...пнути, сп...котливий, відб...рати, заз...рати, поп...лище, коноп...ль, м...р...хтливий, груд...нь, дв...рцята, др...жати, заскр...готіти, гр...чаний, зд...вований, т...повий, заст...бнути, с...л...зень, д...л...тант, підн...бесся, л...гковажний, розт...нати, крап...лька, с...режка, с...кретар, р...пучий, р...портаж, р...гламент,

п...л...хатий, п...люстки, м...нтол, м...нталітет, м...лосердний, м...стецтво, л...тючий, л...стити, л...б...дятко, к...лимок, кл...йкуватий, джм...линий, дж...нтльмен, д...корація, д...серт, д...настія, зад...міти, дз...нькотіти, відс...лити, відр...дагувати, б...сідувати, б...р...зина, б...льгійка, б...чок, б...р...жливий, б...н...фіс, оч...нята, оч...рствляти, сп...р...чалися, зам...тіль, загр...мований.

Вправа 24. Спишіть подані речення, вставляючи ненаголошені голосні **е, и**, поясніть їх вживання.

1. Поки в саду сп...р...чалися, надворі посут...ніло, а в хаті й зовсім темно стало. 2. Дівчина пов...рталася з Байдиної бр...гади в...селою щ...б...тухою (Д. Б.). 3. Ш...почеться листя тр...возно, промінням пронизані крони (Л. Т.). 4. А трави, густі, пахучі, ш...л...стять під ногами (О. Коц.). 5. В погр...бі стояли горнятка з см...таною і глечики з молоком (І. Сенч.). 6. Ще птаха-вечір дзьобає зорі в небі, п'є росу по л...вадах, кутаючись і гріючись у млистому туманці (Є. Гуц.). 7. Ставок бл...щить на сонці, неначе дзеркало, вправлене в срібні рами (Н.-Л.). 8. Ялинка затр...мтіла від низу до в...ршечка, наче злякалася несподіваного лиха (М. Коц.). 9. Далекі гори одкр...вали один за одним свої в...рхи, виг...нали хр...бти, вставали, як хвилі в синьому морі (М. Коц.). 10. Дуб був в...соченний. Нижнє гілля повідм...рало, і стовбур поч...нав з...л...ніти лише з другої половини (І. Сенч.). 11. Омар – в...л...чезний морський рак (М. Т.). 12. Звабиш калачем – не одж...неш і б...чем (Н. тв). 13. У чужій пасіці бджіл не розв...деш (Н. тв.). 14. Тільки тепер Леся помітила одинокий м...р...хтливий вогник (М. О.). 15. Пісня гр...міла, дужо билась під скл...пінням театру і, здавалось, от-от вирв...ться з тісноти й полине між людом (М. О.). 16. Нам...стинки роси сріблились на стрілчатому листі п...рію (В. Др.). 17. З переліска чути вйокання, м...тушню, пирханья коней (В. Бл.). 18. Дорога злегка п...люжилася, с...ло невдовзі заховалося у балках, лише осокори ще довго в...днілися буйним в...рхів'ям. Понад дорогою м...гтіли п...скляві ластівки, виспівував над нами жайвір, навкруги видзвонювали дорідні жита. 19. Віт...р і віт...р. Морська вода, що котилася на палубу, не вст...гала стікати, кл...котіла між бортами. 20. За чверть години ми стояли біля трапа і ч...кали, допоки пароплав швартувався коло пристані. 21. За л...маном пароплав супроводжував прикордонний кат...р, і не вірилося, що на прот...лежному бер...зі поч...нався чужий світ, де правив король і де на всьому позначалася королівська корона, а не спл...тіння колосся із с...рпом і молотом на тлі сонячних пром...нів, як у нас. Обидва дунайські береги куч...рявилися в...рболозом, що вже розпустив бруньки, відчужувалися малі ріки високими стінами торішніх сухих оч...ретів з вим...тляними негодами рідкими міт...лками. 22. Команду передали прапором с...мофором (В. Логв.). 23. Довге коло нар у чайханах, різнобарвні пап...рові ліхтарики, як нічні повітряні п...ч...риці, зростали над в...селими обличчями. Ап...титний кок-чай, співці, п...р...пеліні бої – все, чим заповнювалося нехитре буття чайхан, раптом пішло в розлад з ритмом серця, з новим, тр...возним і манливим хв...люванням, що несподівано опанувало ним (І. Ле). 24. Сп...нялися вози з сіном, з...л...ні шапки підп...рали

небо (Ю. Зб.). 25. Над степом зависла розімліла т...плінь. Бр...де в ній Данило Бондаренко, а обіч нього сиве жито й ч...рвона пш...ниця ш...почуть свою кол...скову (М. Ст.). 26. Було росяно й прохолодно, і дівчина з ясними невиспаними очима м...рзлякувато пов...ла пл...чима. 27. Парамон М...китович пов...рнувся з заводу, зв...лів Ірині готувати в...черю (І. Ст.). 28. Спалахнуло світло у довгому вузькому кор...дорчику, затим яскраво зал...ло простору кімнату (Б. Янч.).

НЕНАГОЛОШЕНІ [Е], [И] В СУФІКСАХ

Е	И
<p>-ен-</p> <p>1. В іменниках середнього роду IV відміни: <i>вовчєня, пташенєя, лосєня</i>.</p>	<p>-ин-</p> <p>1. В іменниках жіночого та чоловічого роду: <i>мілина, тріщина, Галичина, вірменин, львів'янин</i>.</p>
<p>2. У дієприкметниках: <i>скошений, вирощений, різьблений</i>.</p>	<p>2. У присвійних прикметниках: <i>бабин, Ольжин, тітчин</i>.</p>
<p>-енн-</p> <p>В іменниках середнього роду II відміни, утворених переважно від дієслів: <i>крєслєнєя, мислєнєя, оголошенєя</i>.</p>	<p>-инн-</p> <p>У збірних іменниках: <i>гарбузиння, картоплиння, бобовиння</i>; але: <i>коріння, каміння</i>.</p>
<p>-ев-(-єв-)</p> <p>В іменниках <i>марєво, маєво, сєєво</i>, що є винятками з правила.</p>	<p>-ив-</p> <p>В іменниках середнього роду II відміни, що позначають продукт праці: <i>мєливо, пєливо, пєчиво</i>.</p>
<p>-ев-(-єв-)</p> <p>У відносних прикметниках, утворених від іменників з основою на м'який та шиплячий приголосний: <i>мєблєвий, лосєсєвий, алюмінієвий</i>.</p>	<p>-лив-</p> <p>У якісних прикметниках: <i>задумливий, вимогливий, настирливий</i>.</p>
<p>-ечок (-єчок)</p> <p>В іменниках чоловічого роду із зменшено-пестливим значенням, крім тих, що у твірній основі мали суфікс -ик: <i>вєршєчок, бєрєжєчок, краєчок</i>.</p>	<p>-ик</p> <p>В іменниках чоловічого роду: <i>брєтик, кошик, вузлик</i>.</p> <p>-ичок</p> <p>У зменшено-пестливих формах, утворених від іменників чоловічого роду на -ик: <i>брєтичок, кошичок, віничок</i>.</p>
<p>-ець</p> <p>В іменниках чоловічого роду: <i>виконєвєць, хлопєць</i>.</p>	<p>-иц(я)</p> <p>В іменниках жіночого роду: <i>пєршєкласницєя, ровєсницєя</i>.</p>
<p>-ечк-</p> <p>В іменниках середнього, жіночого роду із зменшено-пестливим значен-</p>	<p>-ичк-</p> <p>В іменниках жіночого роду, утворених від основ на -иц:</p>

<p>ням: <i>віконечко, сонечко, діжечка, кішечка.</i></p> <p>-еньк-, -есеньк-</p> <p>У словах із значенням пестливості: <i>маленький, гарнесенький.</i></p> <p>-ер-</p> <p>У збірних числівниках: <i>п'ятеро, шестеро</i> та деяких формах іменника <i>мати – матері, матерів.</i></p> <p>-еч</p> <p>В іменнику <i>далеч.</i></p> <p>-тель</p> <p>В іменниках чоловічого роду: <i>вихователь, мислитель.</i></p> <p>-езн-, -елезн-</p> <p>У прикметниках на позначення перебільшеної ознаки: <i>товстелезний, величезний.</i></p>	<p><i>першокласничка, ровесничка.</i></p> <p>-иськ(о) -ищ(е)</p> <p>В іменниках із значенням згрубілості: <i>дівчисько, вогнище.</i></p> <p>_____</p> <p>-ич</p> <p>В іменниках чоловічого роду та прізвищах: <i>родич, Гурвич.</i></p> <p>_____</p> <p>_____</p>
--	---

Вправа 25. Утворіть від поданих слів нові за допомогою суфіксів **-ечк (-єчк), -ичк, -ечок, -ичок.**

Китиця, красуня, лінійка, модниця, столик, петля, півник, тісто, порічка, криниця, літо, онучка, копійка, мішок, кошик, старшокласниця, свічка, пряник, пиріжок, пташка, горлиця, відро, підручник, нісенітниця, племінниця, сито, чайник, овечка, стежка, відмінниця, пастушка, зайчик, мельниця, жакетик.

Вправа 26. Вставте пропущені літери **е, и** у суфіксах поданих слів.

Вікон...чко, всяч...на, множ...на, плюш...вий, вар...во, диванч...к, цілит...ль, четв...ро, букет...чок, мереж...во, товст...л...зний, Вал...н, харків'ян...н, сургуч...вий, зверн...ння, молв...ння, зозул...нька, пал...чка, гарн...с...нький, песц...вий, кач...чка, ровесн...чка, караул...вий, настійл...во, Тан...н, поради...ця, глеч...чок, збігов...сько, пряд...во, вогн...чок, кур...во, звелич...ний, враж...ння, ожинн...к, хлоп...ць, царев...ч, греч...чка, гридн...ця, на гребінч...ку, гусят...на, гав...ня, бабус...н, визволит...ль, гостин...ць, річ...ще, масл...чко, ніч...чка, вибагл...вий, біл...зна, крас...нь, визвол...ний, височ...на, на подвор...щі, мавп...ня, віддал...ний.

Вправа 27. Запишіть речення, вставляючи пропущені букви на позначення ненаголошених **е** та **и**; поясніть написання.

1. Софія прочелепала, не озираючись, через усю вул...чку і вже від асфальтової стрічки оглянулася, ніби щось забула вдома. 2. Мишуваті горобці вибирували в траві під шовков...цею перестиглі ягоди. 3. Він передчував хвилини натхнення, коли схилиться над білим папером і засіє його темним плет...вом своїх думок та образів (В. Др.). 4. Михайло одягся, схопив вузл...к під руку і вибіг надвір. 5. Хлопець демонстративно сідав боком до Лес...ної

парти (О. Десн.). 6. А побіля гороб...ни вишумовувала ще буз...на. 7. Мов ошалілий мотався він по лісах і перелісках, винюхував вологу і нічого не знаходив – мар...во тануло, водою і не пахло, а далеч...ні, яку долав, кінця-краю не було. 8. Розум тьмарився, мабуть, спал...нілий від спраги. 9. У Ваньки Ткач...ка пекло всеред...ні, у роті сохло. 10. Гаврило був-таки ж забобонний змал...чку, але не боявся ні вогню, ні грому, ні звіра в лісі (Ю. Зб.). 11. Бронзовий Пушкін задивився в дал...ч (Б. Янч.). 12. Ворог відступав, а вони лишилися живі і вперше після гіркої задухи й виснажл...вого напруж...ння цих днів дихали вільно, на повні груди (О. Г.). 13. Михайло Федорович Комаров був пристрасним цінит...лем старов...ни (М. О.). 14. Оранж...ве сонце повільно плине понад бурею, що дедалі помітно розвихрюється. 15. Кон...ки бігли підтюпцем, жінка вйокала, розмахуючи батогом. 16. Банда зіграла жар...вчан на майдан під конвоєм і оголосила свою незалежну подніпровську республіку (В. Логв.). 17. Посеред...ні майдану тягнуться ряди довж...л...зних дерев'яних стол...ків, ятки, де в базарні дні продається різний крам (М. О.). 18. На столі у Василя Васильовича різні пляш...чки, баночки (К. Св.).

НЕНАГОЛОШЕНІ [Е] , [И] В ПРЕФІКСАХ

Е	И
<p>без-, через-, не-, пере-, перед-, пред-: <i>безкоштовний, неспроможність, перейти, пред'явити.</i></p> <p>пре-</p> <p>- вживається переважно для творення якісних прикметників і прислівників найвищого ступеня ознаки: <i>препогано (дуже погано), предобрий (дуже добрий), пречудовий (дуже чудовий);</i></p> <p>- у словах старослов'янського походження: <i>презирство, престол, преосвященний, преподобний.</i></p> <p>Увага! У словах іншомовного походження пре- входить до складу кореня: <i>президент, претензія, прем'єра, престиж, президія, прелюдія</i> тощо.</p>	<p>ви-</p> <p><i>випити, висловлювання.</i></p> <p>при-</p> <p>- у дієсловах (та похідних від них словах) на позначення часткової дії, приближення, результату дії: <i>привідкрити, приземлитися, приклесний примурований;</i></p> <p>- у прикметниках на позначення просторової близькості: <i>приміський, пришкільний.</i></p>

Увага! Префікс **прі-** вживається у словах *прізвище, прізвисько, прірва.*

Вправа 28. Замість крапок вставте пропущені голосні **е, и** або **і**.

Пр...вітний, н...залежність, пр...старкуватий, пр...важкий, пр...деснянський, б...зструнний, пр...дставник, пр...зирство, ч...р...змірний, пр...брехати, п...р...дгір'я, пр...досить, пр...звище, пр...смагти, н...давнечко, в...казувати, пр...стольний, пр...спущений, п...р...давач, пр...довгий,

н...чупара, п...р...пекти, пр...ношений, б...зстидник, пр...сівши, б...зчинність, пр...сілок, пр...білений, пр...давній, пр...тихлий, пр...тихий, пр...берегти, пр...амбула, пр...близно, н...врожайний, пр...красно, пр...дорожній, пр...хилитися, пр...зидентський, пр...порошений, н...вихований, пр...краси, пр...стижний, пр...дніпровський, зн...силений, пр...подобний, п...р...починок, пр...спокійний, пр...рва, пр...гощати, пр...високо, пр...мовляти, пр...освященний, пр...глухий, пр...глушений, пр...спаний, пр...болючий.

Вправа 29. Перепишіть речення, вставляючи замість крапок у префіксах **е** або **и**, **і**.

1. Поліну дома справді ждали: Дора Устимівна ще вчора пр...значила на сьогоднішній вечір пр...бирання в п...р...дпокоях і в кухні. Господиня останнім часом затівала “генеральне” п...р...трушування одягу та п...р...совування меблів, і тому Поліна різним побитом уникала цієї роботи. Сьогодні вона теж не особливо прагнула пр...йти додому на віники. 2. Запах чогось пр...горілого довершував атмосферу домашнього н...спокою. 3. В тупику Пр...вокзальної площі, серед останніх залишків старого торговища, вже зводилась будівля наземної станції метрополітену... 4. Вони багатозначно п...р...зирнулись (А. Хор.). 5. Схоже, вона не просто пр...соромила їх – геть об...ззброїла своєю н...сподіваною появою, а найбільше тим, що сказала і як сказала (Д. М.). 6. Турботи про воду для першого п...р...драннього поливу землі тільки-но почали зачіпати водне господарство. 7. Ішла з ним на острівок обідати чи вечеряти, пустувала, щоб розбудити пр...глушені почуття молодості... 8. Вже кілька днів п...р...став навідуватись п...р...дранковий приморозок (І. Ле). 9. Василь не реагував на всі пр...звища, окрім “фанери” (А. Хор.).

Вправа 30. Перепишіть речення, вставляючи у словах пропущені букви, поясніть правопис.

1. І знову лящать п...р...гуки, аж поки на галяв...ну не виходять Михайлик і Лукаш (М. О.). 2. З пр...б...режного пісочку з посв...стом зр...ватимуться кул...чки, а в затоці вас зустрічатиме сіра чапля (О. Вишн.). 3. На пустир...щі, піднявшись на пагорб, з якого вони колись спост...рігали лет л...б...диноного ключа, зупинились (І. Ст.). 4. Вітер то стогне, то плаче, то регіт підніме, то стиха, поволі застука по віконн...цях запертих, то знов заскиглить, заплаче і сипле дрібненьким дощем (В. В.). 5. У центрі вул...ця виходить прямо на сквер...к, напроти якого, за н...в...соким муром, білють крізь густе плет...во каштанів кам'яні стіни собору (М. О.). 6. Прият...лі якийсь час бр...ли гущав...ною, потім почали заб...ратись вгору по крутому укусу (І. Сенч.). 7. Дер...во в садках старе, товсте, ч...решні здорові, як дуби, груші – як липи, розлож...сті яблуні густі, як руно (Н.-Л). 8. А на пожовклім рушн...кові отім, що виш...ла трава, іскриться паморозь осіння (Л. Т.). 9. У чужій пасіці бджіл не розв...деш (Н. тв.). 10. Школяр...ки зіскакують із саней, біжать на бер...г, вес...ло кр...чать до птахів (Є. Гуц.). 11. Під тихий крок зорі, під води пр...заснулі на цей пісок і ми вклядем свій крок (М. Вінгр.). 12. Напров...сні до Оксан...ної оселі н...вблаганно пр...йшов тяжкий п...р...днівок. 13. У її пр...імлілих очах проходили н...давні в...діння і сива давн...на ще від ординських часів (М. Ст.). 14. Тут же на кілках вигрівалися проти сон...чка

горщ...ки й глеч...ки; сковорідка, оберн...на денцем вгору, лежала на саморобному стол...ку, збитому з широких в...рбових дощок; на сковорідці знайшло собі пр...тулок горнятко з сіллю, баб...на кухонна ложка, виделка й ніж (І. Сенч.). 15. Бійці йшли похмурі, задумл...ві, поволі спускаючись стежкою з висоти. Спідлоба поглядали на загадкові краї, що розст...лалися перед ними внизу, на далекі міста, в яких вони ще не були, але мусять бути (О. Г.). 16. Був пр...чудесний літній ранок. Хитались в...рщечки сусідніх д...рев, з якими він був врів...нь, голубіло збур...не вітрами небо (І. Сенч.). 17. На вогн...ще ніхто більше не зв...ртав уваги (М. О.). 18. Куприкові батьки зайве м'ясо вирішили розпродати сусідам і, щоб було чим важити, позичили в Ол...ної мат...рі пружинні т...р...зи (І. Сенч.). 19. Кайдашиха лупила коч...ргою горшки на полиці, Мелашка частувала м...ски рогачем на мисн...ку (Н.-Л.). 20. Правив стругом засмаглий дядько у бр...лі, відштовхуючись в...сельцем (В. Логв.). 21. Дивись на поля хоч до болю в очах, а ні м...жі не помітиш, ні ріденької, скупо посіяної оз...м...ни – все зам...ло, зрівняло до наступної в...сни. 22. М...хайлик хвалився, що допомагав згр...бти траву. 23. З того вечора до клопітливих мат...ринських обов'язків долучився ще один: розб...рати дочч...ну п...санину. 24. Сліпий намацав пат...рицею камінець, сів і, п...р...вівши подих, почав скидати з себе торби, бандури (М. О.). 25. Ой, не віряться, дядьку, що ви такий доброзичл...в...ць. 26. Вони вийшли на гінну дорогу, що губилася в плет...ві б...р...зки, д...р...вію, пижми й по-дівочому довірл...во дивилась у світ голубими очима п...тровога батога (М. Ст.). 27. Він сьогодні був у новій, жовтій, як соняшн...ковий цвіт, просторій бр...зентовій блузі, новій, лискучій, наче змащ...ній олією, в...шневого кольору касці (А. Хор.). 28. На греб...ні стріхи затр...вожились, закл...котіли л...л...ки (М. Ст.).

ПРАВОПИС [И] , [І] В КОРЕНЯХ УКРАЇНСЬКИХ СЛІВ

И	І
<p>1. У коренях слів після шиплячих та г, к, х: <i>щирий, жито, хитрий</i>.</p> <p>2. Якщо в російській мові в основах незапозичених слів пишуться ы або и <i>кипіти (рос. кипеть)</i>.</p> <p>Примітка. Пишемо и:</p> <p>1) у відкритих складах –ри-, –ли- <i>гриміти (рос. греметь) глитати (рос. глотать)</i> і подібних;</p> <p>2) у коротких словах на -ий, -ия; <i>бий, пий, лий, шия...</i> (рос. бей, пей, лей, шея).</p>	<p>1. Якщо поданий звук при змінюванні слова чергується з о або е: <i>кільце (коло), осінь (осені), шість (шести)</i>.</p> <p>2. Якщо в російській мові в поданих коренях пишуться о або е: <i>цінність (рос. ценность), ящірка (рос. ящерица), сніг (рос. снег), але: щиголь (рос. щегол)</i>.</p>

Вправа 31. Запишіть слова, вставляючи пропущені **и, і**.

К...нець, ш...ти, щ...льно, ч...тати, ч...єї, к...рка, ж...виця, виг...н, ж...рний, к...дати, г...сть, ч...пати, х...тати, уроч...стий, ж...тній, г...рчиця,

к...сень, х...мерний, щ...чка, веч...рній, х...жак, ч...нити, ш...стсот, розк...ш, заб...рати, м...ттевий, гр...зний, заг...блий, к...ип'яток, розч...сувати, г...лити, ч...мч...кувати, оч...пок, ч...стилице, обц...лований, зам...слюватися, приг...рок, к...слиця х...д, наш...птувати, ш...ти, к...вш, др...жати, к...нчик, ч...сло, г...рко, кр...шити, к...стка, ш...шка, к...нний.

Вправа 32. Перепишіть речення, вставте пропущені літери.

1. Весною сади неповторні у своєму пишному цвіт...нні, в нерукотворному весільному уборі, в своїй найпрекраснішій порі закоханості в ж...ття і сонце (Ю. Зб.). 2. Знадвору долинули веселі голоси, почувся туп...т н...г на ганку (О. Г.). 3. З ранку до пізньої ночі у тупиках, у н...шах виробок, в тунелях робітники довбали землю, ... зачеканювали щ...лини (А. Хор.). 4. Відразу у вестибюлі мене стр...ли ч...сленні щ...ти з р...зними плакатами та об'явами, які закл...кали св...дому молодь їхати на р...зні ударні будови Далекого Сходу та Півночі, а ще брати пут...вки на флот, до авіаклубів...(В. Логв.). 5. Хот...ла б я п...снею стати у сюю хвилину ясну, щоб вільно по св...ту л...тати, щоб в...тер розносив луну (Л. Укр.). 6. Виткнувся м...сяць здоровий, червоний, кр...вавий (П. М.). 7. В...рують у хмаровинні піднятої куряви підводи, вершники, маш...ни (О. Г.). 8. Раптовим різким рухом ш...рокогрудий вовк вискочив із зат...шного л...гва, відбіг від старої груші й застиг на ч...стій м...щині (Є. Гуц.). 9. Пов...нь добрих почуттів затоплює душу вч...теля, коли він чує, як дов...рливо тулеться до нього дитина (М. Ст.). 10. По х...труватуому прищурі очей начальника Артур вгадав щось недобре. 11. Чабров, стоячи на сх...дцях, інстинктивно вхопився за поручні. 12. За це Сиротенко називав його людиною однієї швидкості, др...майлом і навіть найдошкульнішою бригадною лайкою – фанерою, що ч...пало вже не лише пов...льну ходу хлопця. 13. Артур слухав і морщ...вся. 14. Десь у глибині к...мнати гув пилосос і лементувала ж...нка (А. Хор.). 15. Від Десни віяло св...жістю лугового сіна, білим шумовинням верболозових соків (І. Ц.). 16. Ріпак несподівано зареготав, щ...ро й заливисто. 17. Михайло допомагав Шульгачу підч...щати породу там, де навантажували вагонетки (А. Хор.). 18. Колесо крутилося, х...зуючись білою, виточеною з берези колодкою і струнами спиць (В. Др.). 19. Може, й справді у тих спалахах г...нув ворог, відступав, ут...кав у чорну безвість (Ю. Зб.). 20. Щ...риця й лобода завдавали великого клопоту Пилиповій бабі... (І. Сенч.).

Тестові завдання №4

Виберіть рядок, у якому всі слова з ненаголошеними **е, и** записано правильно.

Варіант 1

А	Дядена, ремесло, комин, дощичок
Б	Доленька, доповнений, трепетати, легшинько
В	Красень, тримтіти, становище, відбирати
Г	Зайчатина, шмигнути, квасиво, бісеринки
Д	Терези, череда, плевти, вуглик

Варіант 2

А	Пресватаний, шимпанзе, хурделиця, місиво
Б	Брезент, левиний, каблучечка, ремонт
В	Метушня, дилетант, вужиня, клинчичок
Г	Шестеро, зазирати, примружені, крешити
Д	Ножинята, несподівано, ожеледь, либонь

Варіант 3

А	Випускничка, огудиння, пронизливий, прегіркий
Б	Превласнювати, експеримент, колесо, марення
В	Озирнутися, ребристий, левеня, зачининий
Г	Оглядини, припаяти, вудлеще, приятель
Д	Маслечко, кисіль, забарвлення, довжилезний

Варіант 4

А	Смеркати, впадинка, щеміти, курево
Б	Квітникарка, горлечко, видовисько, китиця
В	Трибуна, перепеча, белибень, подив
Г	Принцеса, гребуть, мерехтіння, метелеця
Д	Черезсіделок, білизна, приподобний, преферанс

Варіант 5

А	Догадливий, бреньчати, згорблена, журавлиний
Б	Лущиння, хрестовина, зимовий, варіння
В	Булочниця, березневий, вазончик, нивинний
Г	Обережно, криниця, обиремок, затуплений
Д	У Катриному, прихворілий, гриміти, скиртище

[И], [І] В ІНШОМОВНИХ СЛОВАХ

И	І
<p>1. У загальних назвах після д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р перед буквами, що позначають приголосний звук: <i>інститут, позиція, режим, силует, цирк</i>, у тому числі в словах <i>фортисимо, бравісимо, піанісимо</i></p> <p>2. Після інших приголосних, зокрема:</p> <p>1) у давно запозичених словах: <i>графин, кипарис, лимон, мигдаль, миля, скипидар, спирт, химера, бинт</i>;</p> <p>2) у запозичених із східних мов словах: <i>гурия, калмик, кизил, кинджал</i>,</p>	<p>1. На початку слів: <i>ідея, Індія, інкасація</i></p> <p>2. Після д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р перед й та буквами, що позначають голосні : <i>радій, аксіома, діалектика, Греція</i></p> <p>3. У кінці незмінюваних слів: <i>парі, Капрі</i></p> <p>4. Після б, п, в, м, ф та л, н, г, к, х крім слів, зазначених у правилі 2 (лівий стовпчик): <i>академік, гімн, ніша, фінанси, хірург, але: епитимія, єпископ, митра, митрополит</i> (у</p>

<p><i>кисет, киргиз, кишлак</i></p> <p>3. У географічних назвах та прізвищах після шиплячих та ц: <i>Вашигтон, Чилі, Алжир, Шиллер</i></p> <p>4. У географічних назвах з кінцевими -ика, -ида: <i>Атлантида, Флорида, Мексика</i></p> <p>5. У географічних назвах після д, т, р: <i>Крит, Тибет, Цюрих, Кордильєри</i></p> <p>6. У деяких географічних назвах за традицією: <i>Бразилія, Вавилон, Сиракузи, Сицилія, Єгипет, Китай, Сирія, Єрусалим, Пакистан</i></p>	<p>словах церковного вжитку)</p> <p>5. У географічних назвах та прізвищах після букв на позначення приголосних, крім шиплячих та ц: <i>Лісабон, Россіні, Севілья, Грім, Дідро, Сінклер, Овідій</i></p>
---	---

Увага! 1. У словах, запозичених із французької мови, після шиплячих **ж, ш** пишеться **у**: *брошура, журі, парашут*. Це стосується і слів *парфуми, парфумерія*. 2. **ї** пишеться після букв на позначення голосних звуків: *Ізмаїл, мозаїка, Каїр*.

Вправа 33. Запишіть слова, вставте пропущені літери **и, і, ї**, користуючись „Словником іншомовних слів”.

А. Алж...рка, Анд...жан, каз...но, Лейпц...г, К...то, гл...сандо, гор...зонт, в...траж, т...тр, Ват...кан, ц...тадель, п...л...гр...м, ч...лієць, М...лан, ек...паж, Ок...нава, Есх...л, троп...ки, мед...ц...на, к...пар...с, Колх...да, флам...нго, Гельс...нкі, с...єста, р...тор...ка, паст...ла, утоп...зм, на...вний, конт...нент, баст...он, к...з...л, к...сет, Ене...да, ж...рандоль, р...ф, реч...татив, Йоркш...р, Цюр...х, д...амант, імунодеф...ц...т, В...рдж...н...я, кам...н, С...ц...л...я, ор...он, кл...вер, В...ш..., ф...акр, ант...кварний, Гольфстр...м, кап...лярний, Ч...каго, матр...ця, С...дней, Ч...атур..., Мех...ко, С...ракузи, Т...ц...ан, кал...форнієць, рад...ус, макс...мальний, Ов...дій, вест...бюль, сандв...ч, Гр...нв...ч, тв...ст, асп...р...н, бенеф...с, Л...в...я, реkv...з...т, радіоеф...р, тм...н, Л...тва, ман...кюр, пед...кюр, Узбек...стан, б...знес, с...нтез, ф...тнес, флю...д.

Б. Дубл...н, вед...зм, бабт...ст, б...л...нгв...зм, З...мбабве, айк...до, п...нчери, ш...нш...ла, Бр...тан...я, Кр...т, конс...л...ум, к...моно, м...с...онер, с...л...кон, К...пр, К...тай, п...нцет, сп...рт, Тун...с, Гв...нея, холд...нг, ч...пси, ф...кус, Аф...ни, рец...п...ент, гр...льяз, ш...фон, Бол...в...я, в...н...л, голк...пер, Єрусал...м, нум...змат, Ельзас-Лотар...нг...я, с...мб...оз, д...сплей, пр...нтер, к...лер, Р...чмонд, кр...м...нолог, кс...лограф, кул...нар, Ф...ладельф...я, л...нолеум, л...з...нг, м...ст...ф...катор, м...сс...с...пський, мод...ф...кац...я, н...карагуанець, Б...роб...джан, н...троп...гмент, ор...г...нал, ор...єнталіст, орх...дея, с...л...кат, папавер...н, парк...нг, панс...он, каст...нг, Ц...ндао, кемп...нг, с...нагога, коз...нак..., код...ф...кац...я, комед...ант, мак...нтош, Манг...шлак, п...кн...к, р...шельє, т...рада, т...ам...н, ф...зал...с, Л...бер...я, фр...тюрниця, ф...тод...зайн, Та...ланд, рец...д...в.

Вправа 34. Запишіть речення, вставте в слова літери **и** чи **і**; поясніть їх вживання.

1. Блакитні фак...но (носії) в широких блузах ходять з місця на місце, за-
клавши руки в кишені. 2. З-поміж покручених ліз, капусти і ф...ніків сяють до
мене очі. 3. Під нами бігли до моря квітучі ц...трини, а помаранч... наче зірками
обхопили чорні корони. 4. Незнайомець афектованим рухом щирого с...ц...л...й-
ця підняв руку і потряс цибулею так, що її гичка зазеленіла на блакитному небі.
5. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий ц...л...ндр і руки, зложені на колінах.
6. Минуло трохи більше року, як землетрус обернув пишну Месс...ну в грудку
каміння. 7. Я подивився на жінку й подумав: французенка чи бр...танка? Ні,
певне, амер...канка (М. Коц.). 8. Так понад тридцять три віки тому у Древньому
Єг...пті почали складати хвалу Атону – новому богові сонця (Б. Янч.). 9. Дивно,
але коні, як і люди, прагнуть прийти першими до ф...н...ша (І. Ц.). 10. Лише за
останні десятиліття розмило десятки споруд. Так завалило амер...канські греблі
Стон...-Р...вер на річці Стон..., Джем-Лей в штаті Кал...форн...я, Гаузен-Лейк на
річці М...ссур..., Аустен в Техас..., Ауст...н в Пенс...льван...ї, так зруйновано
водою Гробуа і Бузейську греблі у Франц...ї, Брембо і Глено в Італ...ї, Хабра в
Алж...рі, Дельту в Єг...пті. А лише кілька місяців тому зміло велику Дельв...н-
ську греблю в Амер...ці (Я. Б.). 11. Лесі, що сиділа біля фортеп...ано, добре було
видно кімнату й гостей. 12. Розпочалася трад...ційна вечерея (М. О.). 13. Возив
руду в Балт...мор, брав кан...фоль у Мекс...ці, на Камчатку сіль возив...(О. Г.).
14. Я підніс б...нокль і поглянув на ажурність Вознесенського мосту. 15. Комен-
датура містилася у невеличкому фл...гелі червоного цегляного будинку на краю
селища. 16. Моє зауваження щодо с...гнальників було сприйняте Востоковим як
суворе застереження. 17. На вулицях деф...лювали німецькі солдати, рум'яні
німкені з кошиками й р...д...кюлями в руках та пров...нційні німецькі франти у
височених накрохмалених комірах, яскравих краватках з фальшивими
д...амантовими шпильками і камінним обличчям. 18. У дядька Івана
спричинився рад...куліт, і він потрапив до польового шп...талю. 19. Обравши
ор...єнтиром окреме дерево, що росло неподалік ф...льварку, ми вирішили йти
до дороги, по якій було їхали (В. Логв.). 20. На горах було інше повітря, тепла
південна ніч сухо дзвеніла ц...кадами, і повний місяць якимось вільно світив на
Бахч...сарай, на його м...нарети й тополі. Ліна споглядає красу нічних,
напоєних свіжістю долин, з яких де-не-де світло місяця вихопить с...луєт
тополі, цієї степової сестри к...париса, що стрімко вигнулась на кривавих
ханських токовищах (О. Г.).

Тестові завдання №5

У якому рядку всі слова пишуться з буквою **и**?

Варіант 1

А	Ст...ліст, к...тель, д...намо, р...туал
Б	Д...ліжанс, паст...ла, Балт...мор, пер...скоп
В	Конф...тюр, вест...бюль, інтр...ган, агност...ц...зм
Г	Аз...мут, л...т...й, форт...с...мо, м...гдаль
Д	Д...сонанс, р...тм...ка, В...зантія, сп...рт

Варіант 2

А	Демокр...т, конт...нгент, бенеф...с, ет...кет
Б	Кор...андр, д...летант, в...з...р, д...пт...х
В	Ч...пси, л...мон, Сард...нія, автор...тет
Г	Б...скв...т, реч...татив, Тун...с, Д...оген
Д	Ком...вожер, к...шлак, с...луєт, С...рія

Варіант 3

А	Пуд...нг, Мавр...танія, р...шельє, С...ракузи
Б	Дж...нси, б...стро, флот...л...я, сп...рея
В	Д...р...гент, автент...чний, Горац...й, інкв...з...ція
Г	Бар...тон, к...з...л, Пар...с, ш...л...нг
Д	Академ...к, п...ан...с...мо, к...сет, Лейпц...г

Варіант 4

А	П...лястра, рез...денц...я, к...н...ки, каз...но
Б	Ск...фи, к...шлак, авантюр...зм, х...мера
В	Д...фуз...я, Бр...танія, с...нд...кат, конвенс...я
Г	Ц...тадель, унд...на, Аркт...ка, бр...джі
Д	Атлант...да, Л...верпуль, клав...атура, р...тор...ка

Варіант 5

А	Тр...ко, ласт...к, Ч...каго, к...нджал
Б	К...рг...зія, ж...рафа, рец...д...в, шн...цель
В	Ол...в'є, апр...орі, брав...с...мо, акц...з
Г	Р...в'єра, ант...лопа, ф...н...к, флот...лія
Д	С...гнал, авантюр...зм, Аб...сс...нія, р...кша

ЧЕРГУВАННЯ У-В, І-Й

	Правила	Приклади
У	<p>1. На початку речення перед приголосним.</p> <p>2. Між приголосними.</p> <p>3. Перед в, ф, льв, св, тв, хв, незалежно від закінчення попереднього слова.</p> <p>4. Після паузи перед приголосним (після коми, крапки з комою, двокрапки, дужок, тире, трьох крапок).</p>	<p><i>У повітрі грають ворони, значить от уже й весна... (М. Р.).</i></p> <p><i>Яке то щастя – свій народ у світлі бачити (Д. П.).</i></p> <p><i>Не спитавши броду не сунься у воду (Н. тв.).</i></p> <p><i>Військові походи, у яких брали участь князі й простолюдини, сприяли зміцненню Давньоруської держави (З журн.).</i></p>

<p>В</p>	<p>1. На початку речення перед голосними. 2. Між голосними. 3. Після голосного перед при голосними, крім в, ф, льв, св, хв.</p> <p>Примітка. Не відбувається чергування у власних іменах, словах іншомовного походження, а також тих, що вживаються тільки з в або у.</p>	<p><i>В одному місці розрослись чималі вишняки (Н.-Л.).</i> <i>Козаччина – то найславетніша сторінка в історії України (Н. Р.).</i> <i>Щовечора, як зіронька до місяця сходить, Молодая дівчинонька в садочок виходить (Т. Ш.).</i> <i>Вронський, Врубель, Владивосток, Уругвай, Урал, увертюра, ультиматум, вестибюль, валюта, вклад – уклад, вправа – управа</i></p>
<p>І</p>	<p>1. На початку речення. 2. Між приголосними. 3. Після паузи перед наступною буквою, що позначає приголосний звук.</p>	<p><i>І вся земля, рясніючи, тепер здається колискою життя (М. Ст.).</i> <i>Глибокі жнив'яні дороги, пірнеш у них і хтозна-коли винирнеш (Є. Гуц.).</i> <i>І добре Хариті на ниві, і страшно (М. Коц.).</i></p>
<p>Й</p>	<p>1. Між голосними. 2. Після голосного перед при голосним.</p> <p>Примітка. Не чергуються і з й: а) при зіставленні понять; б) перед словами, що починаються на й, я, ю, є, ї.</p>	<p><i>У Лук'янівці квітли вишні й одцвітали черешні (О. Г.).</i> <i>Спочатку морок поліз з-поміж очеретів, а за ним дихнули озера й купини (М. Коц.).</i></p> <p><i>Війна і мир.</i> <i>На моє щастя, сьогодні сіра погода і йде дощ (М. Коц.).</i></p>

Вправа 35. Знайдіть порушення милозвучності мови, виправте їх.

1. У останніх його словах студенти вловили велику певність в своїй силі (О. Десн.). 2. Прибуття в полк дівчини, нареченої загиблого офіцера, стало подією. 3. Шура Ясногорська стоїть в кузові, тримаючись руками за кабінку, й сміється пробігаючим золотим лісам (О. Г.). 4. Й гірко плаче Ярославна в Путивлі-граді на валу (А. Мал.). 5. Фільм “Тарас Бульба” має бути романтичним, як романтична і хвилююча сама повість (О. Довж.). 6. Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду (Н. тв.). 7. Мати брала мене, малого, за руку і вела подивитись на диво первоцвіту (М. Ст.). 8. Друга пізнають в біді (Н. тв.). 9. Без гожих днів не бути літу, де б гнулись трави й комиші (А. Мал.). 10. Степ у цю пору залитий сонцем, огорнутий голубими димками весняних випарів (Гр. Т.). 11. Вміти творити – це не означає вміти добре малювати чи добре ліпити (О. Довж.). 12. Чудова мрія, розкішна й ясна, кохано у ту ніч обгорнула мене (Л. Укр.). 13. В траві стежинка біла. Безмежна тиша (Д. П.).

14. Г. С. Сковорода бачив своє завдання в вихованні працюючої, чесною і морально досконалою людини (3 кал.).

Вправа 36. На місці крапок вставте **і-й, у-в** та поясніть їх вживання.

1. Павло пішов по алеї, ... йому здавалось, ніби гілля ... гущавині пригнічує його зверху до землі (Н.-Л.). 2. ... прибалтійських народів існує легенда, пов'язана, з нещасливим коханням дівчини, яку забрало море (І. Ц.). 3. Як ... минулого літа Інна з Мудриком подовгу мовчали – кожен про своє (Є. Гуц.). 4. Бачиш ... ти, немов той яшень розмовляєш (Л. Укр.). 5. Цар Петро I навчався ... Голландії корабельної справи, коли побачив соняшник (А. К.). 6. Чуєш ... собі поклик поезії, але хто навчить тебе її чародійницьких тайн? (О. Г.). 7. Сонце ... степу так сліпучо світить, ніби ти опинився ... же на іншій, ближчій до сонця планеті (О. Г.). 8. ... хату батько ... ввійшов нерішуче, немовби жалів, що зайшов (Ю. Мушк.). 9. Трава ... покосах в'яне ... просихає, ... пахощі, як життедайний струм, ... груди ллються (М. Рил.). 10. Батько ... учительки був маленький ... рядничок ... ніяк не міг ... лізти з головою ... своє ... рядництво (М. Гр.). 11. ... засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над ... сім білим світом дніпровським (О. Г.). 12. Молодий горбоносий парубок ... шинелі красиво повертає голову до нас ... приязно усміхається (М. Ст.). 13. Він причепив до свого бриля червоний з вологістю кетяг калини, заглянув до нашої школи, завзято вдарив ... дзвін та ... пішов поміж садами ... степи крутити крила вітрякам (М. Ст.).

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть засоби досягнення милозвучності української мови?
2. Коли відбувається чергування [у] з [в], [і] з [й] і чим воно зумовлене?

ВЖИВАННЯ АПОСТРОФА

Апостроф ставиться для позначення роздільної вимови перед **я, ю, є, ї**, що позначають два звуки [йа], [йу], [йе], [йї], у таких випадках:

Правила	Приклади
<p>Апостроф вживається:</p> <p>1) після губних б, п, в, м, ф, які стоять:</p> <ul style="list-style-type: none"> - на початку кореня; - після голосного; - після р, що входить до складу кореня; <p>2) після приголосного р, що позначає твердий звук;</p> <p>3) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний;</p> <p>4) після приголосного к у слові <i>Лу-</i></p>	<p><i>в'юнкий, розв'язати, п'ятірка</i> <i>солов'ятко, солом'яний, трав'яний;</i> <i>торф'яний, верб'я</i></p> <p><i>міжгір'я, подвір'я, довір'я</i></p> <p><i>від'їзд, з'єднати, перед'ювілейний,</i> <i>напів'ява, дит'ясла</i></p> <p><i>Лук'янович, Лук'янівка</i></p>

<p>к'ян та похідних; 5) в іншомовних словах після б, п, в, м, ф, р, г, к, х, ж, ч, ш; 6) в іншомовних словах після префіксів, що закінчуються на приголосний; 7) в іншомовних власних назвах після часток д, о. Апостроф не вживається: 1) після букв б, п, в, м, ф перед я, ю, є, що позначають один звук – [а], [у], [е] та м'якість попереднього приголосного, зокрема, якщо перед губним стоїть інший кореневий приголосний, крім р; 2) після букви р, що позначає звук [р'].</p>	<p><i>комп'ютер, Барб'є, Фур'є, Рейк'явік, Руж'є</i> <i>ад'ютант, ад'юнкт, ін'єкція, кон'юнктура, кон'юнктивіт</i> <i>Д'Артаньян, О'Генрі</i> <i>бязь, бюро, медвяний, різдвяний, свято</i> <i>рядно, грядка, рюкзак</i></p>
---	--

Вправа 37. Запишіть подані слова, поясніть відмінності в їх написанні.

Арфістка – арф'ярка; бурячок – бур'яновий; Севастьян – Север'ян; в'язаний – різдвяний; роззява – роз'яснити; трав'яний – рутвяний; порятунок – легковір'я; левиний – лев'ячий; Омелян – Дем'ян; морквяний – верф'яний; скіф'янка – албанка, закаменіти – закам'яніти, півоберта – пів'яблука.

Вправа 38. Перепишіть слова, вставляючи, де потрібно, апостроф.

Підп...яток, переджнив...я, жираф...ячий, посв...ята, верб...ячко, роз...ятрений, Сирдар...я, двох...етапний, трьох...ярусний, безвітр...яний, Лук...яненко, брукв...яний, пр...янощі, цв...ях, Д...Аламбер, сурм...яний, мавп...ячий, бар...ерчик, кур...йозний, Гур...єв, пів...ява, пів...єкіпажа, маловір...я, перед...яр...я, вар...єте, возз...єднаний, б...юро, валер...янка, кон...юнктура, Х...юстон, жовч...ю, верф...ю, об...їждчик, В...ячеслав, в...ятичі, суб...єктивний, ад...ютант, роз...єднати, прем...єра, р...юш, сап...янці, ін...єкція, О...Кейсі, об...єднувач, гороб...я, зап...ясток, д...юйм, Рив...єра, підв...язка, кав...ярня, хутор...яни, П...єр, плоскогір...я, багр...яний, Мар...янівка, дров...яний, дзв...якати, хом...як, олив...яний, перемир...я, чолов...яга, без...язикий, гар...ячковий, Мін...юст, під...йомний, Стеф...юк, Захар...їн, прив...ялений, м...ятний, рутв...яний, недовір...я, фельд...єгер, к...ювет, ластів...ята, дистриб...ютор, сум...яття, під...яремний, деб...ют, П...ятницький, м...юзикл, кеш...ю, диз...юнкція, львів...яни, ф...ючерський.

Вправа 39. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, апостроф, поясніть написання.

1. До узголов...я клониться світання (В. Ст.). 2. Вечір м...яко й нечутно вимикає опуклу люстру сонця (Б. О.). 3. Завертаю у вузьку вуличку, що веде круто вгору, розміркувавши, що сюди не всяка машина, а то й підвода з...їде, і зупиняюся біля останньої хати (Гр. Т.). 4. В інтер...єрі хати, у всій організації внутрішнього її простору відбиваються багаточисленні українські народні традиції, символи, звичаї (З журн.). 5. Старий неквапом підніс до рота четвертинку сала, вп...явся в неї ще міцними і цілими зубами (В. Чем.).

6. Червоне яблучко, та всередині черв...ячок (Н. тв.). 7. А з пере...яру, з того переяр...я ліщина дивиться горіхами на хмару (М. Вінгр.). 8. Вони йдуть удвох, довговолосий, кострубатий і костолиций ад...юнкт – професор Київського університету Микола Костомаров і Тарас Шевченко (Р. Іван.). 9. Здоровий глузд підказував князю, що облога може затягнутися на багато днів, настане весна, бездоріжжя, безкорм...я (В. Мал.). 10. Я листям липи, духм...яним цвітом поріг прикрасив – тебе зустріти (Н. Н.). 11. Розм...якла від тепла кора, і напились гілки вологи (Л. Т.). 12. Кав...ярні і винні підвальчики видихали з себе млосні запахи вина й кави (Р. Іван.). 13. Санчата застрибали по бездоріжжю, і ми незабаром під...їхали до молодого, затканого памороззю гаю (М. Ст.). 14. Кур...ява далеко розповзається від шляхів, висить вона й над токами, й над комбайнами – весь повітр...яний океан в...южиться цією жнив...яною югою (О. Г.). 15. Об...їдають коні чалі місяць, наче сніп вівса (Д. П.). 16. Весляр і гребти перестав, бо той, що у носі човна сидить в полум...яній сорочці, на крутий берег задивився (В. Чем). 17. Школярі всер...йоз зайнялися пошуками джерел (А. Д.). 18. Запахло на березі баговинн...ям, мулом та риб...ячою сирістю (Н.-Л.). 19. У гнізді було четверо кіб...ят (І. Сенч.). 20. Перед різдв...яними св...ятами вдарили морози (М. О.). 21. Полонила її Дніпрова краса, зачарували оті далекі гаї, що ледь мріють на обрії, рутв...яні луки з дзеркалами старих річищ і верболозами (М. О.). 22. Листя цієї трави подібне до моркв...яного, тільки пишніше (А. Гол.). 23. Після чергового заняття з моряками я поверталась додому у супроводі Юрія Байди та ад...ютанта контр-адмірала Кари. 24. Володимир нібито прикинувся недолітком, щоб уникнути мобілізації на фронт, а тепер влаштовує собі кар...еру коштом інших. 25. Валентин і Володимир Іванович, нав...ючені туго набганими р...юкзаками, також квапляться до трапу. 26. Жінка стояла в отворі дверей і сьорбала з полив...яної ложки рідину, куштувала на смак готовий борщ. 27. Матроса ніхто не захолював, ніхто й не під...юджував, а ми з майором лежали в к...юветі, не годні переповзти кудись у надійніше місце (В. Логв.). 28. Якось почувши ім...я Жанни Д...Арк, вона весь вечір не давала матері спокою, аж поки та докладно не розповіла про подвиг юної французьки. 29. Надвечір...я, що поволі спадало на верхів...я дерев і високі шпилі ратуші та костьолів, робило місто якимсь непривітним, холодним (М. О.). 30. Над серпанковими мовчазними полями з густого призахідного різнотрав...я ткалась і курилась ота рожева задумана година, яку добрі люди називають – ще не вечір, але вже й не день. 31. З настою одволоженого полину і жита гніздами пробивався дух заснулої берізки, в її медв...яну ніжність впліталася пр...яна гіркуватість глухих ланів (М. Ст.). 32. Тільки невгамовний Борис знічев...я розхитував купу дощок, на яких примостився Петро Мазур (А. Хор.). 33. Одцвіли яблуні, на вітах з...являлись зелені пуп...янки, наливалися соком, і вже пашіли сонцем рум...яні плоди – золотисті антонівки і рожеві путинки. 34. Червоне сонце опускається в роз...юджену кур...яву (В. Др.).

Вправа 40. Запишіть слова, розкриваючи дужки; поясніть відмінності в їх написанні.

Без/успішний – без/ядерний; без/язикий – без/ініціативний; від/ірваний – від/ємний – відв/язати; під/обідати – під/їжджати – під/йом – під/юджувати; перед/осінній – перед/ювілейний – перед/аварійний.

Вправа 41. Запишіть слова українською мовою.

Предъявить, Пьемонт, пятьдесят, имя, интервью, Акьяб, гипюр, безверие, каньон, верфью, посвятитъ, вьет, гордостью, двухаршинный, объединение, кюри, Лурье, Монтескье, премьер, курьер, курьез, мягкий, здоровье, льет, Заполярье, разъезжают, пьют, кровью, пол-ящика, Кирьян, Мюнхен, Фьезоле, Нарьян-Мар, миллион, пядь, пьеса, Пятигорск, Вьетнам, стервятник, вмятина, обязанность, безидейный, Лавузье, кьянти, марьяж, адьюнктура.

Тестові завдання № 6

Знайдіть рядок, у якому в усіх словах вживається апостроф.

Варіант 1

А	Хлоп...як, фур...еризм, рутв...яний, бур...яни
Б	Цв...яхар, зв...язківець, др...ючок, м...ясний
В	Пов...язка, п...яльця, перм...як, диз...юнкція
Г	Львів...яни, Рейк...явік, помор...янин, зім...яти
Д	Надвечір...я, Вороб...йов, кожум...яка, роз...їзд

Варіант 2

А	Серп...янка, пів...юшки, в...язальний, верф...ю
Б	Надбрів...я, сім...янин, р...ясний, узгір...я
В	Круп...є, вм...ятина, зіп...ястися, куп...юра
Г	Пір...ястий, з...їжджати, нев...янучий, трьох...етапний
Д	Пред...являти, об...ективно, пор...ядний, з...ясувати

Варіант 3

А	Узгір...я, арф...янка, Лук...янівка, ви...ярок
Б	Ін...ектувати, від...ємність, р...ятувати, трав...яник
В	Невір...я, пів...ягоди, кар...єрист, мавп...ячий
Г	В...єтнам, м...юслі, розв...язка, Із...яслав
Д	К...яхта, дріб...язок, квартир...єр, кулеб...яка

Варіант 4

А	Хутор...янка, Х...ю, остров...янка, св...ятці
Б	Ар...єргард, пів...ялинка, голуб...ятня, Руж...є
В	М...якушка, моркв...яний, в...юнккий, об...єднувач
Г	З...їхати, крем...яний, б...юст, жираф...ячий
Д	Авер...ян, м...язи, св...ятиня, матер...яний

Варіант 5

А	Ад...ютантство, горохв...яний, пам...ятка, в...ялий
Б	Торф...янистий, в...язка, дзв...якання, роз...юшений
В	Черв...ячний, дров...яний, п...юпітр, в...юнитися
Г	О...Кейсі, кон...юнктура, луб...яний, транс...європейський
Д	Зав...язати, він...єтка, п...ятак, полум...яний

ВЖИВАННЯ М'ЯКОГО ЗНАКА

Правила	Приклади
<p>М'який знак пишеться:</p> <p>1) після д, т, з, с, ц, л, н, які позначають м'які приголосні, в кінці слова;</p> <p>2) після цих же літер у середині слів перед твердими нешиплячими приголосними;</p> <p>3) після л перед будь-яким наступним приголосним (навіть м'яким та шиплячим);</p> <p>4) у суфіксах -ськ-, -зьк, -цьк, -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -юсіньк-, -ісіньк-;</p> <p>5) для позначення м'яких та пом'якшених приголосних у середині і в кінці складу перед о;</p> <p>6) у родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи І відміни та іменників середнього роду II відміни на -нн(я), -ц(е);</p> <p>7) у формах дієслів дійсного та наказового способу;</p> <p>8) в іншомовних словах після д, т, з, с, л, н, перед я, ю, є, ї, й;</p> <p>9) у кінці слів відповідно до вимови.</p> <p>М'який знак не пишеться:</p> <p>1) після губних, шиплячих, р в кінці слова та перед наступним приголосним;</p> <p>2) перед постійно м'якими (або пом'якшеними) та шиплячими приголосними;</p>	<p><i>честь, стань, сіль, тінь, біль</i></p> <p><i>низько, донька, боротьба, візьму, спільний, Валька</i></p> <p><i>кільце, їдальня, Гуцульщина, рибальський</i></p> <p><i>київський, запорізький, донецький, доленька, рибонька, рідденький, темнісінький</i></p> <p><i>льотчик, трьох, тьохкати, бадьорий, Панфьоров, Верьовкін</i></p> <p><i>віталень, земель, пісень, знань, старань, місць, сонць</i></p> <p><i>спить, сплять, спиться, стань, станьмо, станьте, пишуть</i></p> <p><i>порт'єра, монпансьє, Ньютон, донья, медальйон, бульйон, але: маляр, нюанс</i></p> <p><i>Рафаель, автомобіль, герань</i></p> <p><i>голуб, сім, насипте, аптекар, Харків, перевірте, облич, ідеш, граєшся, але: Горький</i></p> <p><i>окунці, тонший, камінчик, уманський, прип'ятський, Ірпінщина, але: тьмяний, різьбяр, женьшень, Маньчжурія, бриньчати</i></p>

<p>Примітка. М'який знак зберігається в похідних словах (формах слова) перед буквами, що позначають м'які приголосні та шиплячі, якщо він наявний у твірному слові (початковій формі).</p> <p>3) в українських іменах відповідно до вимови;</p> <p>4) між літерами, що позначають м'які приголосні;</p> <p>5) у буквосполученнях зк, ск, що входять до різних частин слова, тобто не є суфіксами;</p> <p>6) в іншомовних словах після ц.</p>	<p><i>донька – доньці, доньчин, нянька – няньчин, няньчити, візьму – візьміть, Валька – Вальчин</i></p> <p><i>Наталя, Тетяна, Уляна, Касян, Омелян, Севастян</i></p> <p><i>життя, зілля, лється, волосся, роззява</i></p> <p><i>ковзкий, порський, плаский (пловий), різкий, дерзкий, боязкий</i></p> <p><i>палац, плац, шприц, Суец, кварц</i></p>
---	---

Вправа 42. Поясніть вживання м'якого знака в поданих словах. Доберіть до кожної пари власні приклади.

Гостинці – пальці; віконце – мильце; корінь – корінчик; найтонший – найбільший; деренчить – бриньчить; лазня – читальня; гуцул – Гуцульщина; Урал – уральський; Казань – казанський; няньчин – Оксанчин; на черешеньці – на скатертинці; на ляльці – на сопілці; сіль – стіл; лазь – перелаз; вузький – дерзкий; внучатко – внученька.

Вправа 43. Вставте, де треба м'який знак.

Окун... – окун...ці; камін... – камін...ці; Оріл... – оріл...с...кий; голубон...ка – голубон...ці; скрин...ка – у скрин...ці; Оболон... – оболон...с...кий, господар... – господар...с...кий; снит...ся – сніш...ся; цвірін...кає – цвірін...чить; рубец... – рубіж...; портфел...чик – пострибун...чик; свашен...ка – свашеч...ка; сал...це – сон...це; красен... – красун...чик; дерен...кати – дерен...чати; велетен... – велетен...с...кий; Уман... – Уман...щина; Марин...чин – дон...чин, бояз...кий – слиз...кий.

Вправа 44. На місці крапок поставте, де треба, м'який знак. Поясніть, у яких випадках м'якість приголосних в українській мові не позначається.

Ослін...чик, ремін...ці, їдал...ня, хвилюєш...ся, Ул...яна, січ..., Ман...чжурс...кий, майбут...не, вухан..., кабан...ча, шіст...сот, сон...ко, винян...чити, дяд...ко, Іван...чишин, майбутн...ого, л...лю, клин...чик, морал...лю, Віден..., віден...с...кий, Омел...чук, шахтар..., слиз...кий, біл...чення, на хмарин...ці, у долон...ці, Юл...ці, Анжел...ці, мен...шен...кий, Гор...кий, піз...ній, Вар...чин, нен...чин, русал...чин, Трет...яков, Трет...як, шевал...є, кол...с...кий, пот...мяніння, різ...блення, кущ..., долен...ка, на волен...ці, мерз...кий, пан...щина, словац...кий, гал...орка, едел...вейс, монпанс...є, Хар...ків, парасол...ка, лисон...чин, ад...ю, Степан...чук, прип'ят...с...кий, мад...яр, жниввар...с...кий, з...ліст..., шампін...йон, Жул...єн, Сант...яго, груз...ко, гомел...с...кий, Віл...н...юс, котил...йон, на вікон...ці, фел...єтон, пас...янс, сер...йозний, трел...яж, Кордил...єри, посун...ся, рел...єф, дівчин...ці, суміш..., Дон...ченко, карпат...с...кий, сукон...ка, в ал...тан...ці, бракон...єрство, Ул...янов, Д...яченко, пен...юар, Ет...єн, рант...є.

Вправа 45. Поставте іменники у давальному відмінку. В один стовпчик випишіть іменники з м'яким знаком, а в другий – без нього; поясніть написання слів.

Колиска, фіалка, долина, вчителька, невістка, читальня, циганка, Параска, люлька, пилка, тітонька, жилка, доріженька, лялька, яблунька, Галька, голка, полька, ручка, Пріська, болонка, Тетянка, Зінька, бджілка, кицька.

Вправа 46. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, м'який знак, поясніть його вживання.

1. Зніми мені леген...кою рукою сніжинку із брови, а з серця – лід (Д. П.).
2. Обнімає ніч... зорю за плечі, син...о посміхається зоря (М. Вінгр.).
3. Заломи на капелюсі крило бравіше, ввіткни зверху пір'їну, і міг би ним вимахувати який-небуд... середн...овічний кабал...єро (О. Г.).
4. Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом при світлі т...мяної лампи (М. Коц.).
5. І стіни, і кімнати були заставлені скринями, скрин...ками та усякими пакунками з князівс...ким добром (Н.-Л.).
6. Коли ескадрил...я йшла на зближення з ворогом, командир піднімав руку особливим знаком (Б. О.).
7. Місяц... на ясенових сан...чатах спускаєт...ся з горбів (Гр. Т).
8. Велетен...с...кий чоловік чаклував над полум'ям (П. З.).
9. І кожен камін...чик ясним самоц...вітом горить на піщаному дні (С. Б.).
10. Артур видирався по драбин...ці до н...ого й заводив розмову про щит (А. Хор.).
11. Дес... у далекій куз...ні брин...чали стиха струни бандури (О. Г.).
12. А внизу висів на ланцюжкові найбіл...ший медал...йон із зображенням святого Юрія (П. З.).
13. В ту ж мить здригнулася і застогнала під кін...с...кими копитами земля (В. Мал.).
14. Посієш... вчасно – збереш... рясно (Н. тв.).
15. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастан...етах (М. Коц.).
16. Світ глибокий, мов колодяз... (Б. О.).
17. Одімчали Шевченка в Оренбург, а звідтіля погнали далі за 300 верств у киргиз...кі степи до Орс...кої кріпості (П. М.).
18. Вже блакитний шовк неба покритися мереживом чорних гіллячок, наче ажурною мантил...єю (М. Коц.).
19. Жен...ці теж хотілося, щоб похід відбувся якомога швидше, бо і в н...ого була причина (І. Сенч.).
20. Старий Кайдаш зганяв зліс...т... біл...ш на невіс...т...ці, ніж на своїй жін...ці (Н.-Л.).
21. Досі викликают... захват неповторні художні вироби старого Межиріч...чя, живут... і в наші дні, щоразу оновлюючис..., гуцул...с...ке різ...бярство й витон...чене мистецтво решетилівс...ких вишивал...ниц... (О. Г.).
22. Табун...ці пташок шугали над полем (О. Десн.).
23. Не випускаючи із рук керма, Стефанія показала бракон...ерам свою рушницю.
24. Кімната була умебл...ована більше, ніж скромно: канапа, ліжка, стіл, старий шифон...єр, у якому Валентин мав зберігати свої речі. (В. Логв.).
25. Гатив дерев'яним молотком, і горобці, що з ранку до вечора цвірін...чали на яблуні, нишкли.
26. Він проводив долонею по слиз...кому, з п'ятачками спиц... ободу (В. Др.).
27. Поліна винян...чила Байраченкам дитину, підросла, освоїлас... з містом і, з дозволу господарів, залишилась у них жити (А. Хор.).

Вправа 47. Перекладіть українською мовою.

Календарь, вещь, кровь, восемь, степь, Муравьев, Скопье, курьез, барельефчик, блюз, Мольер, пеньюар, Рейкьявик, варьете, редактируешь,

донья, нюанс, Женевьева, Ньюфаундленд, тоньше, уменьшить, фокстерьер, Наталья, колье, крупье, монсеньер, хорольский, меню, Кельн, интервью, биллион, бильярд, Себастьян, сеньерита, Алябьев, Панкратьев, Оливье, досье.

Вправа 48. Утворіть прикметники із суфіксом –**ин**. Поясніть їх написання.

Мелашка, нянька, дочка, Ванька, Людмила, приятелька, тітка, зозулька, Світланка, галка, снігуронька, кізонька, Тамарочка, Віталька, Палашка.

Тестові завдання № 7

Виберіть рядок, у якому всі слова треба писати з м'яким знаком.

Варіант 1

А	Гребін...чик, пас...янс, голівон...ці, косит...ся
Б	Опен...ок, Вас...чин, кубанс...кий, Микол...чин
В	Бел...етаж, Пріс...ці, Севаст...янович, Т...єр
Г	Медал...єр, ніл...с...кий, винян...чив, шифон...єрка
Д	Задзелен...чати, камінец..., бонбон...єрка, шал...ка

Варіант 2

А	Мантил...я, тон...шати, зат...мити, жнец...
Б	Різ...бярство, зацвірін...кати, папіл...йотка, брин...чит...
В	Асунс...йонс, порт...є, у мис...ці, стіл...ці
Г	Водевіл...чик, свят...ці, ад...ю, трел...яжний
Д	Лос...йон, кос...ба, япон...с...кий, ад...юнкт

Варіант 3

А	Ізмаїл...с...кий, бояз...кий, бул...йон, казкар...
Б	Чарл...стон, брун...ці, мад...яри, Пхен...ян
В	Конс...єржка, вікон...ця, Куз...ма, лисон...чин
Г	Джерел...ця, ковз...кий, зимон...ка, л...няний
Д	Тас...ма, кин...те, гондол...єр, цв...охнути

Варіант 4

А	У кишен...ці, Кас...ян, майдан...чик, вітал...ня
Б	Студен..., чотир...ма, на топол...ці, памороз...
В	Кондот...єр, шляхетс...кий, Ман...чжурс...кий, тал...к
Г	Сибір...с...кий, зустрічаймос..., брен...кіт, у ред...ці
Д	Вяз...ма, Аліг...єрі, фел...єтон, батен...ко

Варіант 5

А	Повір...те, кружал...це, заган...бити, д...огтевий
Б	Панф...оров, чотир...ох, пот...мянілий, виховател...чин
В	Конвей...єр, с...орбати, гет...ман, болгарс...кий
Г	Компан...йон, тес...ляр, присяд...те, ател...є
Д	Вер...овкін, на зачіс...ці, вос...мий, сердец...

ПОДВОЄННЯ БУКВ УНАСЛІДОК ЗБІГУ ПРИГОЛОСНИХ

Правила	Приклади
<p>1. Подвоєння з'являється внаслідок збігу двох однакових приголосних на межі:</p> <p>а) двох префіксів;</p> <p>б) префікса й кореня;</p> <p>в) кореня або основи на н і суфікса, що починається на н (переважно у відносних прикметниках та іменниках, утворених від них).</p> <p>Примітка. Якщо твірна основа закінчується на іншу літеру, то н у прикметниках не подвоюється.</p> <p>г) основи дієслова минулого часу на с і постфікса -ся;</p> <p>д) кінця першої частини і початку другої частин складноскорочених слів.</p> <p>2. Подвоюється н:</p> <p>а) у наголошених прикметникових суфіксах -енн-, -анн-, -яnn-, якщо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - прикметник вказує на вищу міру якості або можливість – неможливість; б) у прикметниках старослов'янського походження; в) у деяких прикметниках. <p>Примітка. Н не подвоюється в дієприкметниках та прикметнику <i>довгожданий</i>.</p> <p>3. У словах, похідних від прикметників, написання nn або н зберігається.</p> <p>Винятки</p>	<p><i>возз'єднаний</i> <i>віддаль, заввишки, беззахисний</i> <i>осінь – осінній, година – годинний, годинник, вікно – віконний, віконниця</i></p> <p><i>дерево – дерев'яний, буква – буквенний</i></p> <p><i>пасся, піднісся, розрісся, трясся, але: підносся (наказовий спосіб дієслова)</i> <i>заввідділом (завідувач відділом), юннат (юний натураліст)</i></p> <p><i>страшений, здоровенний, але: жаданий, шалений, (звичайна міра ознаки), здійснений, невблаганний</i></p> <p><i>блаженний, благословенний, огнений, окаянний, мерзенний, священний, але: священник</i> <i>старанний, притаманний, захланний вихований, зроблений, печений, нездоланий, виконаний</i></p> <p><i>туманно (туманний), шалено (шалений), вихованість (вихований), нескінченно (нескінчений)</i> <i>бовваніти, Ганна, ввесь, лляний, овва, ссати, ссавці але: льняний, увесь</i></p>

ПОДВОЄННЯ БУКВ УНАСЛІДОК ПОДОВЖЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ

Правила	Приклади
<p>1. Подовжуються м'які та пом'якшені приголосні д, т, з, с, ц, л, н, ж, ч, ш, якщо вони стоять між двома голосними, зокрема:</p> <p>а) в іменниках середнього роду II відміни;</p> <p>б) у деяких іменниках I відміни, а також у похідних від них словах;</p> <p>в) в орудному відмінку однини іменників III відміни;</p> <p>г) у прислівниках.</p> <p>2. Подовжується л у похідних формах дієслова <i>лити</i>.</p>	<p><i>знання, обличчя, Полісся, затишшя, але: знань, облич, поліський</i></p> <p><i>Ілля, суддя, рілля, стаття, Іллівна, суддівський, статтею, але: статей</i></p> <p><i>папороть – папороттю, туш – тушию, але: Керчю, нехвороцю</i></p> <p><i>навмання, зрання, попідтинню, попідвіконню, спросоння</i></p> <p><i>ллеш, наллю, зіллю, ллємо, наллють, ллє</i></p>

Вправа 49. Прочитайте подані слова, поясніть виникнення подвоєння приголосних.

Передгроззя, напіввиляний, розрісся, настінний, цвітіння, погодинний, беззастережний, бездоріжжя, піддашся, каруселлю, невинний, оббілований, пастеллю, роззути, співвідношення, піддобрити, буденний, шумовиння, роззолочений, переддень, здивування, заполоччю, віддячити, міськком, передчуття, віддзеркалювати, беззоряний, розіллється, вітрогінний, на узвишші, відділити, Заріччя, навипередки, життєдайний, Приуралля, беззаконня, спозарання, тваринний.

Вправа 50. Спишіть, вставляючи, де потрібно, букву **н**; поясніть причини подвоєння.

Вогня...ний, вогнен...ий, неказан...ий, незапрошен...ий, бездоган...ий, нездолан...ий, левин...ий, припинен...ий, височен...ий, апельсин...овий, шален...ий, самовіддан...ий, священ...ий, вітрян...ий, письмен...ий, незлічен...ий, пташин...ий, кін...ий, ячмін...ий, росян...ий, туман...ий, чавун...ий, мідн...ий, бездон...ий, зрошен...ий, востан...є, стомлен...ий, безнастан...о, вікон...ий, незвідан...ий, гостин...ий, стриман...ий, віддан...ий, старан...о, напоєн...ий, притаман...ий, напружен...ість, бездоган...ість, зацікавлен...ість, засніжен...ий, натхнен...ий, здійснен...ий, довгождан...ий, одноден...ий, первоздан...ий, насін...евий, бекон...ий, вчен...я, індичен...я, качин...ий, качан...ий, ен...ий, солом'ян...ий, гарбузин...я, вільшан...ик.

Вправа 51. Вставте, де треба, пропущені літери. Поясніть особливості подвоєння приголосних у словах.

Багатовод...ний – багатовод...я; вміщен...я – вміщен...ий; галуз...ка – галуз...я; вовч...ий – лисич...ин; уклін...ий – вкопан...ий; саван...а – саван...ий; узбереж...я – Поволж...я; собач...а – узбіч...я; знан...я – знан...ь; блакит...ь – блакит...ю; геран...ь – геран...ю; любов... – любов...ю; об...ігати – об...ігнути,

стат...я – стат...ей; суд...я – суд...івство – суд...ейський; ріл...я – свин...я; Поліс...я – поліс...ький; нескінчен...ий – нескінчен...ий; лосин...ий – кін...ий; по...дзьобати – на...дзьобати; бад...я – бад...ей; Іл...іч – Іл...єнко; зап'яст...я – передчут...я; напів...ідкритий – напів...зів'ялий; пониз...я – орлен...я; дал...ю – совіст...ю; зріс...я – квіт...я; широчен...ий – присвячен...ий; Трипіл...я – трипіл...ьський, породіл...я – породіл...ей, роздол...я – стел...я, безхліб...я – безгріш...я, обл...ікарня – роз...иратися, задзеркал...я – немовл...я.

Вправа 52. З'ясуйте правопис подібних за звучанням слів. До яких частин мови вони належать? Утворіть словосполучення.

Зцілений (якого зцілили) – зцілений (якого можна зцілити), неказаний (якого не сказали) – неказаний (надзвичайний), примирений (помирений) – примирений (якого можна примирити), нескінчений (незакінчений) – нескінчений (безконечний), непізнаний (якого не впізнати) – непізнаний (якого не можна пізнати).

Вправа 53. Випишіть спочатку слова, у яких подвоєння виникло на основі подовження приголосних звуків; потім слова, у яких подвоєння виникло на основі збігу однакових приголосних на межі різних частин слова.

1. З блаженних намірів робив я дзвін добра (Д. П.). 2. “І де ж це ви так простудились?” – запитала Марія заради ввічливості (В. Чем.). 3. Варвара з Юстиною раптом стали. Море світла залляло їм очі (М. Коц.). 4. Сніжок, що випав уночі й ліг на тротуари, на підвіконня й карнизи будинків, зробив вулицю широкою, а споруди прозорими (А. Хор.). 5. Хлопці обіч, де глибше, перепливали річку навпередки (А. Гол.). 6. О не дивуй, о не дивуй мене – моє життя для тебе незбагненне (В. Ст.). 7. Земля нужденна тільки з сіллю гостей останніх зустрічала (Л. Т.). 8. Троє верхівців на потемнілих від безупинного дощу конях проскакали по дерев'яному мосту через Волхов (П. З.). 9. Хлопець смикнув коня і понісся скочки (А. Гол.). 10. М'які, сумирні вересневі дні лункою міддю злегка зазвучали (С. Б.). 11. Юнак беззвучно плакав (В. Чем.). 12. Серед колишніх воїнів був один майор-льотчик з численними планками урядових нагород. 13. Батько одшмагав мене так старанно, як найретельніший колгоспний охоронець. 14. Я стівав потом, немов у Сахарі під тропічним сонцем, поки носив ломаччя. 15. Інженерне управління запросило у військкоматі всі належні документи на офіцера запасу Валентина Весела (В. Логв.). 16. За порогом густою синню курились береги, за порогом непокоїлась осіння вода, підмиваючи зоряні краї неба. 17. І тільки тепер лісник збагнув, що його піддурив оцей жовтодзьоб: у підземеллі ж, крім луни, нікого нема. (М. Ст.). 18. Зблизившись, хлопці, як і завше в подібні хвилини, відчували дружність, бажання показати себе перед іншими, явити свою товариську самовідданість. 19. В дальній кімнаті, за оббитими дверима, знову продовжили словесне змагання два голоси... (А. Хор.).

Вправа 54. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть уживання подвоєних приголосних.

1. Рівнини, стомлен...і курганами, зітхають на весь край (М. Нагн.).
2. Сірий, припорошен...ий весн...яною пилюкою степ збігає на південь і стигне

там голубим маревом (Гр. Т.). 3. Увесь ранковий ліс гомонів веселим пташин...им співом (В. Мал.). 4. Сіріє, синіє і світиться в...ись над сон...ою сутін...ю саду (Л. Т.). 5. Києве, возніс...я ти на кручах придніпровських дужим богатирем (Р. Іван.). 6. Половецька кін...ота з усього розгону в...ігналася в руські лави, і, здавалось, ніяка сила не змогла б зупинити її (В. Мал.). 7. Килина не знає слів цієї старовин...ої пісні, а тому лише в лад зі мною потиху наспівує її мелодію, де все завертає на "тьох" та "тьох" і де поміж того словесного витьохкуван...я інколи вгадуються її зізнан...я в кохан...і і тепла до мене. 8. Моє Жариво бачитимуть через віки: вранці і в...ечері, коли з'являтиметься і зникатиме ден...е світло. 9. Відомо, що дитинство сповнене нескінчен...их відкрит...ів, – їх не перелічити, не назвати. 10. Я стояв з...аду і краєм ока бачив самотню дівочу постать, яку обдимав вітер з усіх боків. 11. Інна Сагайдак сповістила, що начальник політвід...ілу вітає нашу поїздку. 12. Адмірал важко дихав, серце страшен...о калатало, і стогін невільно вирвався з адміралових грудей. 13. Ешелон зупинився біля залізничної станції неподалік від фронту, що гримів антигітлерівською дуел...ю. 14. Ранок у Севастополі випав надто сонячний, золотаво-голубий, і чисте небо від...зеркалювалося у морському просторі (В. Логв.). 15. Навкруги зводився поліс...ький краєвид – чудовий у своїй красі (О. Десн.). 16. Дівчина приїздила неждан...о й одразу, навіть у найбільшому товаристві, звертала на себе увагу. 17. Збиралися у дворі старого замку, що бов...анів над містом напівзруйнован...ими мурами (М. О.). 18. Між туман...ими зорями ловили вітер вітряки, під туман...ими зорями лежала вся її хліборобська сторона, що трималася на рахман...ому житі і добрих спокійн...их орачах. 19. Благословен...а тиша і зорян...і титли стояли над волошковим засніжен...им світом, що на невидимих решетах пересівав сяйво й підтемінь, а на місячних верстатах ткав л...яні рушники. 20. Ліси зустріли його тривожним шумом, а він, як забобон...а людина, черпнув тривогу з Оксаниного подвір'я, і вона бродила по його тілі лихим передчут...ям. 21. Земля від...авала людям, що могла від...ати, і чи то з жалю до себе, чи з жалю до людей, заплакала осін...ьою сльозою й неспокійно в...ійшла в зимовий сон. 22. Під чорним під...ашком брів тракториста чаїться тривога (М. Ст). 23. Літаки володіють піднебес...ям, а низько над радгоспними землями білокрила армія чайок наступає на кузьку. З ран...ьої весни побачиш цих птахів у степу; трактор оре, а вони в'ються за ним білою заметіл...ю, йдуть попаски за плугами, визбирують із ріл...і хробаків (О. Г.).

ПОДВОЄННЯ БУКВ У СЛОВАХ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Правила	Приклади
1. У власних іншомовних назвах і похідних від них словах подвоєння зберігається.	<i>Марокко, Діккенс, Шиллер, Ніцца, Ясси, Мюллер, Таллінн, ніццький, таллінці</i>
2. У загальних іншомовних назвах приголосні звичайно не подвоюються.	<i>бароко, група, теніс, шосе, колектив, інтермецо, каса</i>

<p>Винятки</p> <p>Примітка. У Р. в. множини подвоєння зберігається <i>бонна – бонн, мулла – мулл.</i></p> <p>3. Подвоєння виникає унаслідок збігу однакових приголосних на межі префікса й кореня.</p> <p>4. Подвоєння приголосних зберігається у деяких недавно запозичених іменах.</p> <p>Примітка. В українізованих запозичених іменах відповідно до вимови подвоєння на письмі не фіксується.</p> <p>5. У географічних назвах на території України, Росії, Кавказу приголосні не подвоюються.</p> <p>6. Приголосні не подвоюються у назвах одиниць виміру, що походять від прізвищ учених.</p>	<p><i>аннали, білль, булла, брутто, ванна, вілла, мадонна, панна, пенні, нетто, манна, мотто, тонна, мулла, мірра, бонна, дурра, гетто, панно, донна, тратта, канна, гамма</i> (назва літери на позначення стану речовини)</p> <p><i>імміграція (бо міграція), ірраціональний (бо раціональний), сюрреалізм (бо реалізм)</i></p> <p>але: <i>емігрант, еміграція; Аполлон, Віссаріон, Геннадій, Палладій, Еммануїл, Алла, Белла, Жанна, Інна, Васса</i></p> <p><i>Агнеса, Інеса, Сара, Каміла, Іполит, Кирило, Пилип, Сава</i></p> <p><i>Єсентуки, Одеса, Черкаси</i></p> <p><i>гаус (Гаусс), бекерель (Беккерель), ват (Ватт)</i></p>
---	--

Вправа 55. Перепишіть, вставте, де потрібно, пропущені букви, поясніть написання.

Рус...о, Бел...а, Яф...а, дол...ар, агрес...ія, Ел...ада, бон...а, ім...іграція, ем...ігрант, шас...і, ан...отація, віл...а, ак...ордеон, Ген...адій, мадон...а, Брюс...ельський, фін...ський, марок...анка, Інес...а, калькут...ський, ір...еальний, Апол...онівна, оп...озиція, лібрет...о, гол...андці, пен...і, тер...иторія, кор...ектно, контр...волюціонер, буд...зм, Апен...іни, еф...ективний, дискус...ія, Дарданел...и, хоб...і, Рим...а, Гаван...а, пан...о, стакат...о, Ізабел...а, Сар...а, іп...одром, гет...о, Грім..., Єс...ентуки, Бокач...о, оп...онент, кан...ський, тер...аса, Віолет...а, Андор...а, ом...етр, Агрип...ина, ел...інізм, ім...унолог, Рот...ердам, ім...ітація, ін...овація, Дюс...ельдорф, прус...ький, іл...юзія, бравіс...имо, бул...а, ап...ендикс, антен...а, Абіс...інія, ім...обілізувати, авторал...і, агрес...ивний, Ал...а, експрес...ія, піц...ерія, Кас...андра, ас...ортимент, Лозан...а, пас...аж, Ган...овер, спагет...і, філіп...інець, дес...ерт, ап...еляція, Дал...ас, хіп...і, дилем...а, Ліс...абон, шил...інг, ас...иметрія, Лес...інг, Сюзан...а, Міс...ісіпі.

Вправа 56. Поставте іменники в родовому відмінку множини. Поясніть їх написання.

Заняття, тонна, вчення, почуття, манна, узбережжя, мадонна, суддя, відкриття, стаття, панна, прагнення, передчуття, вілла, знання, узбіччя, ванна.

Вправа 57. Запишіть українською мовою, порівняйте написання поданих слів в обох мовах.

Соцветие, платье, досье, забытье, затишье, бытие, варенье, пятидесятилетие, вкопанный, Подолье, семья, гостья, радостью, поверье, Ильич, верфью, солью, соленье, донья, Яссы, сюрреализм, колье, аппробация, Жанна, судья, Стелла, написанный, конференсье, воссоединенный, Кирилл, макаронник, сучья, Филиппины, адью, испеченный, стелла, Нонна, боннский, Одиссей, Ульяна, Савва, Инесса.

Вправа 58. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть вживання подвоєних приголосних.

1. У ван...і короп золотистий плюскоче, наче з піни пан...а (І. А.). 2. Не уст золотомовний мед, не почестей солодка ман...а (Б. І. А.). 3. Літа повільно бредуть, як верблюди в піску марок...анським (Б. О.). 4. Вночі при місяці більш, ніж удень, вражає тебе оце розкошисте зачіплянське барок...о (О. Г.). 5. Ліворуч по долині, вкритій лісом, на значній віддалі від шос...е Брянський і Черниш помітили дахи гірського селища (О. Г.). 6 . ...Останній ак...орд. Леся встала і разом з хором низько вклонилаь присутнім (М. О.). 7. Саме гаряча пора була: коміс...ія за коміс...ією (Б. Янч.). 8. Ірина та Сергій ішли ал...еєю, нічого не помічаючи, забувши про все на світі (І. Ст.). 9. Я люблю свою кімнату, білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Ботічел...і на стінах (М. Коц.). 10. У кінці вулиці виднілися високі білі колон...и двоповерхового будинку (О. Десн.). 11. Маргарита зупинила одноколінного візника, і ось вони, ніби поважні пан...и, їдуть широкою Дерibasівською вулицею (М. О.). 12. Івану Кирил...овичу більше подобалось, коли за годину вони вертали з обіду, приглушені ситою сільською їжею (В. Др.). 13. Валеріан Іп...олитович любив вітрильники, обожнював їх і, як запевнила мене Стел...а, прочитав безліч книг про Веспуч...і, Магел...ана, Колумба, Крузенштерна і Лазарева 14. Профес...ор мовчки слухає і час від часу повертає до столу кисті рук, які неначе намагається зігнути в ліктях. 15. Жанет...а вийшла з темряви, що ховала її під віттями дерев, припала до Валентинових грудей. 16. Пан...а баронес...а, напевне, не знає, куди іде цей ешелон. 17. А може, то була не Женя, а чарівна Ас...оль Гріна у світлі яскравих сонячних променів. 18. На допомогу аварійній команді поквапилися торпедисти і мінери: щоб зупинити течію, потрібно було не менше півтори тон...и цементу. (В. Логв.).

Тестові завдання №8

Знайдіть рядок, у якому в усіх словах приголосні подвоюються.

Варіант 1

А	Ін...окентій, гол...андець, ганчіряч...я, об...ілений
Б	Пал...адій, гребін...ий, жабин...ий, добрен...ий
В	Віян...я, апельсин...ий, тютюн...иця, дістан...ий
Г	Сьєр...а-Невада, від...ілок, мадон..., Кампанел...а
Д	Браз...авіль, благополуч...я, без...оряний, шил...інг

Варіант 2

А	Бон...ський, воз...’єднувач, кокон...ий, сміт...яр
Б	Вбран...ячко, шал...ю, пониз...я, узмор...я
В	Безріш...я, благочест...я, Кас...абланка, орлен...я
Г	Ластовин...я, ескадрил...я, деревин...ий, Галич...ина
Д	Єс...ентуки, галун...ик, Віс...аріон, пансіон...ий

Варіант 3

А	Вітрин...ий, гіл...ячка, Агрип...ина, далеч...ю
Б	Товстен...ий, жат...я, ат...аше, перевоздан...ий
В	Колюч...я, вогнен...ість, шален...о, смородин...ик
Г	Ем...ануїл, аквамарин...ий, філіп...інець, вінич...я
Д	Баштан...ик, послан...ий, сновид...я, гостин...о

Варіант 4

А	Заволж...я, Ел...а, дон...а, Побуж...я
Б	Маслин...ий, олов’ян...ий, ван..., Ген...адійович
В	Знан...ь, мот...о, в...ічливий, бов...аніти
Г	Роз...олочений, Прип’ят...ю, бездихан...ий, стак...ато
Д	Віл...а, грамофон...ий, ел...інський, Рос...іні

Варіант 5

А	Апен...іни, нав...имашки, немовл...я, оснащен...я
Б	Мерзен...ий, Інес...а, л...ється, чавун...ий
В	Калькут...ський, л...яний, Він...ич...ина, ап...ерцепція
Г	Яф...ський, істин...ий, Каміл...а, жит...ейський
Д	Блажен...ий, по узбіч...ю, Сав...а, натхнен...ий

ПРАВОПИС ПРЕФІКСІВ

Префікси	Правила	Приклади
роз-, без-, воз- через-	ніколи не змінюються	<i>розпитати, безперспективний, возвеличувати, черезплічник</i>
від-, під-, над- од-	ніколи не змінюються	<i>відкласти, відштовхнути, надкусити, одкинути</i>
з-	перед більшістю приголо- сних	<i>зробити, зжарити, зціджува- ти, зшити, зчеплення</i>
с-	перед глухими к, п, т, ф, х	<i>створити, сформувати, сказа- ти, спересердя</i>

Увага! До префікса додаємо літеру **і**, коли корінь починається сполученням приголосних: *зіпсувати, відіграти, підійти, зігнути.*

Вправа 59. Перепишіть слова, вставляючи замість крапок пропущені букви, поясніть їх правопис.

Бе...соння, ...будити, ві...краяти, пі...палина, бе...цінний, ...горнути, на...шкірний, бе...формений, ві...чинене, на...кусити, ві...правлений, на...кошувати, ві...стояти, ...щипувати, ...чесати, пі...тримати, ро...дрібний, бе...розмірний, пі...хвалити, ро...чарування, не...проможний, ро...шукати, ...пробувати, ро...сипка, ві...хлинути, ...простувати, ро...повідь, ...сушити, бе...посередній, бе...турботний, ...цілити, бе...коштовний, ро...кольник, ...клеїти, ...підлоба, ві...шкрябати, пі...качаний, на...точений, ро...повитий, ...жати, пі...співувати, ...користатися, на...чутливий.

Вправа 60. За допомогою префіксів утворіть нові слова.

Без – (законний, іменний, страшний, тактний, сильний);

роз – (терти, шити, грати, стелити, класти, тривожити);

з – (сипати, орати, в'язати, фотографуватися, юрмитися, рвати, писати);

від – (чужений, прати, штовхнути, їхати, ділити);

під – (класти, котити, їздити, гнати, тягти, скочити).

Вправа 61. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви. Поясніть правопис префіксів.

1. Бе(з,с)жальний час не владний над мовою людською (П. З). 2. А коли верхівець озирнувся, вдруге ві(д,т)хекуючись, то села вже не стало (Гр. Т.). 3. Діти в білих сорочках сидять за святковим столом, де на покутті урочисто во(з,с)сідає батько (А. Гол.). 4. Мабуть, і перепілка десь сіла в ямці, ро(з,с)пустивши крила, з ро(з,с)критим дзьобом (О. Донч.). 5. Ві(д,т)талий світ помолодів, повеселішали дерева (Л. Т). 6. Синє, глибоке небо ро(з,с)гортало своє бе(з,с)крає поле (П. М.). 7. Я люблю, як ти ро(з,с)криваєш свої вії, прижурений житній цвіт (М. Ст.). 8. А біля хати ві(д,т)цвітали вишні, засинали втомлені хрущі (Л. Т.). 9. Овес виліг, а жито не (з,с)ходить (Н. тв.). 10. Все зраділо, стрічаючи день, і день зрадів ро(з,с)цвітаючи, ясний, теплий, погожий (П. М.). 11. Рання пташка сонце (з,с)повіщає (Н. тв.). 12. Бе(з,с)слідно зникло хвилювання (О. Донч.). 13. Білили рядами хатки, як ро(з,с)кладені дітьми крем'яхи з нео(б,п)паленої цегли (Гр. Т.). 14. Петро страх як любив теревенити про начальство, а в присутності когось із них пі(д,т)хвалювати (В. Др.). 15. (З,с)першу треба ро(з,с)судити, а потім (з,с)робити (Н. тв.). 16. А дума шлях бе(з,с)сонно обира, який веде таки на Україну (Н. Н). 17. Колись був добрий тес, та вже почорнів, на(д,т)коловся, поточив його шашіль (В. Бл.). 18. Уже о(д,т)цвітають липи біля театру Франка (Л. Т.). 19. Легка, прямовисна стіна білих високих тополь ві(д,т)тіняла зелені, чорні, червоні та блакитні автомобілі, що бігли й бігли знизу (А. Хор.).

Запитання для самоперевірки

1. У яких префіксах кінцеві приголосні звуки не змінюються?
2. Перед якими звуками в усному мовленні кінцевий приголосний префікса змінюється?
3. Який префікс та перед якими звуками змінюється на письмі?

ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ ПРИ СЛОВОТВОРЕННІ ТА ФОРМОТВОРЕННІ

Правила	Приклади
<p>1. При словотворенні деякі кінцеві приголосні твірної основи перед суфіксами -ськ-, -ств- зазнають змін:</p> <p>а) [г], [ж], [з] + -ськ-, -ств- → -зьк-, -зтв-; Винятки:</p> <p>б) [к], [ч], [ц] + -ськ-, -ств- → -цьк-, -цтв-; Винятки:</p> <p>в) [х], [ш], [с] + -ськ-, -ств- → -ськ-, -ств-. Винятки:</p> <p>Інші приголосні при словотворенні на письмі не змінюються. Увага! Якщо в кінці твірної основи наявний суфікс -к-, то при творенні нових слів він випадає.</p> <p>2. Змінюються:</p> <p>а) -цьк- → -ччин(а)</p> <p>-ськ- → -щин(а) при творенні іменників від прикметників за допомогою суфікса -ин;</p> <p>б) -ск-, -шк- → -щ- при творенні іменників і прикметників за допомогою суфіксів -ан(-ян-), -ин-;</p> <p>в) -ск-, -ст- → -щ-</p> <p>-зк- → -жч- при творенні дієслів II дієвідміни;</p>	<p><i>Прага – празький, Париж – паризький, боягуз – боягузтво герцогський (герцог), кембриджський (Кембридж)</i></p> <p><i>грек – грецький, Бахмач – бахмацький, Ніцца – ніццький баскський (баски), сакський (Саки), меккський (Мекка), монакський (Монако), малаккський (Малакка), нью-йоркський (Нью-Йорк), іракський (Ірак), інкський (інки), даккський (Дакка), гельсінкський (Гельсінкі), тюркський (тюрки)</i></p> <p><i>птах – птаство, латиш – латиський, Полісся – поліський, ла-маниський (Ла-Мани), казахський (казах), нівхський (нівхи), палехський (Палех), цюрихський (Цюрих), шахський (шах)</i></p> <p><i>агент – агентський, агентство, завод – заводський</i></p> <p><i>Камчатка – камчатський, Жмеринка – жмеринський, Каховка – каховський П'ятихатки – п'ятихатський, Дамаск – дамаський</i></p> <p><i>Хмельницький – Хмельниччина, козацький – козаччина, але: Галичина; полтавський – Полтавщина, київський – Київщина</i></p> <p><i>віск – вощина, піски – піщаний, дошка – дощаний</i></p> <p><i>простити – прощати, прощу, прощаєш, але: простиш, простять; брязкіт – бряжчати</i></p>

<p>г) к, ц → ч при творенні прикметників за допомогою суфікса -н- .</p> <p>Увага! У деяких словах замість чн пишеться шн.</p>	<p><i>вік – вічний, кінець – кінецьний, пше-ниця – пшеничний</i></p> <p><i>соняшник, рушник, рушниця, мірош-ник, торішній, сердешний (бідолаш-ний), дворушник, вранішній</i></p>
---	--

Вправа 62. Запишіть слова, поясніть, чому в одних відбуваються зміни приголосних перед суфіксом **-ськ-**, а в інших ні.

Бранденбурзький – докторантський; байкальський – закавказький; камчатський – коряцький; хмельницький – ліванський; тульський – таганрозький; чукотський – случький; балхаський – ісландський; лейпцизький – тюменський; товариський – кіпрський, юннатський – юнацький.

Вправа 63. Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфікса **-ськ(ий)**, враховуючи зміни приголосних.

Оренбург, Цюрих, Воронеж, Волга, Запоріжжя, баски, француз, Сиваш, шах, Онега, Ясси, тюрк, Калуга, Черемош, узбек, Канада, Владивосток, Прага, Тбілісі, чиновник, Карпати, чех, брат, Углич, гігант, Нью-Йорк, Норвегія, Галич, Умань, чуваш, Дрогобич, Полісся, Вінниця, Гадяч, Кандалакша.

Вправа 64. Перекладіть слова українською мовою, поясніть їх правопис.

Бухарестский, мозамбикский, иракский, прусский, заволжский, казанский, казахский, рижский, чикагский, калужский, ужгородский, овручский, прилукский, мадридский, одесский, сиракузский, кременчугский, абхазский, гигантский, дамаскский, туристский, меккский, карабахский.

Вправа 65. Утворіть іменники з суфіксами **-чин(а)**, **-щин(а)**.

Полтавський, чехословацький, уманський, козацький, гуцульський, хмельницький, львівський, галицький, смоленський, чернівецький, житомирський, турецький, харківський, вінницький, дніпропетровський.

Вправа 66. Замість крапок поставте пропущені букви **ч** або **ш**. Поясніть правопис.

Півні...ний, безпе...ний, соня...ник, я...ний, торі...ній, піврі...ний, міро...ник, пшени...ний, ру...ник, серде...ний, ру...ниця, околи...ній, двору...ник, сті...ний, яє...ня, да...ник, сма...ний.

Вправа 67. Перепишіть речення, вставляючи в словах пропущені букви, поясніть написання цих слів.

1. Тротуари бли...али, ловлячи в себе вечірні тіні дерев (М. Коц.). 2. В степ запорі...кий одведи – моє там б'ється серце (М. Н.). 3. Крізь одчинені двері доносилося іржання голодних коней, що вступали у двір, і бря...чало оружжя на козаках (М. Коц.). 4. Зводишся і заглядаєш у розквітле обличчя соня...ника, ніби хочеш у його усмішці прочитати відповідь (Є. Гуц.). 5. Знову листя з кана...ького клена зліта (Л. Т.). 6. Од чорної погоні з Туре...ини, з Німе...ини, з Татар...ини летять, Дунай перелітають коза...ькі коні. (М. Ст.). 7. Соня...не проміння наповнювало ясною матерією серпанок, і кущі й дерева світилися, ніби із середини (В. Ш.). 8. У традиційному вкраїнському

рукодільництві, зокрема у вишивці та тка...тві, присутні два найосновніші символи – оберег й древо життя (В. Ск.). 9. Під небом зустрічі й розлуки карма...ьких вин таємні руки нам загойдали далечінь (М. Вінгр.). 10. У Парижі молодому Васильківському надали право виставляти картини поза конкурсом – право, якого пари...ький салон удостоював лише найталановитіших іноземців (З журн.). 11. А на естраді метелик гіган...ький сполохався, пурхнув граціозно і зник за кулісами (А. Гол.). 12. Та й Василь хіба не радий, що повернувся в Острог, на дідів...ину (П. Угл.). 13. Цей гвардійський стріле...ький полк неможливо було уявити собі без Воронцова. 14. Звідусіль відчуваю підтримку товари...ьких рук, товари...ьких очей. 15. Хлопець губився серед цього ярмаркового бага...тва і не знав, на чому зупинитись. 16. Сухі шляхи закурилися вглиб Слова...ини. 17. Лише коли-не-коли траплялися убогі селища угор...ьких та слова...ьких лісорубів (О. Г.). 18. Іван готовий був впасти серед поляни на коліна й молитися у солодкім екстазнім забутті степові, тиші, зоряній вишині і пта...тву, кожній живій істоті й кожній пі...инці на землі (В. Др.). 19. Він починає мені розказувати про свій край, що бере початок зі Слобожан...ини й кінчається десь за Дніпром, між Очаковом і Херсоном. 20. Звихрена гвинтами бронекатера, поривчастим вітром і річковою течією, вол...ька вода здіймалася за кормою корабля білопінним буруном... 21. Ми з начштабу Ляльком їхали на штабному “газику” до Бранденбур...ьких воріт, де збирав командний склад флотилії наш адмірал. 22. Сусідка принесла глечик врані...нього молока. 23. Я пригорнув Келю і поцілував уперше саме так, як мед п’ють із во...ини. 24. Шлях варя...ьких човнів по Дніпру і по синьому морю позначався червоними стрілками, губився десь за Балканами. (В. Логв.). 25. Давно вже не було грози, яка б освіжила голови, від самої Хмельнич...ини (М. О.). 26. Для натхнення прикріпив до стінок збільшене фотозображення пари...ької Тріумфальної арки...(А. Хор.). 27. На півдні Узбеч...ини у зелені долини поринала Фергана (І. Ле.). 28. На тротуарі, просто перед хвірткою до...аного паркана, стояв Петро (А. Хор.).

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть приголосні, що змінюються на письмі перед суфіксами **-ськ-**, **-ств-**. Які суфікси з’являються в результаті цих змін? Пригадайте слова, що становлять виняток із правил.
2. Охарактеризуйте фонетичні зміни, що відбуваються під час утворення відприкметникових іменників за допомогою суфікса **-ин-**.
3. Які групи приголосних змінюються при творенні дієслів та прикметників?

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

При словозміні і словотворенні іноді виникає важкий для вимови збіг кількох приголосних, тому в процесі мовлення один з приголосних, здебільшого розміщений усередині, випадає, тобто відбувається спрощення. Найчастіше спрощуються приголосні **т, д**, рідше **к, л, р**.

Правила	Приклади
<p>1. Найчастіше відбувається спрощення у таких групах приголосних: [ждн] – [жн] [здн] – [зн] [стл] – [сл] [стн] – [сн] Винятки</p> <p>[рдц] – [рц] [слн] – [сн] [скн] – [сн]</p> <p>[зкн] – [зн]</p> <p>2. Спрощення не відбувається у прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження, що закінчуються на -ст, хоч у вимові спрощення допустиме.</p> <p>3. Лише у вимові відбувається спрощення у сполуках -стц- у Д., М. відмінках однини іменників жіночого роду та -стч- у присвійних прикметниках.</p>	<p><i>тиждень – тижневий</i> <i>виїзд – виїзний</i> <i>щастя – щасливий</i> <i>перстень – персні</i> <i>кістлявий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять, пестливий, хворостняк, зап'ястний</i> <i>серденько – серце</i> <i>масло – масний</i> <i>тиск – тиснути, але: випуск – випускний, виск – вискнути, риск – рискати</i> <i>брязк – брязнути, але: брезкнути</i> <i>аванпост – аванпостний, баласт – баластний, компост – компостний, контраст – контрастний, форпост – форпостний</i> <i>артистка – артистці, артистчин</i> <i>невістка – невістці, невістчин</i></p>

Вправа 68. На місці крапок поставте, де потрібно, пропущені букви, поясніть правопис слів.

Безвиїз...но, корис...ливий, мес...ник, контраст...ний, со...нце, пріс...ний, якіс...ний, захис...ний, кіс...лявий, сер...це, шелес...нути, ненавис...ний, курсан...ський, хворос...няк, гіган...ський, ціліс...ний, чес...ний, кар'єрис...ський, у кіс...ці, словес...ний, шіс...десять, ях...смен, ровес...ник, очис...ний, у хус...ці, хрус...нути, капос...ний, проїз...ний, повіс...ці.

Вправа 69. Перекладіть слова українською мовою, порівняйте їх написання у російській та українській мовах.

Счастливый, радостный, усталый, страстный, эмигрантский, постный, областной, университетский, медалистке, безжалостный, недельный, невестке, скоростной, консультантский, поздний, устный, костлявый, городской, властный, совестный, буревестник, завистливый, нацистский.

Вправа 70. Перепишіть, вставляючи, де потрібно, пропущену букву.

1. Я трохи заспокоївся, приліг і довго слухав потім, як десь у подушці стугонить моє сер...це (Гр. Т.). 2. Харч у мене був бідненький: черства

солда...ська хлібина, покраяна на великі нерівні шматки, грудка маргарину та сірникова коробочка солі (Гр. Т.). 3. У високому очіпку, у квітчастій здоровій хус...ці на голові, вона стала молодницею ще вища й показніша (Н.-Л.). 4. Брів ластів'ячих лет заб'ється в змор...ок сить, розм'якне тіла мідь (Д. П.). 5. Люблю ту пору благовіс...ну, коли до неї, як до пісні, свою я голову хилю (М. Вінгр.). 6. Замість лісів тепер с...лався землею чорний килим повзучих смerek, в якому плутались ноги (М. Коц.). 7. Всі чес...ноти людські заіскряться росю (М. Нагн.). 8. Світе мій гучний, мільйонноокий, пристрас...ний, збурунений, німий, дай мені свій простір і неспокій (В. Сим.). 9. Батько вчительки був чудний нещас...ливий чоловік (М. Груш.). 10. Мати увечері своїм пес...ливим голосом нашепче дитині про любов до всього живого (П. М.). 11. Бряз...не клинок об залізо кайданів, піде луна по твердинях тиранів (Л. Укр.). 12. Діти прис...нули по городі врізнобіч, ніби горох (Є. Гуц.). 13. Усі в сім'ї сплять, а невіс...ці молоти велять (Н. тв.). 14. Саги у лататті срібнім, від паморозі сивиною, стоять у присмерку край колій проїз...них (М. Зер.). 15. Поезія – це діло совіс...не, не грайся нею безпричинно (А. Мал.). 16. Беата, нічого не розуміючи, допитливо позирала на че...нця (П. Угл.). 17. Старі й малі проводять в останню дорогу свого Кобзаря, свого захис...ника (М. О.). 18. Хаблак лаяв коректорів: той у відпус...ці, той на сесії, а редактор, як завжди, уповноважений. 19. Здавалося, Іванові на хвилю відкрився інший світ, що існує поза ненавис...ними терехівцями і буденністю (В. Др.). 20. Часто збиралася в Косачів студен...ська молодь. 21. Треба було зібрати рушники, наплести вінків, поговорити з учас...никами вечора... (М. О.). 22. Качуренко підійшов до столу, оглянув усе, що лежало на ньому, мерзлякувато потер долоні, зблис...нувши зголоднілими очима (Ю. Зб.). 23. Коли стає тос...но за все, стає жалко всього на світі. 24. Війська 3-го Українського фронту наступали з плацдарму біля Бендер на захід уздовж знаменитого Троянового валу, обходячи з півдня кишинівське угруповання німецько-фашис...ських військ (О. Г.). 25. Капітан лежав на канапі у смугастій піжамі і читав дореволюційний “Морський віс...ник”.

Запитання для самоперевірки

1. Чому відбувається спрощення приголосних звуків?
2. Назвіть групи приголосних, у яких відбувається спрощення.
3. Які звуки найчастіше спрощуються?

Тестові завдання № 9

У якому рядку при утворенні прикметників в усіх словах відбудуться зміни приголосних при додаванні суфіксів **-ськ-**, **-ств-**?

Варіант 1

А	Саки, Заволжя, латиш, Зеландія
Б	Сиракузи, Балхаш, Углич, козак
В	Чукотка, Кенігсберг, водолаз, Афіни
Г	Токмак, Гамбург, Абхазія, грузин
Д	Черкаси, Ірак, нівхи, гірник

Варіант 2

А	Виборг, Череповець, Іртиш, Кутаїсі
Б	Ладога, Курськ, Монако, інки
В	Владивосток, президент, монах, Магдебург
Г	Прилуки, Камчатка, герцог, Чернівці
Д	Гайдамака, купець, депутат, Кембридж

Варіант 3

А	Єгипет, хижак, Гадяч, солдат
Б	Гренада, Ясинувата, Тбілісі, чужак
В	Ла-Манш, дивак, адвокат, танкіст
Г	Чернігів, черкес, завойовник, велетень
Д	Кагарлик, Ельбрус, Гетеборг, чуваш

Варіант 4

А	Устилуг, Трускавець, калмик, журналіст
Б	Дамаск, убогий, Вишгород, шах
В	Цюрих, Гаага, казах, Тайвань
Г	Кобеляки, Страсбург, птах, Несвіж
Д	Малакка, словаки, парубок, хижак

Тестові завдання № 10

У якому рядку в усіх словах відбувається спрощення приголосних?

Варіант 1

А	Тріс...нути, жаліс...ливий, поїз...ці, арештан...ський
Б	Волос...ний, наперс...ник, під'їз...ний, хрес...ний
В	Пристрас...ний, президен...ський, контраст...но, мас...ний
Г	Зліс...ний, зумис...ний, хорис...ці, брез...нути
Д	Бриз...нути, сер...цевий, кіс...лявий, студен...ство

Варіант 2

А	Корис...ного, у хворос...няку, проїз...ний, шіс...десят
Б	Свис...нути, журналі...ський, захис...ник, аген...ство
В	Наїз...ник, безхитріс...ний, улес...ливий, первіс...ний
Г	Блис...нути, тенісис...ці, дилетан...ство, віс...ник
Д	Парламен...ський, зап'яс...ний, нещас...ний, реміс...ник

Варіант 3

А	Зловіс...ний, гіган...ський, у пус...ці, піс...ний
Б	Безжаліс...ний, екскурсан...чин, якіс...ний, радіс...ний
В	Рідкіс...ний, студен...ський, компос...ний, шелес...нути
Г	Плюс...нути, швидкіс...ний, балас...ний, піз...ній
Д	Потис...нути, безчес...ний, ненавис...ного, напас...ник

ВЖИВАННЯ ВЕЛИКОЇ БУКВИ

Правила	Приклади
<p>1. З великої літери пишуться:</p> <p>а) індивідуальні імена людей, по батькові, прізвища, прізвиська, назви казкових персонажів, дійових осіб у драматичних творах, клички тварин, власні назви міфологічних істот та божеств.</p> <p>Примітка. Родові назви міфологічних істот пишуться з малої літери;</p> <p>б) прізвища людей, уживані в загальному значенні, що не втратили свого індивідуального значення;</p> <p>в) назви найвищих державних та міжнародних посад;</p> <p>г) астрономічні назви, а також назви сузір'їв і галактик, крім родових понять;</p> <p>д) назви сторін світу, під якими розуміються краї чи народи;</p> <p>е) географічні назви, крім родових понять;</p> <p>є) назви вулиць, шляхів, каналів, майданів, парків, крім родових понять;</p> <p>ж) назви груп та союзів держав і найвищих міжнародних організацій, крім родових понять;</p> <p>з) назви держав та автономних одиниць, а також неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу.</p> <p>2. З великої букви пишеться тільки перше слово:</p> <p>а) у назвах державних, партійних та інших установ і організацій, міністерств України та інших держав, а також у назвах державних установ минулого;</p> <p>б) у назвах установ місцевого значення;</p> <p>в) у назвах партій України та інших</p>	<p><i>Тарас Григорович Шевченко, Остап Вишня (Павло Губенко), Ярослав Мудрий, Червона Шапочка, Мавка, Перун, кінь Стріла, Антей</i></p> <p><i>ангел, русалка, фея</i></p> <p><i>Нам потрібні Пушкіни й Шевченки, але: жальогідні квіслінги (зрадники)</i></p> <p><i>Голова Верховної Ради України, Президент Росії</i></p> <p><i>Юпітер, Мала Ведмедиця, комета Галлея, Чумацький Шлях</i></p> <p><i>Східна Україна, Західна Європа, народи Сходу</i></p> <p><i>озеро Ільмень, пік Шевченка, Північний полюс</i></p> <p><i>проспект Гагаріна, вулиця Миронова, Запорізьке шосе, площа Островського, але: Ярославів Вал (вулиця), Зелений Яр (село)</i></p> <p><i>Балканські країни, Організація Об'єднаних Націй</i></p> <p><i>Королівство Бельгія, Сполучені Штати Америки, Дніпропетровщина, Приуралля, але: Дніпропетровська область</i></p> <p><i>Верховний суд України, Збройні сили Росії, Міністерство освіти та науки України, Тимчасовий уряд</i></p> <p><i>Запорізький обласний відділ охорони здоров'я, Новомосковська міськрада</i></p> <p><i>Українська республіканська партія,</i></p>

<p>країн світу; г) у назвах організацій, підприємств, навчальних закладів, кінотеатрів, музеїв, театрів, парків; д) у назвах газет, журналів, історичних пам'яток, художніх та музичних творів, наукових праць (назва береться в лапки).</p> <p>Примітка. Без лапок пишуться назви культових книг та релігійних понять; е) у назвах орденів, відзнак (крім родових), але: без лапок – у родовому відмінку.</p> <p>3. З великої букви пишуться: а) назви пам'яток архітектури, храмів, замків, історичних подій, війн, епох, революцій, народно-визвольних рухів, повстань, релігійних свят і постів, знаменних дат; б) назви конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів.</p> <p>4. З великої літери пишуться прикметники: а) утворені від власних назв за допомогою суфіксів -ів, -ов, -ев, -єв, -їв, -ин, -їн.</p> <p>Примітка. Якщо присвійні прикметники на -ів(-їв), -ов, -ев, -ин, -їн входять до складу фразеологізмів або наукових термінів, то вони пишуться з малої літери; б) за допомогою суфіксів -івськ, -ївськ, -інськ, -їнськ у значенні “імені когось, пам'яті когось”;</p> <p>в) що входять до складених особових назв людей як прізвиська.</p> <p>5. Складноскорочені назви пишуться двояко.</p>	<p><i>Демократична партія США Академія наук України, Національний гірничий університет</i></p> <p><i>поема “Наталка-Полтавка”, газета “Наше місто”, писемна пам'ятка “Слово о полку Ігоревім”</i></p> <p><i>Біблія, Євангеліє, Бог, Божа Матір, Син Божий тощо</i> <i>медаль “За бойові заслуги”, орден “Мати – героїня”, орден Незалежності, орден Пошани</i></p> <p><i>Троїцький собор, Золоті ворота, Велика Вітчизняна війна, епоха Відродження, День незалежності України, Великдень, Великий піст, Івана Купала, Новий рік, Свято перемоги</i> <i>Конституція України, Акт проголошення незалежності України, Троїстий союз</i></p> <p><i>Сергієві зошити, Шевченкова хата, Сосюрині вірші, Оксаніні книжки</i></p> <p><i>ахіллесова п'ята, езопова мова, сізіфова праця, петрів батіг, гайморова порожнина</i></p> <p><i>Гончарівські читання, Шевченківська премія</i> але: <i>шевченківські поезії, пушкінські традиції</i> <i>Данило Галицький, Олександр Невський</i> <i>Укрпрофрада (позначення одиничних установ), НЛЮ, АТС (з початкових букв власних і загальних імен), райвно, райрада, медінститут (якщо це родові назви)</i></p>
--	---

Порівняйте

Вовчий яр – Веселий Яр (село); Золоті ворота – Красні Ворота (вулиця); майдан Незалежності – Веселий Майдан (урочище); академік Вернадський – бульвар Академіка Вернадського; земля – Земля; народи Сходу – вітер зі сходу; донжуан – Дон Кіхот; Біла Церква – Миколаївська церква; бог Зевс – Бог; гори Карпати – Вітряні Гори (вулиця); шевченківські традиції – Шевченківська премія; мати – Мати Божа; святий день – затока Святого Лаврентія; велика пристань – Гола Пристань (місто).

Вправа 71. Прочитайте, поясніть правопис власних назв.

Західна Україна, готель “Україна”, Побужжя, Будинок науки і техніки, Сатурн, Земський собор, Андріївська церква, Національна гвардія, Великі Луки, Булонський Ліс, Еллада, Міністерство вугільної промисловості України, вулиця Петра Сагайдачного, Афіни, ректор інституту, Князівство Монако, Північний полюс, Об’єднане Королівство Великобританії та Північної Ірландії, трипільська культура, слов’янські племена, давньоруські пам’ятки, Потсдамська угода, Інститут електроенергетики Національного гірничого університету, Міжнародний комітет Червоного Хреста, заповідник Біловезька Пуща, дитсадок “Веселка”, Київський будинок учителя, Дніпрогес, 8 Березня, Новий рік, Палац студентів, Музей історичних коштовностей України, Співдружність Незалежних Держав.

Вправа 72. Спишіть, замінюючи, де потрібно, малу літеру на велику.

(а)кадемія, (п)рем’єр-(м)іністр (к)анади, (к)ієво-(п)ечерська (л)авра, (д)онецька (о)бласть, (к)вітка-(о)снов’яненко, (к)оран, (с)ин (б)ожий, (п)равобережна (у)країна, (д)ніпропетровський (н)аціональний (у)ніверситет, (с)танція - метро (к)омунарівська, (а)фродіта, (г)енеральні (ш)тати (к)оролівства (н)ідерландів, (є)вропейське (е)кономічне (т)овариство, (к)иївські університети, (в)інниччина, (т)унгуський (м)етеорит, (з)ахідносибірська (р)івнина, (к)раїни (п)івночі, (д)ніпродзержинський (л)ісопарк, (ш)евченківські (ч)итання, (п)окровський (с)обор, (п)івденний (б)уг, (ф)ранкові твори, (м)еценат, (д)ень (п)еремоги, (р)енесанс, (ю)дині срібняки, (у)країнська (п)артія (з)елених, (т)еплого (о)лекси, (є)лисейські (п)оля, (с)ередні (в)іки, (р)ада (є)вропи, гора (п)іп, (л)ісовик, (т)амарин костюм, (п)апа (р)имський, (о)лімпійська програма, (в)сесвітня (р)ада (м)иру, (к)онгрес (у)країнської інтелігенції, (ф)ільчина грамота, (в)окзал (к)иївський, (д)ень (у)чителя, (в)иконавчий (к)омітет (п)олтавської (о)бласної (р)ади, (л)ьвівський (л)ітературно-(м)еморіальний (м)узей (і)вана (ф)ранка, собака (б)ілий (б)ім (ч)орне (в)ухо, (і)сторико-(ф)ілософський (ф)акультет (д)онецького (д)ержавного (і)нституту, (п)алац (у)рочистих (п)одій, (а)кт (п)роголошення (н)езалежності України, (н)аціональний (б)анк України, (к)луб (м)еталургів, (з)авод (с)вітлофор, (п)івденне (п)олісся, (в)осьме (б)ерезня, (ч)ернеча (г)ора, (т)оргово-промислова (п)алата (у)країни, (х)олдингова (к)омпанія, (п)речиста, (м)іжнародний (в)алютний (ф)онд, (д)иректор (і)нституту (є)вропи, (п)ланети (с)онячної (с)истеми.

Вправа 73. Від іменників, що стоять у дужках, утворіть прикметники, поясніть їх написання.

Рукописи (Лермонтов), хлопці (Новомосковськ), стипендія (президент), дочка (Андрій), кручі (Дніпро), конспекти (Тетяна), вузол (Гордій), теорема (Піфагор), алеї (каштан), книжки (Сергій), слова (Малишко), читання (Пушкін), ліси (Дніпропетровськ), премія (Гончар), хата (Шевченко), ревізор (Гоголь), персонажі (Тургенєв).

Вправа 74. Прочитайте речення, поясніть вживання великої літери.

1. Зріє Русь на Росі й на Дніпрі у синах Дажбога й Перуна (Н. Н.).
2. Одного літнього дня, коли Біле море ніжилося під яскравими променями північного сонця, а гавань сповнювалася гомоном веселих чайок і пароплавними гудками, я опинився за стінами училища... (В. Логв.).
3. Крізь рідкогілля лілово просвічувалось море і Воронцовський маяк ритмічно поблискував червоними спалахами, ніби хтось розкурював велетенську цигару (Б. Янч.).
4. То був давній земний спогад Грицькової душі.
5. Майстер вмикав водночас усі чотири програми, що їх транслювала в космос Земля.
6. Мовчки розписався Гуляйвітер на першій аркуші передової.
7. Часом Загатний милостиво слухав терехівські новини (В. Др.).
8. Промчали через Малишівку – маленьке й затишне сільце понад ставом з густими вербами, пересікли Караванський шлях і опинились у бережанських полях (Б. Янч.).
9. Раз, після Великодня, чудового весняного ранку, вся Паляникова сім'я висипала з хати надвір (Н.-Л.).
10. Приніс від зайця Дід Мороз і дещо нам у хату (М. Вінгр.).
11. Світилося зоряне небо, пробивалися крізь віття дерев Північна зірка, Великий Віз і Чумацький Шлях, що перетинав навпіл все небо (В. Логв.).
12. А очі все чогось чекають і аріаднину шукають нить (В. Ст.).
13. Каміння перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу, і встав острів із моря – весь як Міланський собор (М. Коц.).
14. Років десять тому Петро Антонович закінчив юридичний факультет Київського університету...
15. У Колодяжному, як і щороку, готувалися до Шевченкових роковин (М. О.).
16. Жила в селі баба Галущиha. Вона варила такі борщі, що коли хто сяде до столу, то не знає, що діє: їсть український борщ чи п'є нектар, що його споживали старогрецькі боги, зібравшись на Олімпі (І. Сенч.).
17. Війська Південно-Західного фронту разом з військами Донського фронту нанесли удар з плацдармів на південному березі Дону в районі Серафимовича та Клетської.
18. Роман підказав Стефанії, що тепер саме слід іти в Тимірязєвську академію, де готуються найкращі фахівці для села.
19. Я сказав, що все це так, але сільгоспакадемія є і в Києві.
20. Сидір Онікійович зняв свій орден Червоної зірки і пригвинтив до гімнастерки медичної сестри.
21. Спинившись передихнути, адмірал затримав зір на копії картини Айвазовського “Дев'ятий вал”.
22. До величної будівлі Державної наукової бібліотеки підкотило таксі.
23. Якщо покладатися на гороскоп, то я, народжений під сузір'ям Водолія, маю найщасливіший день тижня – середу або суботу.
24. Василь прагнув спокою, тоді як мені бажалося іти кудись у гості, в Будинок офіцерів флоту.
25. Артилерійський залп по Моабітській тюрмі примусив есесівців удруге відступити (В. Логв.).
26. Косачі збиралися до

Парижа на Всесвітню виставку і пропонували Ганні Іванівні побути цей час на господарстві, відпочити (М. О.).

Вправа 75. Перепишіть, розкриваючи дужки, замініть, де потрібно, малу літеру на велику, поясніть її вживання.

1. Один з її синів наклав головою під час (ф)інської в снігах на (к)арельському перешийку, другий – безвісти зник у сорок першому, служив на (р)умунському кордоні (О. Г.). 2. Адаже вогонь, що викрав (п)рометей, спалив колись великого (д)жордано (Б. О.). 3. Два вартові біля входу до (в)оронцовського палацу стояли виструнчившись, скупим кивком голови дозволяючи гостям з'їзду заходити досередини (Р. Іван.). 4. Цілі сузір'я роїлись та вигасали і на небі, і в (я)втухових очах, усю ніч він ішов до свого (в)авилона (В. Земл.). 5. Наступного дня (к)ошовий, замість того, щоб податися прямо на (п)івдень, на (п)ерекоп, повернув військо на (с)хід, до річки (м)олочної (В. Мал.). 6. Відомо, що колишній козак (х)арківського полку заснував на (х)арківщині село (п)рипутні (М. Слаб.). 7. У (в)еликій (х)ортиці стоїть досі могутній (з)апорізький дуб (І. Шип.). 8. Жили колись тут (к)иївські зброярі, кували зброю, броварники варили пиво, рибалки ловили рибу в (д)ніпрі. А зараз велике сучасне місто зайняло (п)ридніпровські луки й береги (І. Ц.). 9. Серед степових просторів (п)івденно-(с)хідної (у)країни район, що прилягає до середньої течії ріки (с)амари (д)ніпровської, являє дивовижне сполучення найрізноманітніших ландшафтів (В. Чем.). 10. У (в)енеціанське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутилися пилінки (М. Коц.). 11. У ХVІ ст. виникла (з)апорізька (с)іч, заснувалося славне (з)апоріжжя, і дух козацтва розлився по всій Україні (З журн.). 12. Але вже в іншому тоні, ніби в іншому ракурсі подавав (п)авло свою (о)діссею (Ю. Зб.). 13. Тепер він швидко знайшов сузір'я (в)еликої і (м)алої (в)едмедиць, (п)леяди, (а)ндромеду, (п)егаса, (в)олосся (в)ероніки. Знайшов (в)енеру – цю найбільшу зорю неба, червонуватого (м)арса і (с)атурна, які так помітно відрізнялися від зір, що мерехтіли навколо них (М. Тр.). 14. Як пояснили нам, (н)орвезькі береги при (з)ахідних вітрах для вітрильних кораблів небезпечні (В. Логв.). 15. Вже під селом, на (с)олоній балці, здибали вони (с)офрона (п)ерепічку (В. Коз.). 16. Подвір'я будівництва, де працювала (п)оліна, містилося в низькодолі (б)отанічного саду – немов ховалося там з якоюсь своєю таємницею (А. Хор.). 17. Горлиці у (к)анівським гаю, я вам ніжну душу віддаю. Зачаруюсь голосом пташиним, цвітом кашки, чебрецю, шипшини, кольором безсмертника й розмаю – барвами (ш)евченкового краю (М. Синг.). 18. Особливо захоплював Петра Антоновича Щедрін. Він міг годинами читати дітям казки та пояснювати (щ)едрінські алегорії (М. О.). 19. Місто зустріло їх ранковою перекличкою заводських і фабричних гудків, яким блиском сонця на золотих куполах (п)ечерської (л)аври та (с)офійського собору, якимсь неспокійним гулом (М. О.). 20. Після сніданку вони відправилися до (п)риморського бульвару, де біля (п)ам'ятника (з)аtoplеним (к)ораблям (с)евастопольці обладнали міський пляж (В. Логв.). 21. По закінченні (г)імназії (м)ихайло був зарахований на перший курс (ф)ізико-(м)атематичного факультету (к)иївського (у)ніверситету (с)вятого

(в)олодимира. 22. На (п)ершому (в)есвітньому (л)ітературному (к)онгресі, що відбувся 1878 року в (п)арижі, головуючий (в)іктор (г)юго приязно вітав молодого вченого, автора щойно видрукованої в (ж)еневі брошури “(у)країнська література, заборонена (р)осійським урядом” (М. О.). 23. Ще недавно цей берег з’явився в газетах під новою назвою (д)ніпрельстан. 24. Велетенські скелі – (б)огатир, (с)агайдачна, (к)рісло (к)атерини – похмуро зводились над водою (Я. Б.). 25. Остап і смертю своєю послужив (в)ітчизні. 26. В уяві одразу постали ватаги (п)олтавських, (к)иївських, (ч)ернігівських кріпаків, які на плечах своїх несуть з усіх усюд до (д)унаю каміння. (М. О.). 27. Невдовзі все прояснилося: до (с)евастополя із (с)ередземномор’я поверталися бойові кораблі (ч)орноморського (ф)лоту. 28. Кипіли біля них величезні (т)ульські самовари, а в мотузяних клітках під стелею задористо підпадьомкали невгамовні перепілки (І. Ле).

Запитання для самоперевірки

1. Які назви є власними? Якими частинами мови вони виражені?
2. У яких власних назвах усі складові компоненти (слова) пишуться з великої літери?
3. Чи можуть власні назви переходити в загальні або навпаки?

Тестові завдання №11

Знайдіть рядок, у якому всі слова записано правильно.

Варіант 1

А	Правекс-банк, посол Франції, народний артист України
Б	Асканія-Нова, вплив заходу, домовик
В	Європейський Союз, пугачовщина, Шевченків “Заповіт”
Г	Шекспірівські сонети, прокрустове ложе, симиренка
Д	Лютнева революція, Німфа, Східноєвропейська рівнина

Варіант 2

А	Річард Левове Серце, академік, Михайлівський Золотоверхий собор
Б	Світязь, Кабінет Міністрів України, Сенат
В	Російська Федерація, Архімедова спіраль, Центральна рада
Г	Прем’єр-міністр України, Маршал авіації, українські поля
Д	Маріїнський палац, Буковина, чорний ліс

Варіант 3

А	Ольжин щоденник, Зелені свята, рада Європи
Б	Благовіщення, народна палата Індії, Південна Америка
В	Чудське озеро, північний Схід, папуга Кеша
Г	Павлоградський район, Хмельниччина, богородиця
Д	Спаситель, Єлисейські Поля, Зміїний острів

Варіант 4

А	Сейм Республіки Польща, галіфе, лермонтівські читання
Б	Ялтинська конференція, парламент, епоха просвітництва
В	Десятинна церква, острів земля Гранта, граф
Г	Колізей, Кловський узвіз, петриківський розпис
Д	Декларація Прав дитини, ангел, Кассіопея

Варіант 5

А	Великий Каменяр, сенбернар, народний рух України
Б	Королівство Нідерландів, Велика Китайська стіна, орден “За заслуги”
В	День студента, магдебурзьке право, черкащина
Г	Свята Трійця, Мезозойська ера, президент
Д	Нестор Літописець, муза, покутське низькогір’я

ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ

Правила	Приклади
<p>1. Не можна розривати сполучення літер дж, дз, якщо вони позначають один звук.</p> <p>2. Апостроф і м’який знак не відокремлюються від попередньої літери.</p> <p>3. Одну літеру не можна залишати в попередньому рядку або переносити в наступний, а також дві голосні не можна залишати в попередньому рядку.</p> <p>4. Небажано залишати біля префікса першу літеру кореня, якщо вона не становить складу, і розривати односкладові префікси.</p> <p>5. При переносі складного слова не можна відривати від наступної частини одну букву.</p> <p>6. Не можна розривати ініціальні абрєвіатури.</p> <p>7. Не можна відривати скорочень від слів, яких вони стосуються.</p> <p>8. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), лапки, дужку.</p> <p>9. В інших випадках можна довільно переносити слова за складами.</p>	<p><i>Гу-дзик, їж-джу, пі-джак</i> але: <i>під-живити, від-значити</i></p> <p><i>близь-ко (а не близ-ько), Лук’-янчук(а не Лук-’янчук)</i> <i>ака-демія (а не а-кадемія), аудиторія (а не ау-диторія)</i></p> <p><i>за-стелити (а не зас-телити), роз-казати (а не ро-казати),</i> але: <i>пере-писати і пе-реписати</i></p> <p><i>біло-сніжний (а не білос-ніжний), далеко-глядний (а не далеког-лядний)</i></p> <p><i>АЕС, ЛАЗ –105</i></p> <p><i>М. Т. Рильський (а не М. Т.-Рильський), доц. Василенко (а не доц.-Василенко)</i></p> <p><i>до-нецький, доне-цький, донець-кий, Олек-сандрович, Олек-сандрович, Олексан-дрович, Олександр-рович</i></p>

Вправа 76. Визначте можливі переноси слів, словосполучень.

Дужчий, звернення, віддзеркалювати, вийти, Дніпропетровщина, птаство, батьківський, пробігти відстань 250 км, книголюб, черв'як, задзеленчати, мій брат – студент 5-го курсу НГУ України, вищезгаданий, авторучка, відвідав лекції чл.-кор. Півняка Г. Г., підігріти, завод ім. Петровського, читання, полюдськи, козацький, садівництво, бджолярство, жовчю, глибший, мої друзі – активні учасники олімпіад, студентський, іподром, Вінниччина, склала іспит проф. В.Ю. Пушкіну, розповсюджувати, роман “Берег любові”, Керчю, любов'ю, кукурудза, ящик, піджива, надзвичайний, обмити, чайок, осінній, зв'язати, ореол, майка, сиджу, перебігти, промчати, юннат, інструмент, гарний, подзьобати, спересердя.

ПРАВОПИС РОСІЙСЬКИХ ПРІЗВИЩ ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Буква в рос. мові	Позиція	Буква в укр. мові	Приклади
е	Після приголосних.	е	<i>Кузнецов, Петров, Воронеж;</i>
	На початку слів.	є	<i>Єрмаков, Євпаторія</i>
	У середині слів після голосного, апострофа, м'якого знака.	є	<i>Валуєв, Ігнат'єв, Прокоф'єв, Колгуєв, Єгор'євськ</i>
	У суфіксах -єв, -єєв після приголосних, крім шиплячих, р, ц .	є	<i>Медведев, Тимофєєв, Леженєво,</i> <i>але: Писарєв, Радищєв</i>
У корені російських прізвищ, якщо в українській мові у цьому корені пишеться і (на місці колишнього ъ).	є	<i>Пешков (пішки), Белгород (білий), Снегов (сніг)</i>	
У географічних назвах, що мають у російській мові форму, спільну з відповідною українською.	і	<i>Біловезька Пуща, с. Піщанка, Сирій мис</i>	
ё	На початку слова, після голосних та твердих приголосних (переважно губних).	йо	<i>Йолкін, Бугайов, Муравйов, Соловйов</i>
	У середині слова після приголосних, що позначають м'який звук.	ьо	<i>Нефьодова, мис Дежньова,</i> <i>але: Орел</i>
	Після шиплячих ч, щ під наголосом.	о	<i>Лихачов, Сичовка</i>
	У прізвищах, утворених від спільних для обох мов імен.	е	<i>Артемов, Семенов</i>
э	Завжди.	е	<i>Естонія</i>

и	Після шиплячих та ц перед наступним приголосним. У прізвищах, географічних назвах, утворених від імен та загальних назв, спільних для обох мов. У префіксі при- . У суфіксах -ик, -ич, -иц, -ищ У закінченнях географічних назв, уживаних у множині. На початку слова та після приголосних, крім шиплячих і ц .	и	<i>Чистяков, Жигалово,</i> але: <i>Тиціан</i>
и	У кінці географічних назв. Після голосних, апострофа і м'якого знака.	и	<i>Вавилов, Смирнов, Михайловське,</i> але: <i>Нікітін,</i> <i>Ніколаєвськ-на-Амурі</i>
ы	Завжди.	и	<i>Привалов, Приазов'я</i>
-ый	Завжди.	и	<i>Кулик, Углич</i>
-ий	Після твердого приголосного. Після м'якого приголосного.	и	<i>Валуйки, Горки</i>
-ая,-яя	У прізвищах та географічних назвах.	і	<i>Іванов, Магістрів, Вітебськ, Ігарка</i>
-ое,-ее	Завжди.	і	<i>Сухумі, Сочі</i>
-ой	У прізвищах.	ї	<i>Заїров, Гур'їв, Троїцьк, Захар'їно</i>
		и	<i>Рибалкін, Сизрань</i>
		-ий	<i>Белій, Грозний</i>
		-ий	<i>Горький, Великий Устюг</i>
		-ій	<i>Крайній, о.Оленій</i>
		-а, -я	<i>Бурлуцька, Чусова, Крайня, Ямська</i>
		-е, -є	<i>Бологе</i>
		-ой	<i>Крамської, Береговой</i>

Вправа 77. Перекладіть прізвища українською мовою.

1. Роцин, Золотарєв, Тимирязєв, Фєдоров, Гришкін, Грачєв, Окаємов, Ёлкин, Татищєв, Ильин, Помяловский, Мельников, Долгих, Евстигнеев, Миронов, Руднев, Афанасьєв, Лєсков, Ефремов, Хрущєв, Голицын, Воробьєв, Вавилов, Зверєв, Зеленцов, Лещенко, Пospelов, Мерєсьєв, Андриєвская.

2. Елютин, Сергєєв, Вєтров, Брянецєв, Аракчєєв, Королєв, Пугачєв, Гагарин, Доронин, Левитан, Винокур, Прокофьєв, Смєляков, Вяземский, Оболенский, Никифоров, Бєдний, Дудинский, Дмитренко, Артємов, Мицкєвич, Суриков, Панфилов, Сухарєв, Светличная, Медяник, Листьєв, Макаревич.

3. Данилов, Донской, Румянцева, Кисилєв, Тихонов, Бондарєв, Григорьєва, Ананьин, Филиппов, Тимофєєв, Горбачєв, Бунин, Титов, Ботвинников, Липовская, Черных, Иваненко, Крутиков, Орєл, Пришвин, Крутых, Никитин, Лановой, Кондратьєв, Дєржавин, Мєщєряков, Овсиєнко.

Вправа 78. Перекладіть географічні назви українською мовою.

Ницца, Кутаиси, Рогачєво, Михайловское, Зеленоводск, Плещеево, Тушино, Краков, Виноградово, Пятигорск, Нарьян-Мар, Щєлкино, Курильские острова, Чехословакия, Липецк, Грозный, Северный Ледовитый океан, Нижний Новгород, Новотроицк, Гомель, Тернополь, Таллинн, Ананьино, Мытищи, оз. Колвицкое, Гаврилово, Целиноград, Благовещенск.

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть букви, якими передаються російські **ё, е, ы, и** в прізвищах та географічних назвах.
2. Охарактеризуйте умови вживання літер **и, і, е, є** в прізвищах та географічних назвах, засвоєних з російської мови.

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ

Правила	Приклади
<p>Разом пишуться:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) складні іменники, утворені від двох і більше основ, поєднаних за допомогою сполучного голосного о або е, є; 2) складні іменники, утворені на базі підрядних словосполучень, зокрема: <ul style="list-style-type: none"> - дієслова у формі наказового способу з іменником; - кількісного числівника, написаного літерами, з іменником; 3) іменники з першими частинами пів-, напів-, полу-; 4) іменники, утворені з трьох і більше основ; 5) іменники з іншомовними частинами авіа-, авто-, агро-, архео-, архі-, біо-, вело-, відео-, гео-, гідро-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, псевдо-, стерео-, супер-, термо-, фіто-, фоно-тощо; 6) складноскорочені слова. <p>Через дефіс пишуться:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) іменники, що означають близькі (синонімічні) чи протилежні (антонімічні) за змістом поняття; 2) складні іменники, утворені без сполучних голосних від двох іменникових основ, що означають: <ul style="list-style-type: none"> - назви професій, спеціальностей, державних посад, вчених ступенів, військових звань; - складні одиниці виміру. 	<p><i>зорепад, самохідка, життєпис, землероб, чорноклен, чистотіл, червоноармієць, верболіз, трудовдень</i></p> <p><i>зірвиголова, перекотиполе, Перебийніс (прізвище)</i></p> <p><i>двохсотліття, п'ятитонка, сімдесятиріччя, століття, але: 50-річчя</i></p> <p><i>півгривні, півапельсина, напів'ява, напівфабрикат, полукіпок, але: пів-Дніпропетровська, пів-Америци</i></p> <p><i>астрофотозйомка, радіофоторепортаж</i></p> <p><i>авіакаса, біоресурси, відеокасета, гідропоруда, зоопарк, ізостудія, кінозірка, космодром, лжепрогноз, мотокрос, метеослужба, суперлайнер</i></p> <p><i>танцмайданчик, спецклас</i></p> <p><i>батько-мати, срібло-золото, купівля-продаж, південь-північ</i></p> <p><i>інженер-механік, прем'єр-міністр, член-кореспондент, контр-адмірал, але: контрнаступ, контрака</i></p> <p><i>людино-день, людино-година, тоннокілометр, кілограм-маса</i></p>

<p>Примітка. Назви вимірювальних приладів пишуться разом.</p> <ul style="list-style-type: none"> - власні імена, назви казкових персонажів; - іншомовні назви проміжних частин світу; 3) складні іменники з першою частиною віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, -обер-, унтер-, штаб(с)-; 4) іменники на позначення назв рослин; 5) скорочені слова, у яких наводиться початок і кінець; 6) перша частина складного слова (яке пишеться разом чи через дефіс), якщо далі йде слово з такою ж другою частиною; 7) іменники, у яких перша частина конкретизує, уточнює наступну; 8) іменники з непоширеною постпозитивною прикладкою; 9) іменники з непоширеною препозитивною прикладкою, що є власною назвою; 10) іменники з непоширеною препозитивною прикладкою, що позначають видове й родове поняття. 	<p><i>гальванометр, динамометр</i></p> <p><i>Івасик-Телесик, гуси-лебеді, Квітка-Основ'яненко</i></p> <p><i>норд-вест, норд-ост</i></p> <p><i>віце-президент, екс-прем'єр, лейб-медик, максі-сукня, унтер-офіцер, штаб-квартира</i></p> <p><i>люби-мене, іван-чай, чар-зілля, мати-й-мачуха</i></p> <p><i>вид-во (видавництво), ф-т (факультет)</i></p> <p><i>міні- й максі-спідниця, радіо- й телеапаратура</i></p> <p><i>блок-система, жар-птиця, а також зелен-сад, свят-вечір, дівич-вечір, буй-тур</i></p> <p><i>хлопець-богатыр, місто-велетень, гриб-паразит, але: богатыр хлопець, велетень місто</i></p> <p><i>Ельбрус-гора, Москва-ріка, але: гора Ельбрус, ріка Москва</i></p> <p><i>сон-трава, матіола-квітка, окунь-риба, але: трава сон, квітка матіола, риба окунь</i></p>
--	---

Вправа 79. Поясніть правопис складних іменників.

Глиносховище, голкорексфлексотерапія, грам-калорія, гранатомет, дитмайданчик, дієслово-зв'язка, дієтхарчування, дівич-вечір, електровібратор, екс-міністр, екскурсбюро, залізграфіт, звукооператор, інтернет-кафе, капітан-лейтенант, кафе-кондитерська, кіноафіша, сито-конвеєр, сіносушарка, прес-центр, склокераміка, скотозаготівля, слюсар-сантехнік, сніготранспортер, соледобування, соломопрес, сон-дрімота, спецвипуск, спортсмен-розрядник, спорткомплекс, сталевар, стаття-огляд, стереозйомка, телеінтерв'ю, текст-шаблон, відеоролик, термоелектровентилятор, технік-радіолог, тістомішалка, трасобудівник, трюкач-каскадер, пів-Європи, трубовоз, трюхсотліття, фазокомпенсатор, фельдмаршал, фізик-ядерник, фільмоскоп, фотоестюд, харчоблок, художник-модельєр, цукросировина, цунамі-станція, чистоводдя, член-кореспондент, фотосесія, біосистема.

Вправа 80. Запишіть подані складні іменники, опускаючи ризик. Поясніть їх написання.

Бор/машина, бор/ментол, україно/знавство, авіа/завод, машино/день, диско/бол, верхо/річчя, дівчина/голубка, пів/озера, скло/маса, полу/день, торфо/плита, електро/гітара, екскаваторо/будування, торф/сирець, дип/кур'єр, жук/рогач, альфа/залізо, пів/тисячі, бджоло/знавство, житло/площа, альфа/промені, електро/кардіограф, вагоно/навантажувач, контр/адмірал, стерео/кіно/зал, напів/бокс, літ/гурток, покоти/поле, дівич/вечір, трудо/день, вугле/склад, держ/дерево, термо/електро/генератор, борт/провідниця, вакуум/метр, вакуум/фільтр, Ново/українка, кафе/їдальня, норд/вест, генерал/ад'ютант, Лисичка/сетричка, глино/порошок, пів/Африки, люби/мене, Верни/дуб, пасажиро/кілометр, міні/маркет, само/скид, міді/й/максі/спідниці, екс/король, націонал/ліберал, жовто/блакитник, індо/європеєць, гамма/метод, аеро/фото/апарат, овоче/різка, дизель/мотор, яхт/клуб, сміттє/збірник, розрив/трава, авіа/лайнер, пів/Києва, супер/маркет, авто/підйомник, пап'є/маше, мікро/елемент, крекінг/процес, сталє/бетон, спец/агент, спорт/обладнання, театр/студія, теле/естрада, фільм/мюзикл, фото/реклама, інтернет/новини, кіно/індустрія, Олена/Вікторія, терапевт/жінка, Антонов/Овсієнко.

Вправа 81. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть творення і правопис складних іменників.

1. На леваді перегукнулись куріпки, і вони поспішили в село на свій (свят)вечір біля якогось стіжка чи клуні (М. Ст.). 2. (Мати)й(мачуха) почне розвиватися вже в лютому, а за нею і інші квіти (А. В.). 3. Лілея підійма, як берегиня, свій гордовитий теплий (сніго)цвіт (С. Б.). 4. Під мирною Славутиною синню сплять круточолі (велетні)пороги (Н. Н.). 5. Під (лісо)смугою, з пришиклої польової дороги чорними, в мідних обводах очима дивилися вгору свіжі калюжі (М. Вінгр.). 6. Нема музики соборів, музика отих гармонійно піднятих у небо (бань)куполів – вона ж реально існує (О. Г.). 7. Стояли в луках поважно, як золоті (семи)свічники по древніх храмах, коров'яки (М. Коц.). 8. Я нетерпляче ждав, коли вересень сполохає над селом ранковий сон чи (напів)сон отим дзвоном, що пробивається навіть на хутори (М. Ст.). 9. Пахне хлібом терпка пісня батькової (сто)долі (Д. П.). 10. Прокотивсь я (перекоти)полем по дівочих снах та іменах (М. Вінгр.). 11. Зустрівшись біля цирку, якийсь час прогулювались по набережній, говорили про (життя)буття (В. Чем.). 12. (Натуро)матінко! Я на твоє лоно дитяче радощі і горе виливала (Л. Укр.). 13. (Хліб)сінь на вишитому рушникові були високою ознакою гостинності як українського, так і інших сусідніх народів (В. Ск.). 14. Ростуть у степах подорожник, розкішний з гіркуватим чадним смородом полин, скромні лагідні незабудки, нерозлучні (брат) і (сестра) (Гр. Т.). 15. А золота (жар)птиця пускається в зеніт (В. Ст.). 16. Це було видно, що створила малюнок людина з іскрою божою, а не якийсь там (зайда) заробітчанин (Гр. Т.). 17. Хмари залягли на (край)небі, як розбійники по ровах (М. Коц.). 18. (Генерал)губернатор поїхав до столиці (Р. Іван.). 19. На кам'янистому схилі ледь видніється лісницька хата з гнучкою (радіо)щоглою на ній (О. Г.). 20. І під крилами (хмар)снігурів Сонця зимнього жевріє глід (М. Вінгр.). 21. Відпустивши з (кают)компанії мого

помічника, (ком)див звернувся до мене з проханням передати справи якнайсумлінніше. 22. (Ком)дивові є про що згадати, він пройшов усі матроські й (унтер)офіцерські сходинки у царському флоті. 23. А ще дід Яків полюбляв розповідати про свого (побратима)земляка. 24. Ще з часів Колумба і (Миклухо)Маклая успіх морських мандрів залежав од екіпіровки і зручностей на кораблі (В. Логв.).

Тестові завдання № 12

У якому рядку допущено помилку в написанні складного іменника?

Варіант 1

А	Помічник-радник, блищ-опитування, кінофорум, гала-концерт
Б	Радіодебати, інтернет-чат, електроміксер, гамма-квант
В	Наркодилер, медіа-магнат, гіпер-маркет, джаз-фестиваль
Г	Златоуст, диск-жокей, гідрорезервуар, звірогосподарство
Д	Зірвіголова, гадай-зілля, буй-тур, ізофаза

Варіант 2

А	Ветпункт, блок-механізм, вузлов'яз, каса-конто
Б	Вертиголовка, бренд-майор, всюдихід, начдив
В	Електромасажер, скловолокно, граблі-волокуша
Г	Гамма-спектр, лейб-гвардії, контрнаступ, танцмайданчик
Д	Мотогурток, прес-форма, ватгодина, цегла-сирець

Варіант 3

А	Біоресурси, багат-вечір, вакуумнасос, ват-секунда
Б	Авіакаса, авторалі, бронескло, віце-канцлер, вагон-цистерна
В	Міні-футбол, брунто-маса, вагонопотік, виставка-ярмарок
Г	Бас-гітара, генштаб, гриль-бар, інтернет-провайдер
Д	П'ятирічка, закусочна-автомат, болиголов, брат-і-сестра

Варіант 4

А	Експерт-бухгалтер, вовкодух, шлакоблок, ампер-виток
Б	Супер-лайнер, качкодзьоб, крутосхил, секундомір
В	Рідкозілля, рисосушарка, півсклянки, дизель-генератор
Г	Голка-риба, риботоргівля, норд-ост, сумішоутворення
Д	Приват-доцент, птахокомбінат, співвласник, пів-Дніпра

Варіант 5

А	Грам-атом, генерал-аншеф, твердозем, тележурналіст
Б	Теплопеленгатор, термобігуді, пральня-автомат, контр-адмірал
В	Рута-м'ята, діет'їдальня, експресаналіз, першоцвіт
Г	Поп-музика, бета-розпад, пиловловлювач, мотоестафета
Д	Креп-сатин, хіт-парад, склопакет, екс-міністр

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИКМЕТНИКІВ

Правила	Приклади
<p>Разом пишуться:</p> <p>1) прикметники, утворені від складних іменників, які пишуться разом;</p> <p>2) складні прикметники, утворені від слів, підпорядкованих одне одному:</p> <ul style="list-style-type: none"> - іменника та узгодженого з ним прикметника; - іменника та дієслова; - іменника та числівника; - прислівника з прикметником або дієприкметником, якщо логічний наголос падає на другу основу. <p>Примітка. Такі прикметники треба відрізнити від словосполучень, які складаються з прислівника та прикметника чи дієприкметника (логічний наголос падає на прислівник).</p> <p>3) складні прикметники-терміни (основне смислове навантаження передається останнім прикметником);</p> <p>4) складні прикметники-географічні назви, перша частина яких вказує на сторону світу.</p> <p>Через дефіс пишуться:</p> <p>1) складні прикметники, утворені від складних іменників, що пишуться через дефіс;</p> <p>2) складні прикметники, утворені з двох і більше прикметникових основ незалежних одна від одної (між ними можна поставити сполучник і);</p> <p>3) складні прикметники з першою частиною на -ико(-іко);</p> <p>4) складні прикметники з першою частиною військово-, воєнно-;</p>	<p><i>водопровідний (водопровід), залізобетонний (залізобетон), радіофізичний (радіофізик)</i></p> <p><i>лівобережний (лівий берег), темношкірий (темна шкіра)</i></p> <p><i>волелюбний (любити волю), зерноочисний (очищати зерно)</i></p> <p><i>дев'ятиповерховий (дев'ять поверхів), трьохелементний (три елементи), але: 20-річний, 14-поверховий</i></p> <p><i>вельмишановний, свіжоспечений, малопідготовлений, високоавторитетний</i></p> <p><i>абсолютно чистий, суспільно необхідний, щиро вдячний, прямо протилежний</i></p> <p><i>двоуглекислий (газ), новогрецька, староболгарська (мови)</i></p> <p><i>Західносибірська (низовина), Південнокитайське (море)</i></p> <p><i>віце-президентський (віце-президент, контр-адміральський (контр-адмірал), але: москворіцький (Москва-ріка)</i></p> <p><i>англо-російський, всесвітньо-історичний, навчально-виробничий, серцево-судинний</i></p> <p><i>механіко-машинобудівний, фізико-математичний</i></p> <p><i>військово-судовий, воєнно-стратегічний, але: військовозобов'язаний,</i></p>

<p>5) складні прикметники, у яких перша частина за змістом однорідна з другою частиною і виражена іменником із сполучним голосним;</p> <p>6) складні прикметники, утворені з двох і більше основ, які означають якість з додатковим відтінком, відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі;</p> <p>7) прикметники, що означають проміжні сторони світу.</p>	<p><i>військовополонений</i> <i>зерно-трав'яний, м'ясо-молочний, овоче-картопляний, але: головоногі, зернобобові (терміни)</i></p> <p><i>гірко-солоний, кисло-солодкий, світло-рожевий, блакитно-синій, жовто-синьо-зелений, але: жовтогарячий, червоногарячий</i></p> <p><i>південно-західний, норд-вестівський</i></p>
--	---

Вправа 82. Поясніть правопис складних прикметників.

Гірничопромисловий, гіркувато-кислий, глинисто-піщаний, горбоносий, глибоководний, двозерний, дикорослий, димомаскувальний, довідково-енциклопедичний, дрібнолистий, земельно-кадастровий, зерноочисний, зигзагоподібний, історико-архівний, каменедробильний, радісно-сумовитий, сірувато-попелястий, складально-пакувальний, склоплавильний, словниково-довідковий, смолисто-чорний, сніжно-крижаний, солоно-маринований, солом'яно-жовтий, спортивно-туристський, стометровий, столярно-теслярський, струнконогий, судинозвужувальний, трубозварювальний, телеграфно-кабельний, твердокорий, теплопоглинальний, товарно-грошовий, тяжкопоранений, угро-фінський, фабрично-заводський, хвилевідбійний, хлібосольний, центральноафриканський, хромовольфрамний, хромово-свинцевий.

Вправа 83. Випишіть складні прикметники та словосполучення у три колонки: 1- ті, що пишуться разом, 2 – через дефіс, 3 – окремо.

М'ясо/сальний, м'ясо/заготівельний, біло/блакитний, біло/церківський, буряко/збиральний, приємно/здивований, блідо/лиций, блякло/синій, молочно/кофейний, солоно/копчений, військово/повітряний, лісо/захисний, обернено/пропорціональний, червоно/блакитно/жовтий, світло/шкірий, світло/шоколадний, хлібо/різальний, червоно/гарячий, всевітньо/відомий, всевітньо/історичний, довго/тривалий, політико/економічний, політично/ зрілий, єдино/кровний, сувенірно/подарунковий, олово/рудний, дво/весловий, слюсарно/монтажний, тепловозо/будівний, мало/досліджений, професійно/кваліфікований, овоче/заготівельний, овоче/баштанний, західно/український, блакитно/окий, блакитно/синій, біло/сніжний, сніжно/білий, м'ясо/яєчний, м'ясо/консервний, сто/тисячний, хімічно/зв'язаний, ново/утворений, біло/емігрантський, біло/червоний, кам'яно/вугільний, народно/господарський, народно/демократичний, трамвайно/тролейбусний, психолого/педагогічний, психологічно/непідготовлений, суспільно/шкідливий, суспільно/політичний, військово/геодезичний, військово/зобов'язаний, широко/доступний, хлібно/булочний, зелено/золотий, історико/філософський, овоче/переробний,

олов'яно/сірий, індо/європейський, індо/африканський, зубо/подібний, зубно/піднебінний, сірувато/димчастий, товаро/транспортний.

Вправа 84. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних прикметників.

1. Ігор поспішно зірвав воскову печатку, вп'явся очима в розмаїсте (велико)князівське послання (В. Мал.). 2. Цвітуть суниці так, наче самі дивуються, як спромоглися на такий (беззахисно)чистий цвіт (М. Ст.). 3. Той ліс схожий на замерзлу брилу невода, наставленого на (срібно)пері хатки (Є. Гуц.). 4. Якщо ви гарячої літньої днини стомитесь у дорозі та присядете десь на горбу відпочити, то відразу вдихнете (гіркувато)приємний дух деревію, що розсилав свої білі (щито)подібні суцвіття (Л. П.). 5. Любове моя (вогне)крила, ти линеш в осінню даль (Д. П.). 6. Вражений незайманою, (врочисто)сумовитою тишею, спиняєшся під соснами і завмираєш (В. Чем.). 7. І ось за скільки часу вперше цими днями повеселішала хата – (свіжо)побілена стоїть (О. Г.). 8. По зруділих стернях ми збирали останні квітки – карловаті волошки на кривих ніжках, (напів)засохлі гвоздички (М. Коц.). 9. Чую, як зорі пошепки знову (давню)предавню заводять розмову (М. Нагн.). 10. (Жовто)гаряча осінь стоїть над Осокорами, розкинувши над землею блакитні небеса (І. Ц.). 11. (Давньо)руський город, як правило, містився на узвишші (В. Мал.). 12. Як тільки одяг на деревах із (безтурботно)жовтуватого став обертатися на (безпорядно)шерехкий – усе раптом спохмурніло (Є. Гуц.). 13. О мово, в твоєму (сонце)сяйному zenіті душа народу – ластівка жива (Н. Н.). 14. Помолюсь крадькома на твоє (пра)слов'янське обличчя (Б. О.). 15. Любити вас – любити радість в (червнево)вересневий час (М. Вінгр.). 16. Різкий і дзвінкий звук (гостро)солоного вітру, що налетів, несподівано прорізав густу п'тьму. 17. Тим часом МТС перетворили в (ремонтно)тракторні станції (Д. Б.). 18. Пологі береги річки все ще повнилися розмаєм, уздовж яких стали стіною густі комиші, їхні (бузково)пухнасті волоті гнули очеретини до води. 19. За переказами старожилів, перша (загально)міська пожежа сталася в двадцять першому році, коли на Жариво напала банда. 20. Дівчина була зодягнена в (терті)потерті джинси і ковбойку, яку здебільшого носили чоловіки, а не жінки (В. Логв.). 21. Звідти докочувався сюди приглушений відстанню і перегородкою, загадково(таємничий) і урочисто(сильний) металевий гуркіт (А. Хор.).

Вправа 85. Запишіть речення під диктовку. Поясніть правопис складних іменників та прикметників.

1. Гайда, мій Києве-листопад в багряно-сизому інеї, у сизо-збурену небогладь (М. Вінгр.). 2. У невеликій, підковоподібній бухточці росте стара дика груша (В. Логв.). 3. І першого струмка дорога пролягла в сріблясто-чорнім громі-гримотінні (В. Ст.). 4. Прийшов з вербово-степових країв, де все таке безмежне і зелене (Б. О.). 5. На мокроземному шляху клубочилися черногузи, а за ними стояли вільхи з замшілими сіро-зеленими стовбурами (П. З.). 6. Осінь в'їхала на подвір'я грузовиком-тритонкою з лантухами дорідної картоплі, з мішками воскової пшениці і ребристої гречки, з червоногубими буряками (О. Донч.). 7. Росла густо горобина з червоногарячими коралями на шії

(П. Козл.). 8. Я до тебе йшов крізь далі, через роки. І зустрів тебе одну-єдину в світі (Б. О.). 9. І сниться стомленим синам цілунку м'ята-рута (Б. О.). 10. Солодко-болючі видіння з'являлися одне за одним, пливли, мов марево, перед очима (В. Мал.). 11. Літо збігло, як день, і з невлежаного туману вийшов синьоокий золоточубий вересень (М. Ст.). 12. З обох боків над Дінцем схиляються зелені віти густо-зеленої вільшини, гостролистих кленів, струнких дубів, берестків, утворюючи над ласкавою рікою казкову алею-тунель (О. Вишн.). 13. На початку весни степ вкривається килимом трав. Скільки тут цвіте горицвіту, маків, червоних тюльпанів (І. Ц.). 14. Огорожі-тини з верболозу стали характерною прикметою придніпровських селищ (В. Ск.). 15. Там, у долині, над голубим степовим озером, знялася пара ясно-білих довгошійх птахів і почала набирати висоту (В. Мал.). 16. І над тобою, над тобою гойдавсь червоно іван-чай (С. Б.). 17. Стояла дивовижна світлотінь (М. Вінгр.). 18. В елегантному темно-синьому кітелі, старанно випрасованих чорних шевйотових штанях-кльошах, у гарних черевиках він виглядав привабливо і значимо. 19. Я лежав у каюті для важкопоранених на баржі, яку було пристосовано під плавучий шпиталь. 20. Бриз ніс назустріч "Генічеську" мереживо пухнастих хмар та водограї всюдисущих чайок, які сідали на воду. 21. Сергій-піаніст був випускником Одеської консерваторії. 22. Норд-ост досяг свого апогею – вітер свистів і завивав у щоглах і надбудовах (В. Логв.).

Тестові завдання №13

У якому рядку допущено помилку в правописі складного прикметника?

Варіант 1

А	Алфавітно-цифровий, автомобільно-дорожній, вилоподібний
Б	Високоприбутковий, внутрішньогалузевий, восково-жовтий
В	Злаково-бобовий, газоводобувний, газовопиловий
Г	Земельно-кадастровий, зеленорунистий, героїко-патріотичний
Д	Довгостебловий, довідково-інформаційний, індустріально-аграрний

Варіант 2

А	Брудно-сірий, волого-тепловий, буфетно-кухонний
Б	Аварійно-ремонтний, азотистокислий, азотнофосфорний
В	Великоформатний, булочно-кондитерський, нафтопромисловий
Г	Заготівельно-закупівельний, праслов'янський, гарячеоцинкований
Д	Кислувато-солодкий, інтонаційно-смісловий, верхньопалубний

Варіант 3

А	Озероподібний, озерно-лісовий, садозахисний
Б	Военно-економічний, червоно-бурий, чотиривідерний
В	Молочнокислий, світловимірювальний, малоприємний
Г	Норд-остівський, азово-аральський, низькостовбурний
Д	Лимонно-жовтий, світлобрунатний, ткацько-прядильний

Варіант 4

А	Вугледобувний, моторно-парусний, кінно-спортивний
Б	Військовополонений, військово-навчальний, західноєвропейський
В	Греко-католицький, норд-остівський, гострополітичний
Г	Детективно-пригодницький, книготорговельний, бавовноочищувальний
Д	Індо-африканський, індогерманський, машинно-тракторний

Варіант 5

А	Сонячно-земний, копіювально-розмножувальний, солоно-копчений
Б	Сонатно-симфонічний, старогрецький, коричнево-червоний
В	Смагляволиций, хромово-калієвий, густолистий
Г	Сортувально-різальний, всесвітньоісторичний, корообдиральний
Д	Швидкостиглий, середньоазіатський, машинобудівний

ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ПРИСЛІВНИКІВ

Разом пишуться

Правила	Приклади
<p>1. Складні прислівники, утворені сполученням прийменника з різними самостійними частинами мови:</p> <p>а) з короткою формою прикметника;</p> <p>б) з іменником.</p> <p>Примітка. Такі прислівники відрізняємо від прийменників з іменниками:</p> <ul style="list-style-type: none"> - за наголосом; - за контекстом; <p>в) із займенником;</p> <p>г) з числівником;</p> <p>д) з простим прислівником.</p> <p>2. Складні прислівники, утворені сполученням кількох основ.</p>	<p><i>дочиста, згаряча, здалека, пораненьку, потихеньку</i></p> <p><i>безвісти, взимку, восени, врозсіп, дощенту, напролом, опівночі, доволі, посередині, навіки, набік, насміх,</i> але: <i>на-гора</i> <i>на́бік – на бік, на́сміх – на сміх,</i> <i>на́голову – на голову</i> <i>(як?) докупи / (до чого?) до купи</i></p> <p><i>втім, навіщо, передусім, почім, але: до чого, за що, за віщо</i></p> <p><i>вдвоє, вдруге, втретє, надвоє, натроє, утричі, водно, заодно, поодинці, але: по одному, по двоє</i></p> <p><i>відтепер, задовго, назавжди, післязавтра, позаторік, але: до завтра, на коли, на відмінно, на потім</i></p> <p><i>водночас, мимоволі, натщесерце, праворуч, споконвіку, стрімголов, чимдалі, але: тим часом / хоч тимчасом як /, все одно, все рівно, у стократ</i></p>

3. Складні прислівники, утворені за допомогою часток аби-, ані-, де-, чи-, що-, як-, -сь .	<i>абикуди, абиак, аніде, анітрохи, деінде, чимало, щодня, щороку, якнайкраще, якнайшвидше, але: поки що, хіба що, дарма що, тільки що, чи що</i>
---	---

Увага! Розрізняйте прислівники, утворені сполученням прийменників та самостійних частин мови, від прийменникових конструкцій з відповідними частинами мови, які пишуться окремо.

Порівняйте

<p><i>Йти додому.</i> <i>Перш ніж говорити, передусім подумай.</i> <i>Говорю це втретє.</i> <i>Прочитано чимало книжок.</i> <i>Якось відвідали музей.</i> <i>Прочитав востаннє.</i> <i>Насилу впорався з роботою</i></p>	<p><i>До дому залишилося кілька кроків.</i> <i>Він стояв перед усім класом.</i></p> <p><i>Постукати у третє вікно.</i> <i>Чи мало про це сказано?</i> <i>Як ось і студенти тут.</i> <i>В останнє завдання внести зміни.</i> <i>Розраховуй і на розум, і на силу</i></p>
--	--

Через дефіс пишуться

Правила	Приклади
1. Прислівники, утворені повторенням того самого слова, поєднанням синонімічних чи антонімічних слів.	<i>Ледве-ледве, мало-помалу, більшени, зроду-віку, любо-дорого, видимо-невидимо, гідко-бридко, тишком-нишком, не сьогодні-завтра, з діда-прадіда, з давніх-давен, давним-давно, без кінця-краю, але: з усіх усюд</i>
2. Через два дефіси пишуться прислівники, утворені повторенням слів зі службовими словами між ними.	<i>віч-на-віч, всього-на-всього, де-не-де, коли-не-коли, хоч-не-хоч, як-не-як, пліч-о-пліч, будь-що-будь</i>
3. Складні прислівники, утворені від прикметників, займенників за допомогою прийменника (префікса) по- та суфіксів -ому, -єму, -и ; також прислівник по-латині .	<i>по-домашньому, по-заячому, по-моєму, по-російськи, по-батьківськи, але: по заячому сліду, по новому будинку</i>
4. Складні прислівники, утворені від прийменника по- та порядкових числівників.	<i>по-перше, по-друге</i>
5. Складні неозначені прислівники з частками будь-, -небудь, невідь-, -то, казна-, хтозна-, бозна-, -от, -таки .	<i>будь-як, де-небудь, хтозна-коли, казна-як, так-то, все-таки, як-от, там-таки</i>

6. Складні прислівники, утворені сполученням простих прислівників	<i>вряди-годи, геть-чисто, десь-інде, так-сяк, десь-інколи, десь-колись</i>
---	---

Прислівникові сполучення пишуться окремо

Правила	Приклади
1. Прислівникові сполучення, утворені поєднанням різних відмінкових форм іменника (числівника, займенника) з прийменником. 2. Прислівникові сполучення, утворені поєднанням слів, ужитих у називному та орудному відмінках.	<i>з боку на бік, один на один, з ранку до вечора, рік у рік, сам на сам</i> <i>чин чином, одним один, сама самотою, кінець кінцем</i>

Увага! Окремо пишуться прислівникові сполучення, які складаються з іменника, що зберігає своє лексичне значення й граматичну форму, та прийменника (між ними, як правило, можна вставити означення).

Прийменник	Прислівникові сполучення
без	<i>без відома, без жалю, без краю, без ладу, без мети, без наміру, без пуття, без сліду, без сумніву, без угаву, без упу, без черги</i>
в	<i>в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в обріз, в позику, в цілості</i>
до	<i>до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до запитання, до краю, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до обіду, до останку, до пари, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до смерті, до решти, до смаку</i>
за	<i>за дня, за кордон, за кордоном, за рахунок</i>
на	<i>на щастя, на диво, на біду, на лихо, на радість, на жаль, на зло, на сором, на шкоду, на бігу, на ходу, на скаку, на льоту, на біс, на весну, на вибір, на видноті, на відчай, на дозвіллі, на мить, на ніщо, на око, на поруки, на прощання, на самоті, на світанку, на совість, на славу, на слово, на добраніч</i>
над	<i>над силу</i>
по	<i>по змозі, по закону, по знаку, по можливості, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості</i>
у	<i>у вигляді, у височінь, у вічі, у стократ, у поміч</i>
уві	<i>уві сні</i>
як	<i>як слід, як треба</i>

Вправа 86. Напишіть, де потрібно, прислівники разом, окремо і через дефіс. Поясніть їх написання.

Спід/тишка, в/цілому, видимо/не/видимо, час/від/часу, до/волі, до/чиста, до /вподоби, віч/на/віч, на/весні, на/про/весні, без/кінця/краю, один/на/один, всього/на/всього, один/за/одним, в/віч, на/в/тікача, не/до/речі, по/сусідськи, по/сусідству, на/останку, до/останку, за/пані/брата, до/дому, до/долу, до/побачення, мало/помалу, сам/на/сам, сама/самотою, геть/чисто, аби/куди, невідь/де, дарма/що, пліч/о/пліч, з/плеча/на/плече, по/друге, по/двоє, на/двоє, любо/дорого, на/швидку, на/віки, на/віки/вічні, з/роду/віку, з/роду/в/рід, з/рештою, в/решті/решт, у/низу, під/час, в/одно, все/одно, за/одно, чим/раз, по/військовому, хоч/не/хоч, на/виворіт, що/місяця, поки/що, будь/як, під/силу, на/силу, по/тихеньку, десь/колись, з/боку/на/бік, в/волю, хтозна/як, горі/лиць, на/світанку, ва/банк, де/то, ані/за/що, де/далі, де/де, де/небудь, за/в/глибшки, по/гуманному, /з/с/краю, з/краю/в/край, куди/інде, на/винос, з/ранку, з/ранку/до/вечора, на/в/присядки, на/прикінці, у/кінці, по/товариськи, кінець/кінцем, ні/відкіль, ні/від/кого, на/в/кулачки, до/незмоги, до/решти.

Вправа 87. Перепишіть речення. Поясніть написання прислівників чи прислівникових сполук.

1. Весілля справляли по-старосвітському (Ю. Ян.). 2. Голос доповідача вряди-годи підстрибував, активізуючи аудиторію, то стихав і зовсім губився, переходячи в незрозуміле буботіння (О. Г.). 3. Тоня раз у раз позирає на брата, ближче підсувається до нього (О. Г.). 4. Вже затихли гуслі, вже розтанув під високою стелею голос, вже й сам співець опустив плечі, склав хрест-навхрест руки (В. Мал.). 5. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола (М. Ст.). 6. Що мовлено землею наодинці – не повторю ніколи й нікому (Н. Н.). 7. Вперше я відчув повноголосся озер, очей, весняних крил і книг (С. Б.). 8. Двері у передпокої нарзтіж, в тіснім коридорі повно людей (М. Коц.). 9. Зроду-віку сонце уособлювало сили добра і правди (В. Супр.). 10. Хоча стоїть перша половина травня, сонце пекло немилосердно, політньому (В. Мал.). 11. Ліхтарі де-не-де маячать по території, заткані скісним летючим паруссям дощу. (О. Г.). 12. Поволі казка йде нічним селом і слухає мови темних вікон (Н. Н.). 13. В сріблясто-зеленому потоці, що без увагу лився навскіс згори, потонув майдан, доми, липи (М. Коц.). 14. Кістяне поле стелиться навсібіч скатертиною ніжної озимини (Є. Гуц.). 15. Рано-пораненьку світанком голубим прокинувся степ (А. Гол.). 16. У четвер Святославів гонець, їдучи навпрошки і міняючи у посадників коней, прискакав до Новгорода-Сіверського (В. Мал.). 17. Сусід заходить, так обережно заходить, сюди-туди зирк-зирк, ніби вулицею переходить (В. Чем.). 18. 12 серпня 1759 року російські війська під командуванням генерал-аншефа графа Салтикова розгромили наголову прусську армію. 19. Батько говорив про те, щоб почули про реактивника Романа Байду, щоб усе було чин чином, як слід (В. Логв.).

Вправа 88. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть написання разом, через дефіс або окремо прислівників та співзвучних з ними слів.

1. Хрущі гули в тополях, і було тихо/тихо, як буває тільки над/вечір, коли замовкнуть звуки дня (Л. Т.). 2. Ой три шляхи широкі до/купи зійшлися (Т. Ш.).

3. Темрява раз/у/раз змінювалась блакитними потужними спалахами, що охоплювали на мить собою все (О. Г.). 4. Вокзальна будівля, видима з /усіх/усюдів, красувалася на своєму місці (Ю. Зб.). 5. Веселі води, що перед годиною були ще снігом, бігли до/долу по рівчаках, з камінця на камінчик (М. Коц.). 6. Данило став на/в/колішки, хотів заглянути в казанок, заплющився і так на/в/заплюшки мішав щербатою дерев'яною ложкою запашну юшку (Гр. Т.). 7. Сніг іде, і морозик цвіте по/своєму (М. Вінгр.). 8. Романівський повернувся і віч/на/віч зустрівся з Сашком Золотаренком (В. Чем.) 9. За лісом широкі поля по/волі й лагідно спускалися у/низ (М. Коц.). 10. Мов хто випускав по/одному жовтих птахів, і летіли вони один/по/одному понад хатами на ліс (А. Гол.). 11. У/ночі повернувся батько із зборів до/дому (О. Донч.). 12. Над річкою і лісом засинювалось небо: з/далеку/предалеку, погуркуючи та поблискуючи, накочувалася гроза (Гр. Т.). 13. І руки матері тремтячі на/зустріч тягнуться мені. 14. Іду на/зустріч, наче в море. Іду на/зустріч, наче в гори (Л. Т.). 15. У/вечері – на/передодні Нового року – дівчата-підлітки по/одинці чи гуртом обходили оселі сусідів та родичів, щоб защедрувати (В. Ск.). 16. Що/ранку спускається стежкою босо/ніж чорняве засмагле дівча років десяти (О. Г.). 17. На чарівному плесі милувалися один/одним двоє лебедів (О. Довж.). 18. А там, в/низу десь, піді мною, в гранітні бубни, море б'є (О. Ол.). 19. Ген/ген простягся шлях – кінця/ краю йому немає (А. Гол.). 20. Клара поклала ложку й несамо/хіль кришила пальцями хліб (Ю. Мушк.). 21. І тут Сашко зштовхнувся плече/в/плече з Петром Приймаком (Ю. Мушк.). 22. У такі дні я крізь сон дослухав, як річкові хвилі докочувалися до прибережного піску, як часто/густо повз нас проходили річкові тральщики (В. Логв.). 23. В машині стояли ще кілька полкових розвідників з автоматами, в пілоточках на/бакир (О. Г.). 24. Піднявшись на/гора з тунелю, рідко коли доходив зразу до гуртожитку (А. Хор.). 25. В/дома вона вже звикла, що Горпищенко без/кінця дирекцію критикує та керуючого відділком батожить на всі заставки, думалось, може, хоч у сина там злагода в усьому, а виходить, і в них по/різному (О. Г.).

Вправа 89. Перепишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Поясніть написання прислівників.

1. В/зимку сонце крізь плач сміється. 2. Бережи честь з/молоду. 3. Не будь тією людиною, що до/гори щетиною. 4. Задирай голову на/стільки, щоб шапка не злетіла. 5. Всяк розумний по/своєму: один спершу, а другий потім. 6. В/осени і горобець багатий. 7. В очі співає, а по/заочі лає. 8. Моя хата с/краю. 9. Біда і в/день не спить. 10. Ти йому по/свійськи, а він тобі по/свинськи. 11. У березні сім погод на/дворі: сіє, віє, крутить, мутить.

Запитання для самоперевірки

1. Від яких частин мови утворюються прислівники, що пишуться разом?
2. За допомогою яких часток утворюються прислівники? Сформулюйте правила їх написання.
3. Як утворюються прислівники, які пишуться через дефіс?
4. Які прислівникові сполучення пишуться окремо?

5. Як відрізнити прислівники від однозвучних іменників з прийменниками?

Тестові завдання №14

У якому рядку допущено помилку в правописі складного прислівника чи прислівникової сполуки?

Варіант 1

А	Пів-на-пів, враз, з давніх-давен, до лица
Б	По пам'яті, по-панібратськи, мало-помалу, нарозхрист
В	Віднехочу, спідтишка, коли як, невідь-коли
Г	Лице-в-лице, пліч-о-пліч, звіку-правіку, одноруч
Д	Без черги, без кінця-краю, негоже, знов-таки

Варіант 2

А	Сам на сам, хіть-не-хіть, гидко-бридко, бозна-як
Б	Де-не-де, нога в ногу, стільки-то, ва-банк
В	Нишком-тишком, всього-на-всього, так-на-так, до сих пір
Г	По-варшавськи, доценту, деінде, аніде
Д	Хтозна-звідки, спідлоба, по-гроє, ушестеро

Варіант 3

А	Напам'ять, напередодні, надобраніч, на диво
Б	Тимчасом як, не в пору, будь-коли, абиколи
В	З давнього-давня, споконвіків, анізащо, згарячу
Г	По-будньому, до невпізнання, досхочу, трохи-потроху
Д	Звідкись-звідусіль, на самоті, наодинці, напівголоса

Варіант 4

А	Десь не десь, навиліт, по-сьоме, по четверо
Б	Тет-а-тет, безперестанку, без смаку, вкупочці
В	Попідвіконню, врізнобіч, по суті, рано-вранці
Г	Міцно-преміцно, навсидячки, скільки-небудь, на світанку
Д	Не під силу, навіщо, навпіл, ополуночі

Варіант 5

А	З боку на бік, одним один, все одно, сам-самісінький
Б	Сам по собі, не сьогодні-завтра, потихеньку, на-яву
В	До смаку, всмак, до побачення, по-латині
Г	Спідсподу, будь-що-будь, навздогад, завидна
Д	Знадвору, хрест-навхрест, напровесні, щоліта

НАПИСАННЯ ПРИЙМЕННИКІВ

Правила	Приклади
1. Разом пишуться складні прийменники.	<i>задля, заради, поза, понад, посеред, завдяки</i>
2. Через дефіс пишуться складні прийменники, що починаються на з-, із- .	<i>з-поміж, з-під, з-перед, з-посеред, із-за</i>
3. Окремо пишуться складені прийменники.	<i>залізною від, згідно з, у зв'язку з, у напрямку до, незважаючи на</i>

Вправа 90. Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть правопис прийменників.

1. Все, що було, згубилось уві/сні. Лиш те, що буде, володіє мною (Д. П.).
2. Сорока з/глоду водить в небо оком, і вітер пише вітрові листа (М. Вінгр.).
3. Долина дивилась з/поміж дерев помутнілим оком (М. Коц.).
4. А по/під горою, по/під зеленою, козаки йдуть (Т. Ш.).
5. Скажи – чого ти ждеш? Кого ти виглядаєш з/перед світу? (В. Ст.).
6. Червонів по/серед гори палац, палаючи рожевим вогнем, білили хатки внизу під горою (П. М.).
7. Сідаю на ліжку, прислухаюсь тривожно і бачу, як по/під двері прокрався до/мене червоний промінь (М. Коц.).
8. З/за Княжої гори виростають і виростають темні крила, затуляючи небесні високості (Є. Гуц.).
9. Одягни мене в/ніч, одягни мене в/хмари сині і дихни на/ді/мною легким лебединим крилом (І. Д.).
10. Косарі збиралися під час сінокосу біля лісової галяви (В. Ск.).
11. Як раптом скирта почала рости, здіймаючи мене по/над степами (М. Вінгр.).
12. Це було незвичайне над/дніпрянське село (М. Ст.).
13. Незважаючи/на спеку дівчата співали веселих пісень (О. Д.).

Вправа 91. Перепишіть, розкриваючи дужки, поясніть правопис прийменників і префіксів.

1. Ніч була по/осінньому темна. Ходили по/осінньому парку.
2. З/рештою, історія нашого народу пов'язана з історією хліба. Ми йшли з/рештою учнів.
3. По/волі йдеш у степу. Козак сумує по/волі.
4. До/купи піску привезли ще й глину. Сливи злилися до/купи з кущами калини.
5. Приїхали у/друге село. Ми мусили переправлятися в/друге.
6. Прийшов на/зустріч з випускниками. Розкрити душу вам на/зустріч.
7. Все буде по/нашому. Гуляли по/нашому місту.

ПРАВОПИС СПОЛУЧНИКІВ

Правила	Приклади
1. Разом пишеться більшість складних сполучників, крім названих в п. 2.	<i>адже, отже, аніж, отож, тож, таж, також, мовби, немовби, начеб, ніби, аби, щоб, якби, мовбито, немовбито, начебто, неначебто, тобто, себто, цебто, тощо, якщо</i>
2. Через дефіс пишуться складні сполучники, утворені за допомогою часток -бо, -но, -то .	<i>отож-бо, тільки-но, отож-то, тим-то, тому-то, якби-то</i>

<p>3. Окремо: а) сполучники з виділювальними частками ж (же) б (би); б) складені сполучники.</p>	<p><i>але ж, все ж, бо ж, коли б, коли б то, отже ж, хоч би, хоча б</i> <i>дарма що, та й, так що, для того щоб, незважаючи на те що, при цьому, тимчасом як, затим що, через те що</i></p>
---	---

Увага! Складні сполучники треба відрізнити від однозвучних поєднань слів, пам'ятаючи, що сполучник не відповідає на питання і його можна замінити іншим, близьким за значенням.

Порівняйте

<p>1. Ми мало відпочивали, <i>зате (але)</i> виконали всю роботу. 2. Хоч додому було недалеко, <i>проте (однак)</i> ми під'їхали тролейбусом. 3. Якби (коли б) вони думали про батьківщину. 4. Щоб(аби) бути прекрасним фахівцем, треба добре вчитися.</p>	<p>1. Я тебе поважаю за те (за що?), що ти порядна людина. 2. Мова йде про те (про що?), що треба вивчати звичай свого народу. 3. Як би(як?) не було спекотно – скоро піде дощ. 4. Що б (що?) не трапилося, тебе я любитиму.</p>
--	--

Вправа 92. Поділені ризикою слова запишіть разом, через дефіс чи окремо. Поясніть написання сполучників та однозвучних з ними сполучень слів.

1. Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так/що дерева потопали в ньому (М. Коц.). 2. Я так хотів, що/б на землі мій клич почули з позахмарної гордині (Б. О.). 3. Що/б там було, але в історію місяцесловів березень увійшов насамперед як символ початку весни (В. Ск.). 4. Безлюдно, тільки тополі не/наче з докором хитають чорними вершечками, мов дивуючись, як/таки можна вилазить на вулицю в отаку негоду (В. В.). 5. Коли/б не ти/ж, зима мені була б як нескінченна вулиця (В. Ст.). 6. Звісно, по-жіночому вона невтримливо з тобою говорила, та/й їй далась нелегко та розмова (Л. Укр.). 7. Все наче/б/то зроблено (А. Гол.). 8. Кажуть, ніби/то ці доти тягнуться від самих Карпат аж до Чорного моря (О. Г.). 9. Як/би/то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла (Т. Ш.). 10. А про/те, що відбувалося на волі, я дізнався потім із розповідей друзів (Р. Іван.). 11. Знялася хуртовина, враз потемніло, про/те горобці ще не встигли поховатися в тепло (Є. Гуц.). 12. Ад/же осінь – то найкраща пора сватання (І. Ц.). 13. І то/ж дядько Лев сидітиме в тій хижі, а він нам приятель (Л. Укр.). 14. То/ж сіль землі, то/ж сила молода ішла на смерть, на згубу неминучу (Л. Укр.). 15. Тільки/но зникли снігові кучугури, як на обійстях заяріли під парким сонцем цятки талої води, почала тужавіти земля, прокльовуючись ранньою травичкою (В. Ск.). 16. Невідомо, як/би складалася доля Шевченка, як/би й там, на засланні, не супроводила його підтримка російських друзів (О. Г.).

Вправа 93. Розкрийте дужки, поясніть написання сполучників.

1. Ото(ж) людей на вулиці і коло хати – ніде й голки встромити (М. Вов.).
2. Тим(то) так сміється радо, аж дивує древніх муз (М. Рил.).
3. В усьому вагоні піднесений настрій, немов(би)то опісля незаперечної удачі (Є. Гуц.).
4. Про(те) в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але(й) історія духовного життя народу (К. У.).
5. Чи є тут у полі хоч(би) одна грудочка землі, не зігріта сонцем і людськими руками? (В. Ск.).
6. Отож(бо) гула громада, як вулик (П. М.).
7. Край міста на горі стоїть маленька хатинка, при(тому) старенька, обідрана (В. В.).
8. Дарма(що) з личенька спала, а справдішня козачка (М. Вов.).
9. Над чорними очима молодичі металися, мов(би) хотіли полетіти кудись, розкрилені брови (М. Ст.).
10. От(же) й справді, здається, були ми святі в тую зоряну ніч урочисту (Л. Укр.).
11. Я щасливий, тому(що) народився на березі Десни (О. Довж.).
12. Не раз стежила Улянка за зябликом, одудом, зозулею, через (те)що любила пташині голоси (О. Донч.).

Вправа 94. Запишіть подані слова, розкриваючи дужки. Вкажіть, якими частинами мови вони виступають.

Або(ж), тако(ж), коли(б)то, ніби(то), то(б)то, як(що), що(ранку), (казна) хто, тому(то), що(дня), будь(що)будь, через(те) що, хіба(що).

ПРАВОПИС ЧАСТОК

Правила	Приклади
<p>1. Разом пишуться:</p> <p>а) частки аби-, ані-, де-, чи-, що-, як- у складі будь-якої частини мови;</p> <p>б) частки би(б), же(ж), то у складі сполучників та сполучних слів, а також частка ся(-сь) у дієсловах, займенниках, прислівниках.</p> <p>2. Окремо пишуться:</p> <p>а) формотворчі частки хай, нехай, за допомогою яких утворюються дієслівні форми наказового способу;</p> <p>б) частка би(б), за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова;</p> <p>в) виділювальна частка же(ж) та вказівні то, ось, он, це.</p> <p>3. Через дефіс пишуться частки -бо, -но, -то, -от, -таки, будь-(-будь), -небудь, казна-, хтозна-, невідь-.</p>	<p><i>абихто, анічирк, децо, чималий, що-тижня, якнайбільше</i></p> <p><i>мовби, начеб, адже, атож, немовби-то, якщо, щодо, пишається, хтось, десь</i></p> <p><i>нехай знають, хай буяє</i></p> <p><i>сказав би, зрсла б</i></p> <p><i>адже ж, он коли, ось який, що то за людина,</i> але: <i>осьде, онде (залежно від інтонації) Так ось де ти!</i></p> <p><i>заграй-бо, ходи-но, яось-то, як-от, прочитав-таки, невідь-де</i> але: <i>таки прочитав, таки вивчив</i></p>

Увага! Якщо між часткою і словом, до якого вона додається, вжито іншу частку або прийменник, то всі три слова пишуться окремо.

Порівняйте

<i>абихто</i>	<i>аби з ким</i>
<i>деякий</i>	<i>де на якому</i>
<i>щодень</i>	<i>що не день</i>
<i>казна-що</i>	<i>казна з чим</i>
<i>все-таки</i>	<i>все ж таки</i>

Вправа 95. Перепишіть речення. Поясніть правопис часток.

1. Парубок спершу мабуть-таки чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв, як укопаний (П. М.). 2. А машину щодалі частіше заносило (О. Г.). 3. І тоді ж ріка приймала у свої води перелітні зграї птиць (М. Хв.). 4. У світі є, можливо, інші краї, сповнені чарівної краси. Та що з того? (М. М.). 5. Тим-то мої співаки ненадовго замовкли (М. Коц.). 6. Береговий прислухався, чи не летить який-небудь гелікоптер (О. Г.). 7. Досвід попередніх поколінь нагромадив чимало форм урочистого дозвілля, які тісно перепліталися з живою природою (В. Ск.). 8. Тут чутніше, ніж будь-де, промовляє до тебе навколишній світ своєю мудрою нічною тишею (О. Г.). 9. Тоді вони чимдуж поспішили назад у палац, бо вже почало смеркати (М. Коц.). 10. Дедалі всі горобці почали його поважати (Л. Укр.). 11. Матвій вибрав пологішу місцину, скермував туди, і тільки-но ніс човна м'яко виповз на берег, зійшов на землю (О. Вас.). 12. Мовчать люди, анітелень! (П. М.). 13. Червоні кетяги калини під вербами, не сказати б, горіли на сонці, як свічки (Н.-Л.). 14. Казна за що усі люди, де б я тільки не ступив, дорікають мені всюди (В. Сим.). 15. Начебто минуло небагато часу, начебто особливих подій чи перемін у його житті не сталося... (Є. Гуц.). 16. Лиш гул од копитів степом котився та хліба шелестіли (А. Гол.). 17. Тільки займалася заграва над містом (М. Коц.).

Вправа 96. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. (Що)хвилини одходить вуличка вниз або лізе на гору, така сама вузька і темна (М. Коц.). 2. Люба моя, втри(но) моє чоло ріжечком хустки (В. Ст.). 3. Співець давно звик до таких проявів людських почуттів, бо краще ніж (будь) хто інший знав, яку(то) велику силу має пісня, і музика, і слово, і все прекрасне (В. Мал.). 4. (Чим)далі біглось, тим більшим сповнювався острахом (Є. Гуц.). 5. З-під снігу тільки (де)інде стирчали поламані зчорнілі стебла (Гр. Т.). 6. А ті(ж) то гуси-лебедята, та й узяли підпaskів на крилята, та й у хороми царські понесли (Л. К.). 7. І тільки(б) знати, що немарно в світі цим топтав дорогу сиву од століть (Б. О.). 8. Розказав(би) про те лихо, та чи то(ж) повірять! (Т. Ш.). 9. Отакі(то) коні – сльози на долоні (М. Вінгр.). 10. Чернишевський писав, що (бозна)скільки віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі і далі на захід (М. Ш.). 11. Від батька і матері взяв Сашко все (як)найкраще (І. Ц.). 12. Хтось(таки) йде, і ти виразно чуєш шурхотливий звук ходи (Є. Гуц.). 13. Ось так приходить до людини почуття щастя, ні(з)чим не зрівняна насолода творчості й самовизнання (О. Г.). 14. А поки(що) несіть мене,

вітри, на Україну далеку (І. Ц.). 15. Наші пращури вміли добувати з комори природи без (будь)якого ризику всі відтінки веселки (В. Ск.). 16. Якому(б) місяцеві ми не співали осанну, але останній брат весни все(таки) має особливі заслуги (В. Ск.). 17. Які(бо) недосвідчені молодики! Яка в них самовпевненість і зрілість (В. Логв.). 18. Лише перед світанком противника вдалось(таки) зломити (О. Г.).

НЕ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом	Окремо
<p>1. З іменниками, прикметниками, дієсловами (дієприслівниками), прислівниками, які без не не вживаються: <i>нездара, необхідність, невблаганний, невпинний, непритомніти, неподалік.</i></p> <p>2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, якщо з префіксом не вони набувають нового значення (їх можна замінити синонімічними словами без не): <i>недоля (лихо), невеликий (малий), неголосно (тихо).</i></p> <p>3. З дієприкметниками, які виступають у реченні у ролі означення і не мають при собі пояснювального слова: <i>нез'ясоване питання, непрочитана книга, нечувані вчинки.</i></p> <p>4. У складі префікса недо-, що означає стан або якість, які виявляються в ознаках, предметах, процесах у неповній мірі: <i>недозрілий, недописаний, недолюблювати, недоплатити.</i></p> <p>5. У заперечному слові немає (його можна замінити рос. “нет”): <i>немає життя без кохання.</i></p> <p>6. У дієсловах <i>нездужати</i> (хворіти), <i>непокоїти</i> (турбувати), <i>неславити</i> (ганьбити), але: <i>не здужати</i> (не могли), <i>не покоїтися</i> (не лежати), <i>не славити</i> (не прославляти).</p>	<p>1. З числівниками, займенниками, прийменниками: <i>не сім, не п'ятий, не мій, не це, не до вподоби.</i></p> <p>2. З іменниками, прикметниками, прислівниками, дієприкметниками, якщо наявне протиставлення або його можна домислити: <i>не слава, а вдячність; не легкий, а важкий; не позичений, а свій; не холодно, а тепло.</i></p> <p>3. З прикметниками, прислівниками, якщо є заперечні слова ні, нітрохи, ніхто, ніщо, ніяк: <i>ні, дорога не близька, ніяк не холодно.</i></p> <p>4. З підсилювальними прислівниками та незмінюваними присудковими словами, а також перед словами, що пишуться через дефіс: <i>не зовсім, не треба, не по-моєму.</i></p> <p>5. З усіма формами дієслів (крім дієприкметника) у більшості випадків: <i>не виконати, не виконав, не виконано, не виконавши.</i></p> <p>6. У дієслові не має (його можна замінити рос. “не имеет”): <i>не маю часу.</i></p> <p>7. З дієприкметниками, які мають пояснювальні слова або виконують функцію присудка: <i>вулиця не заповнена людьми, кімната не вимита.</i></p>

Вправа 97. Перепишіть речення і підкресліть слова, написані з **не** разом чи окремо. Поясніть правила написання.

1. Як дві зірки невеселі ми тулились поміж хмар (Д. П.). 2. Не надивлюсь на погляд дорогий, на свою нестомлену вітчизну (М. Вінгр.). 3. Ягорове подвір'я порожнє, щітка в глині, як і раніш лежить, ніким не торкана, і душу

хлопцеві опікає сум якоїсь гіркої непоправної втрати (О. Г.). 4. З давніх-давен калина відіграла неабияку роль у весільних обрядах (В. Ск.). 5. Й немає слів, наче пожухли, як весняна розсада в приморозки (Є. Гуц.). 6. Б'є з джерела вода не проста, як по інших криницях, а цілюща, життєдайна! (Є. Гуц.). 7. Дурний язик голові не приятель (Н. тв.). 8. А теплий вітер навіває мені якісь неясні сни (В. Сос.). 9. Незважаючи на досить-таки задерикуватий характер Маковея, всі його любили (О. Г.). 10. Яку біду, яке нещастя ти бачиш поглядом заснулим (Д. П.). 11. Черниш слухав майора не зводячи з нього очей (О. Г.). 12. А я молоденька, вже горя зазнала, вечероньки недоїла, нічки недоспала (Н. тв.). 13. Дід Гордій, стоячи поряд, озирає ті самі нескінченні простори, й ти не сумніваєшся, що він бачить таке, що тобі неприступно, не відкривається ні для очей, ні для душі (Є. Гуц.). 14. Щастя і нещастя на однім коні їздять (Н. тв.). 15. Доводилося з'їжджати з полотна дороги в кювет перед суцільними купами щебінки або піску, вивернутого із самоскидів і ще не розправленого бульдозерами, не зрівняного грейдерами та не втрамбованого котками (О. Сиз.).

Вправа 98. Напишіть **не** зі словами разом або окремо. Поясніть правопис цих слів.

1. Від не/друга прихильності не/жду (М. Нагн.). 2. Мені не/байдуже, щоб ти була байдужа (М. Вінгр.). 3. Така тиша – густа, чарівна, ніким не/полохана, – хоч пий її, як бальзам (В. Чем.). 4. Мене прохали до товариства, але я йшов не/охоче (М. Коц.). 5. І золотої, й дорогої мені, щоб знали ви, не/жаль моєї долі молодой (Т. Ш.). 6. Не/буває троянд без шипів без колючих (М. Нагн.). 7. Мак виявився червоним і пелюстки мав теж мовби не/справжні, мовби витнуті з ніжної заморської тканини (П. З.). 8. Але ніде людині не/страшно, якщо тільки ти не/в самотності, маєш друзів, повагу до людей, улюблену працю (О. Г.). 9. Полісся й донині зберігає в багатьох місцях риси не/займаної природи (П. Угл.). 10. У не/роби завжди не/врожай (Н. тв.). 11. Не так лінь, як не/охота (Н. тв.). 12. Всі засміялися, і за столом відразу установився дух доброзичливості і не/вимушеності, що зближує не/знайомих людей (В. Мал.). 13. Дощ був не/холодний, під таким не/страшно й промокнути (О. Г.). 14. А під тином, де не/скопано, свій особливий, ніким не/саджений і не/политий город (О. Донч.). 15. Не/ходи поночі, не/шукай не/мочі (Н. тв.). 16. Кругом висить морок та мла не/проглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи (П. М.). 17. Цвітуть обличчя, острахом не/стерті (Л. К.). 18. Ти дав мені дари, які хотів, такі були й мої – не/міряні, не/лічені (Л. Укр.). 19. Не/зчулись батько-мати, як з літами й думи про синів до них налетіли (А. Гол.). 20. Не/має нікого... тиха тишина (М. Вінгр.). 21. Я не/бував за дальніми морями, чужих доріг ніколи не/топтав (В. Сим.). 22. Обідаючи, батько наче не/добачав, як мати блідла, як Катря плакала (М. Вовч.). 23. Зо два десятки хат тулилися вздовж не/широкої вулички, що перетинала дорогу й обома кінцями впиралися в ліс. Тільки не/рівні смужки ще не/ораних городів розділяли його і село (М. О.). 24. Ще вчора Іван мав ліки від цього не/затишку (В. Др.). 25. Ніколи не/бувши в цьому селі, бачу виразно, мов на старовинній гравюрі, заповітний куточок землі (В. Бл.). 26. Запах хлібів у липні уже якийсь інший, терпкіший наче, і не/повторно приємний (К. Св.). 27. Час уже війнував над деревцями, які,

здавалося б, не/підвладні старості (І. Ц.). 28. Скинувши на мить королівські шати, він уперше помічав небо – ще не/спечене, голубе, свіже (В. Др.). 29. Природа знову розкриває свої не/зліченні скарби, знову манить, знов розпалює в душі вогонь не/спокою, творіння, шукань (М. О.).

Вправа 99. Напишіть **не** зі словами разом чи окремо. Поясніть правопис.

Не/навидіти; не/має; не/навмисний; зовсім не/страшний; не/абиякий, не/вістчин, не/догодований, не/дурний, а розумний, не/добросовісний, не/привітний, не/з/руки, не/мій, не/десятий, не/друг, а товариш, не/під силу, не/далеко, не/званий, не/скрізь, не/довиконаний, нічим не/зайнятий, не/дарма, не/мовби, не/зважаючи на, не/далеко, а близько, не/до смаку, не/сьогодні-завтра, не/года, не/добачати, не/активність, не/доук, не/дочувати, не/дарма, не/малий.

НІ З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Разом	Окремо
1. З іменниками, прикметниками, прислівниками, які без ні не вживаються: <i>нісенітниця, нікчемний, нізвідкіля.</i>	1. Для посилення заперечення: <i>ні копійки не отримав, ні слова не сказав.</i> 2. У стійких словосполученнях: <i>ні вдень ні вночі, ні живий ні мертвий.</i> 3. У непрямих відмінках заперечних займенників, якщо між часткою і займенником з'являється прийменник: <i>ні з ким, ні до кого.</i>
2. Із займенниками та прислівниками: <i>ніхто, ніщо, нізащо, нікуди, нітрохи.</i>	

Вправа 100. Прочитайте подані речення, визначте в них слова з частками **не**, **ні** й поясніть їх правопис.

1. Ні собі, ні підлеглим Брянський не давав у горах спокою (О. Г.).
2. Сум'яття огорнуло його таке, що не міг навіть нічого сказати (П. З.).
3. Ніхто не може назвати себе щасливим до останньої своєї хвилини (Р. Іван.).
4. Дорога буде ні туди, ні звідти (Л. К.).
5. Ніщо тепер не може заспокоїти серця (М. Ст.).
6. Шовкун – чоловік ні дурний, ні розумний (П. М.).
7. Ніколи не треба розгублюватись перед небезпекою (О. Г.).
8. Не даючи слова промовити, він читав мені усяку нісенітницю (М. Коц.).
9. Ніколи селянин не був не підготовлений до весни (В. Ск.).
10. А спершу здавалося, що тут ні звірів, ні птахів (В. Логв.).
11. Величним видався не бачений досі степ (М. О.).
12. Кушпеля не мав до чого причепитися, затіяти сварку і був змушений тільки ковтати власну нікчемність, власну зайвість.
13. Вся рудизна Ньюми, все ластовиння світилося, мовби непригаслі жарини.
14. Штурман нарікає, що такої негоди у морі він не пригадує, і скаржиться, що цей наш вихід хтось не продумав, що наказ не далекоглядний, не кмітливий. (В. Логв.).
15. Нічого не міг придумати Ізяслав, щоб провчити Болеслава, аби не зазіхав на чуже (П. Угл.).

Вправа 101. Запишіть подані слова, опускаючи ризик. Обґрунтуйте їх написання.

Ні/з/чим, ні/на/що, ні/шість, ні/в/сих ні/в/тих, ні/чим, ні/з/чим, ні/в/року, ні/скільки, ні/за/що, ні/би/то, ні/до/чого, ні/при/чому, ні/собі ні/людям, ні/рік, ні/озер, ні/який, ні/кчема, ні/трохи.

Вправа 102. Спишіть речення, дотримуючись правил написання часток **не**, **ні**.

1. Час уже й лягати, бо завтра ні/світ ні/зоря вставати (В. Чем.). 2. На чужині не/ті люди, тяжко з ними жити, ні/з/ким буде поплакати, ні/поговорити (Т. Ш.). 3. У лісі вже ні/чого не/цвіте (М. Вінгр.). 4. Ніч колихала так ласкаво, проте не/спалося ні/як (М. Рил.). 5. Моє не/чуване терпіння ні/хто не/переміг (Л. К.). 6. Льотчик на мить перестає бути льотчиком, і не/має ні/шалених надзвукових швидкостей, ні/команд, ні/тривоги, ні/не/безпеки (О. Г.). 7. Ні/хто ні/коли не/бачив старого на базарі зі своїм рукотворінням (Гр. Т.). 8. Хворобу не/змогли вигнати ні/піч, ні/парене зерно, ні/добра чарка (М. Ст.). 9. Вирушаючи до лісу, не/всі пам'ятають священне правило: корінець боровика ні/за/яких обставин не/можна виривати, а лише підрізати (В. Ск.). 10. Але ні/на вулиці, ні/на городах не обзивалися кроки дідугана (М. Ст.). 11. На двох наступних платформах не/виявляю ні/яких порушень і не/маю найменших зауважень. 12. Ми уподобали собі пагорбок над потічком і не/скорими літніми вечорами перебирали в пам'яті всі знані і не/знані нами жаринські історії. 13. Не/жарке сонце зганяє з пагорбків останні латки снігу. 14. Попід стінами тягнуться довгі тесані лави, що сходяться в кутку, там же стоїть не/накритий ні/чим, з масивними ніжками стіл (М. О.). 15. Ні/звідки й не пахло грозою – і небо, і ліси мали дрімливий перепочинок літа (М. Ст.). 16. Таким безлюдним, тихим, не/займано чистим вона, здається, ще ні/коли не/бачила свого міста (А. Хор.). 17. Ні/чого не/ясно. Поки що самі лише передчуття. 18. Де йдуть, і пісня лине за ними, не/голосна, задумлива, сумовита. 19. Новий, не/знайомий для Єльки зачіплянський світ. Іноді прокравшись до паркана, не/помічена, подовгу дивиться вона з темряви на людей Зачіплянки... (О. Г.). 20. Низько над самою водою летів прудкий табунець качок і, не/долетівши до очеретів, звернув ліворуч, пропав. У замороженому прибережному дзеркалі не/правдоподібно тонко й виразно, донизу верхівками, вимальовувався ліс (Є. Гуц.).

Запитання для самоперевірки

1. Як пишуться складні прийменники?
2. Поясніть відмінності у написанні складних і складених прийменників.
3. Які сполучники пишуться разом?
4. Як пишуться сполучники, що мають при собі частки? Наведіть приклади.
5. Як відрізнити сполучники від однозвучних поєднань слів?
6. Сформулюйте правила, за якими **не** пишеться зі словами разом, а за якими окремо.
7. Як пишеться **ні** зі словами різних частин мови? Наведіть приклади написання **ні** разом та окремо.

Тестові завдання №15

Виберіть рядок, у якому всі слова з часткою **не** записано правильно.

Варіант 1

А	Відчувається незнання; незважаючи на; непошито
Б	Дівчинка не має грошей; нездужає тиждень; невтямки
В	Не працюючи; недуже вдалих; не у вікні
Г	Не подалік; не згода, а розбрат; незлічені роки
Д	Не до речі; завдання ніяк неважке; враховувати небезпеку

Варіант 2

А	Не до вподоби; не здужає перешкоди; ще не вигадані історії
Б	Немає годинника; нероба; ні, дорога нелегка
В	Нехотя; дідусь недочував; не стихаючий гомін
Г	Обсяг сторінок невеликий; серйозні незгоди; неп'ятий
Д	Не можна так; сталося нещастя; не дописаний портрет

Варіант 3

А	Непобачений нами фільм; потрібне не вміння, а час; нехтувати
Б	Ніхто невинен; нездійсненні мрії; не наш
В	Не слава, а похвала; не покоїться на ліжку; підлога не вимита
Г	Стояти непорушно; невідомий зовсім мені; лукавий недруг
Д	Незалежна країна; співати не голосно; не виконано

Варіант 4

А	Не позичений, а власний; не покоїться про сина; неабияк
Б	Ні, вправи нескладні; нелегка дорога; неміч
В	Не зовсім доречно; нецікавий роман; не дозрілий
Г	Не висловлена думка; відчувати неприязнь; не одинадцять
Д	Вона була не висока; ніким не займане місце; не від мене

Варіант 5

А	Не написаний досі твір; не гарний, а так собі; неспитавши
Б	Нечуване зухвальство; далеко ненове пальто; не вкрито
В	Неозорий світ; не під силу; пересидіти негоду
Г	Це несестра; наче не добачав сліз; нестямно
Д	Спіткала недоля; неказане слово; не ухильно

Підсумкові диктанти

Українська савана

Мало тепер на землі збереглося таких куточків: ледве ми вийшли з машини, як від нас врзнобіч з блискавичним переблиском дрібнесенької луски

усіх можливих відтінків шугонуло в травах та бур'янах кілька десятків змій, напрочуд довгих, вигинистих і неймовірно чистих.

Змії шугнули й щезли, тільки трава оддалік хвилювалася під їхніми звивистими тілами. Усі вони, на диво, обрали напрям до високого глинистого урвища, що стрімко спадало в голубий о цій порі Бейкушський лиман. Можна було припустити, що трави хвилюються через те, що попід ними швидкоплинно тече вода, тільки вряди-годи то тут, то там злякано підстрибували, пропускаючи змій, сріблясті альбатроси з такими неймовірно білими грудьми, яких, здається, не існує.

Потім птахи спокійно поверталися на свої місця й задумливо походжали, не звертаючи на нас уваги.

Із зелених нетрів острова здіймалася в небо білосніжна вервечка лебедів. Оскільки сонце світило з-за наших спин, то білизна лебединої зграї на зелено-синьому тлі очеретів та лиману здавалася сліпучою і ще неймовірнішою за білизна альбатросів. Довгі-довгі, стрімко вигнуті ший, повільні помаху могутніх двометрових крил надавали їхньому летові такої швидкості, що вітер свистів, і з того свисту народжувалася ніколи не чута мною мелодія, яка бриніла в повітрі, віддавалася в серці й викликала сльози розчуленості й захоплення. Вони просвистіли майже над нами і щезли за островом Березань, чітко вирізненим сонцем на синьо-блакитному тлі моря.

Було видно кожну скелю, кожний пагорб, вкритий бур'янами й перекотиполем. Було видно також кожен шрам на рваних урвищах берегів Березані, а на віддаленому краєчку острова височіла потрійна залізобетонна стела, поставлена студентами Миколаївського кораблебудівного інституту на могилі розстріляного тут лейтенанта Шмідта та двох його матросів-побратимів.

За О. Сизоненком

Зима

Зима того року стояла напрочуд м'яка, майже без лютих морозних сплесків. Спокійно опустилася вона на землю, ніби остання посильна милість долі, витрачена часом із небесних, здавалося, невичерпних джерел справедливості і добра. Неначе відгомін давно відбринілого зоряного хору, лунали короткі нестудені дні. Повітря завмерло. У лісових краях остуджені сніговим полотном поля, зазимілі пагорби й вибалки, затінені гривами сосняків, прислухалися до сумовито-щемкого відгуку, народженого невідомо ким невідьде.

Сніжинки косо полетіли з небес. Широкі, пласкі, неначе зовсім не холодні, вони падали так повільно й густо, що живим істотам на землі не стало чим дихати. Рухатися було важко, ніби у воді. Потім закружляли, заверемілися у світі скривджені чимось і начеб голодні вітри. Перемішалися сніги, які падали згори й здіймалися з землі, закружочилися в тіснєві й п'їтми.

Два дні й три ночі шаленіла негода, третього дня вляглося. Вітер ущух. Малиновий сонячний диск впливав із-за лісу, зменшуючись і перепплавляючись на золото. Цей сліпучий згусток швидко відділився від обрїю. Без берега, цнотливо-чиста блакить була густіше там, куди не сягало проміння.

На іншому небокраї ще вмирили палеві нічні сутінки. Місяць, ясно і чітко відтінений цими просвітлілими сутінками, потьмянів над лісами, коли навколо заіскрилися сніги. Ялини, обтяжені білими сніговими грудками, змінили свої обриси, але німували. Крони старих сосен гордо височіли, лише молоду поросль пригнуло: ніжна, незміцніла кора напнулася там і сям біля кілець.

Білина примушувала ще яскравіше зеленіти соснове гілля. Пара ще не прохололих вологих низин здійнялася на рівень верхівок і, замерзаючи, обсипалася на незасніжені березові галузки. Незліченні розсипи дрібнесеньких бісерінок заблищали на сонці. Після останнього коливання вистудженого осіннього тепла все завмерло. Мороз почав неквапливо огранювати, кувати, сріблити все, що мало хоч краплинку вологи.

За В. Бєловим

Спогади дитинства

Старий Юзефівський ліс. Глухі чагарі та яруги. Вузька гребелька і зарослий очеретом кордишівський ставок, в якому водилася здичавіла риба, вузькі, як веретено, карасі й коропчуки, прудкі, наче пофарбовані паризькою зеленню линки та вужуваті в'юни.

Під чорними слизькими корчами пастушки налапували велетенських раків, якими, чомусь здавалося, кишів цей також дикий польовий ставок.

Збоку над урвищем – стара-престара верба. Ніби ще молодою вона відбігла від лісу, аби похизуватися своєю вродою, та, злякавшись глибокого виру, різко вклякла навіки. Щоб стояти отут, на белебні, зносити напругу вітрів-буревіїв, які безжально обчухрували її довгу русу косу. А тумани, що літо й зиму котилися з холод-безодні байраку, з'їдали ніжну пахучу кору, покриваючи тіло грубими рубцями і шрамами.

Дорого заплатила верба за колишні свої зухвальство і легковажність...

Пригадалось, як під час жнив мене разом з хлопцями зненацька застукав дощ у полі за лісом.

У таких випадках пастушки, щоб менше змокнути, натягали на голови мішки, складені вороком. І досі пам'ятаю, як пахнув той мішок житніми колосками і соломою. В неглибокій долині – баштан. Огірки, помідори. І малі, як кулачата, кавунці, що ніколи тут не дозрівали.

Добре було заритися у житню півкопу, накрившись тугим снопом. Тепло, затишно, солодко мріється. Напливає сон. Аж тут – крапля, друга за комір – і ти схоплюєшся на посірілій стерні, очима відшукуєш свою худобину, яка, скориставшись нагодою, вже забрела в шкоду і з зеленою піною на губах смачно перемелює зубами молоде волоття пізнього проса.

Ми пасли худобу за селом, на леваді під Бурмисовим городом, або на парах під Кордишівкою. Корови бродили по столоченому пирієві, а ми з хлопцями грали у війну, ховаючись за кущами верболозу і будяччя, яким густо поріс Бурмисів ровисько, що відділяв його город від колгоспного поля.

За Б. Янчуком

МОРФОЛОГІЯ

ЧАСТИНИ МОВИ

Частини мови – це лексико-граматичні розряди слів, що характеризуються спільністю узагальненого лексичного значення, морфологічних ознак і синтаксичної функції.

Самостійні (повнозначні)						Службові (неповнозначні)		
Мають і лексичне, і граматичне значення: <i>м'яч</i> – значення предметності; <i>їхати</i> – значення дії; <i>гарний</i> – значення ознаки. Можуть виступати самостійними членами речення.						Не мають лексичного значення, служать для зв'язку повнозначних слів у реченні: <i>під хатою, вчора й сьогодні</i>		
Іменник	Прикметник	Числівник	Займенник	Дієслово	Прислівник	Прийменник	Сполучник	Частка
Змінювані						Незмінювані		

Вправа 103. Прочитайте подане висловлювання, визначте в ньому повнозначні й службові частини мови, обґрунтуйте свою відповідь.

...Українська мова в багатстві, витонченості й гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства і не бідна аж ніяк на поняття, аби нею заважко було перекладати глибину філософських думок і змальовувати високохудожні образи.

М. Драгоманов

ІМЕННИК

Іменник – повнозначна частина мови, що має значення предметності й відповідає на питання *хто? що?*

Ознаки іменників

Лексичне значення	Граматичні категорії	Синтаксичні функції
Предметності	Рід, число, відмінок, відміна, група	Підмет, додаток, іменний складений присудок, обставина

Лексико-граматичні групи іменників

I	<u>Назви істот (хто?)</u> позначають осіб, тварин, міфологічні образи (<i>молодиця, донька, дід, пес, кішка, сокіл, мавка, демон</i>).	<u>Назви неістот (що?)</u> позначають предмети, явища природи, поняття (<i>книга, верба, дім, газета, добро</i>).
II	<u>Загальні іменники</u> – назви однотипних істот, предметів, явищ, понять (<i>юнак, птах, стіл, весло, час, хутір, човен, вечір</i>).	<u>Власні іменники</u> – індивідуальні назви одного з ряду однотипних предметів: імена, прізвища, географічні назви, назви установ, видань газет (<i>Олесь Гончар, Дніпро, Львівщина, Дніпропетровський національний університет</i>).
III	<u>Конкретні іменники</u> – називають предмети, що пізнаються органами чуття, підлягають підрахунку і сполучаються з власне кількісними числівниками (<i>квітка, берег, село, явір, Дунай, день, батько</i>).	<u>Абстрактні іменники</u> називають поняття, якості, властивості, які не сприймаються конкретно органами чуття (<i>воля, добро, сум, радість</i>). Більшість з них утворені від дієслів чи прикметників за допомогою суфіксів -ість, -ств(о), -зтв(о), -цтв(о), -анн(я), -изм (<i>мудрість, неповторність, братерство, героїзм</i>).
IV	<u>Збірні іменники</u> називають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймаються як одне ціле (<i>товариство, студентство, малеча, хворостняк, гарбузиння, професура</i>). <u>Особливості:</u> - мають тільки форму однини; - утворюються за допомогою суфіксів -ств(о), -цтв(о), -ин(а), -инн(я), -як, -ур(а); - не сполучаються з власне кількісними числівниками.	<u>Одиничні (речовинні)</u> – називають речовину, що не підлягає рахунку, її можна лише виміряти; а також продукти харчування, овочі, ягоди, тканини, матеріали, ліки (<i>молоко, хліб, пшениця, малина, ситець, анальгін, нафта, золото</i>). Речовинні іменники можуть мати форму множини, якщо вказують на різновиди, гатунок (<i>мінеральні води, натуральні соки</i>).

Вправа 104. Випишіть з поданого тексту іменники, визначте до яких лексико-граматичних груп вони належать.

Давид повертає голову, насторожується, вискакує в сіни, а потім іде надвір, несучи в душі бурхливу повінь молодих почуттів.

Його очі розшукують дві чорні тополі; за ними на блакиті легенькою парою струмує світанок. Давид любить ці дерева, біля яких завжди непокоїться і зітхає вода у невеличкій річечці. Коли доводиться йти левадою, парубок часто підходить до тополь, що зверху до низу обросли вінками гнучкого гілля, і не раз згадує, як тут у крихітному живому нурті, між корінням, він кошиком

впіймав свою першу рибку. І хоч золота рибка не заговорила до нього людським голосом, але, певне, мала якісь чари, бо потім Данилові рибалилось на всякій воді.

Поволі росли дерева, поволі ріс і хлопець, з любов'ю придивляючись до них, і щось миле і таємниче було у їхній з небесною блакиттю красі. Воно кликало парубка в свою незвичайну принадну глибіню.

М. Стельмах

Вправа 105. Поділіть іменники на групи: а) на позначення конкретних предметів; б) на позначення абстрактних понять.

Левада, сорочка, вимога, інститут, свіжість, грім, біганина, стежка, п'ятьма, пияцтво, щастя, паляниця, вірність, атеїзм, щавель, юнак, натхнення, спостережливість, гнів, брама, туга, квітка, милозвучність, простір.

І. Рід іменників

Категорія роду в іменниках визначається:

➤ за закінченням:

Чоловічий	Жіночий	Середній
-□: <i>вечір, гай, дощ</i>	-а(-я): <i>вежа, земля, веча</i> -□: <i>розкіш, ніжність</i>	-о: <i>тепло, добро</i> -є: <i>море, подворище</i> -а(-я): <i>ім'я, немовля, курча</i>

➤ за семантикою (значенням):

Чоловічий	Середній
Особи чоловічої статі: <i>Лука, Ілля, Сава, Хома</i>	Назви малят: <i>дівча, хлоп'я</i>

➤ синтаксично (у словосполученні за зв'язком з іншими словами):

Чоловічий	Жіночий
<i>Валя прочитав</i> <i>Петренко вивчив</i>	<i>Валя прочитала</i> <i>Петренко вивчила</i>

1. Іменники, що вживаються на позначення як осіб жіночої, так і чоловічої статі, мають спільний рід. Такими є:

- назви осіб переважно за негативними їх ознаками, що мають закінчення -а, -о: *невдаха, нездара, базікало, ледащо, тріпло*;
- пестливі імена на -а, (-я): *Паша, Саша, Валя, Женя*;
- прізвища на -о та на приголосний: *Коваленко, Шевченко, Чумак*;
- незмінювані прізвища іменникового походження: *Екзюпері, Золя, Віардо*.

Увага! Іменники з основою на приголосний, що називають осіб за професією чи посадою, мають чоловічий рід, як-от: *інженер, лікар, філолог, ректор, професор, декан*.

2. В аббревіатурах рід, як правило, визначають двома способами: 1) за опорним словом (*СПТУ* – середнього, оскільки опорним словом виступає іменник середнього роду *училище*; *АТС* – жіночого, тому що опорне слово – *станція*); 2) за характером кінцевих звуків аббревіатур: якщо кінцевий звук іменника твердий приголосний, то іменник чоловічого роду (*БАМ* – *БАМу*, *ЗАГС* – *біля ЗАГСу*), якщо голосний -а – жіночого (*ДАТА* – *дуплексна абонентська телеграфна апаратура*), якщо голосний -о – середнього (*НАТО*).

3. Запозичені незмінювані іменники на позначення неістот мають переважно середній рід (*журі, бюро, кашне*), істот (людей) мають рід відповідно до статі (*леді, мадам* – жіночий, *аташе* - чоловічий), назви тварин – здебільшого чоловічого роду (*шимпанзе, кенгуру*, але *цеце* (муха) – жіночого), власні іменники мають рід відповідно до загальної назви (*Делі* – *с.р.*, *бо місто, Нікарагуа* – *ж.р.*, *бо країна*).

Вправа 106. Визначте рід поданих іменників.

Стеля, немовля, узвишся, Женя, нежить, Сочі, мавпеня, ЖЕК, ітерв'ю, роззява, кенгуру, верхів'я, дівчисько, купе, вітрище, івасі, пальне, Дніпрогес, Чилі, ступінь, далечінь, лазур, явище, канікули, таксі, шампунь, перепис, дуель, Міссісіпі, Хома, заметіль, торнадо, пюре, тюль, Баку, Сибір, Умань, фламінго, Тбілісі, вогнище, Павленко, кефаль, пил, бароко, Гюго, СБУ, Шпрее (ріка).

Вправа 107. Запишіть подані словосполучення українською мовою, визначте рід іменників.

Острая боль, широкая степь, большая насыпь, очередная запись, стройный тополь, горькая полынь, донецкий уголь, чёрный кофе, древняя летопись, экономический кризис, злая собака, ученая степень, настенная живопись, правильная дробь, дальний путь, сильная накипь, домашний адрес.

II. Число іменників

Однина – множина	Тільки в однині	Тільки в множині
<p>більшість іменників: <i>оселя – оселі</i> <i>гай – гаї</i> <i>клен – клени</i> <i>хлоп'я – хлоп'ята</i></p>	<p>а) речовинні іменники: <i>золото, чай, морозиво</i> б) збірні іменники: <i>рідня, гарбузиння, птаство</i> в) з абстрактним значенням: <i>порядність, героїзм, добро, повага</i> г) власні назви: <i>Україна, Київ, Дніпро</i></p>	<p>а) назви парних предметів: <i>ковзани, окуляри, ножиці</i> б) назви речовин та матеріалів: <i>дріжджі, консерви</i> в) назви почуттів: <i>прикроці, радощі, лінощі</i> г) опредмечених дій, процесів: <i>жнива, вибори</i> д) власні назви: <i>Альпи, Чернівці</i></p>

Вправа 108. Запишіть іменники в три колонки: а) ті, що вживаються в однині й множині; б) ті, що вживаються тільки в однині; в) ті, що вживаються тільки в множині.

Сніги, барви, пахоці, місто, печиво, сіно, Одеса, диво, свинина, васильки, Черкаси, колібрі, овочі, палець, зелень, рибацтво, узлісся, заручини, Сочі, кіннота, загадка, височина, картоплиння, шосе, молоко, цинк, дорога, сватання, оленя, дитинство, будні, успішність, тюль, полк, Балкани, городина, олівці, сметана, шоколад, яблуко, параграф, ліки, ділянка, суд, будяччя, диск, ковзани, зброя, горох, ресурси, посуд, карусель, каша, кашемір, бриджі.

III. Відмінювання іменників

Зміна іменників за відмінками називається відмінюванням. За характером основ, відмінковими закінченнями та належністю до роду всі відмінювані іменники, крім множинних, поділяються на чотири відміни.

Поділ іменників на відміни

I від- міна	Іменники жіночого і чоловічого роду, також спільного роду із закінченнями -а, -я в називному відмінку однини: <i>квітка, зоря, мрія, тиша, Ілля, Сава; сирота, бідолаха</i>
II від- міна	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Іменники чоловічого роду з кінцевим приголосним основи та з закінченням -о у називному відмінку однини: <i>сад, гараж, звичай, олівець, веpr; дядько, Павло;</i> ➤ Іменники середнього роду з закінченнями -о, -е, -я (крім іменників, у яких при відмінюванні з'являються суфікси -ат, -ят, -ен): <i>добро, горе, подвір'я, накілля;</i> ➤ Іменники з суфіксами згрубілості -ищ(е), -иськ(о), утворені від іменників усіх родів: <i>морозище, зайчисько, хлопчисько</i>
III від- міна	Іменники жіночого роду з кінцевим приголосним основи: <i>мудрість, заполоч, любов</i> та іменник <i>мати</i>
IV від- міна	Іменники середнього роду з закінченнями -а, -я , у яких при відмінюванні з'являються суфікси -ат, -ят, -ен : <i>немовля (немовляти), курча (курчати), ім'я (імені)</i>

Увага! До складу жодної з відмін, крім множинних та незмінюваних, також не належать іменники, що перейшли з розряду прикметників або дієприкметників (*пальне, наречена, черговий, учений*).

Вправа 109. Погрупуйте подані іменники за відмінами.

Зілля, криниця, суміш, господар, черемха, мереживо, ковзани, буревій, веселка, часня, впровадження, набережна, водоймище, узвар, депо, куліш, далечінь, непосида, буйноквіття, полум'я, хлоп'я, верблюжатко, Павло, насінина, вітрище, терапевт, картоплиння, Микола, заміжжя, нездара, хитроці, небокрай, коліща, поні, карусель, прядиво, курча, безголосся, майбутнє, начиння, молодь, лосось, ганчір'я, згарище, заручини.

Іменники I, II відмін поділяються на три групи – тверду, м'яку, мішану.

I відміна

Тверда група	Іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченням -а та основою на твердий приголосний, крім шиплячого: <i>стежка, хата, дружина; Микола, Сава; непосида, невдаха</i>
М'яка група	Іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченням -я : <i>оселя, мрія, берегиня; суддя, Женя, Ілля, Валя</i>
Мішана група	Іменники жіночого, чоловічого та спільного роду із закінченням -а та основою на шиплячий приголосний: <i>груша, Паша, лівша</i>

II відміна

Тверда група	Іменники чоловічого роду з кінцевим твердим приголосним основи, крім шиплячого: <i>поет, насип, розпис</i> ; із закінченням -о : <i>дядько, батько, Михайло</i> ; переважна більшість іменників на -р : <i>мир, явір, двір, звір, снігур, комар</i> , а також іменники іншомовного походження на -ер, -ір, -ор, -ур(-юр) та з постійно наголошеними -ар(-яр), -ир : <i>інженер, кар'єр, папір, сувенір, прапор, гіпюр, абажур, пасажир, гектар</i> , а також <i>муляр, столяр</i> . Іменники середнього роду із закінченням -о : <i>золото, борошно</i>
М'яка група	Іменники чоловічого роду з кінцевим м'яким приголосним основи: <i>гість, звичай, журавель</i> ; іменники з суфіксами -ар, -ир , які в однині мають наголос на корені: <i>лікар – лікаря, володар – володаря, пісар – пісаря</i> або у яких при відмінюванні наголос переходить із суфікса на закінчення: <i>жнив'яр – жнив'аря, байк'яр – байкаря</i> , а також <i>Ігор, як'ір, пустир, єгер, лобур, цар, кучер (волосся)</i> . Іменники середнього роду із закінченням -е та основою на нешиплячий приголосний, а також із закінченням -я незалежно від кінцевого приголосного основи: <i>поле, сонце, узбіччя, здоров'я, Поволж'я, заповзяття</i>
Мішана група	Іменники чоловічого роду з кінцевим шиплячим приголосним основи: <i>меч, вуж, борщ</i> ; а також іменники на -яр , що позначають назви осіб за родом їхньої діяльності, з рухомим наголосом: <i>вєсл'яр – вєсл'яр'а, зброяр – зброяр'а, школяр – школяр'а</i> . Іменники середнього роду з закінченням -е та основою на шиплячий: <i>вогнище, ложе</i> , а також із суфіксом -ищ(е) : <i>морозище, бабище</i>

Вправа 110. Розподіліть подані іменники за групами, відповідь обґрунтуйте.

Відчай, хаща, степ, срібло, лящ, квітникар, гусяр, погонич, яр, виграш, вовчисько, смерч, рятівниця, злидар, Забайкалля, тротуар, повноліття, селище, груша, митниця, верховина, гість, ювіляр, натхнення, гравюра, збирач, журавель, освітлювач, верхів'я, бурячиння, колодязь, пуца, осердя, залізниччя, просище, пустир, вечеря, джерело, тюлень, море, куліш, байкар.

Зразки відмінювання іменників І відміни

Однина

Відмінок	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	ластівк- а	господин- я	але- я	тещ- а
Р.	ластівк- и	господин- і	але- ї	тещ- і
Д.	ластівц- і	господин- і	але- ї	тещ- і
Зн.	ластівк- у	господин- ю	але- ю	тещ- у
Ор.	ластівк- ою	господин- ею	але- ею	тещ- ею
М.	...ластівц- і	... господин- і	... але- ї	тещ- і
Кл.	ластівк- о	господин- е	але- є	тещ- о

Увага! 1. У давальному та місцевому відмінках однини перед закінченням - і кінцеві приголосні основи **г, к, х**, змінюються на **з, ц, с**: *Ольга – Ользі, мачуха – мачусі, Маринка – Маринці*.

2. У кличному відмінку однини іменники твердої групи мають закінчення **-о**: *квітко, Наталко, матінко*; м'якої – **-е, -є** (після голосного та апострофа): *господине, зоре, Насте, Надіє, алеє*; деякі іменники зі значенням пестливості – **-ю**: *доню, Саню, Олю, матусю, бабусю*; мішаної – **-е, -о**: *тишо, вежо, круче, ноше*.

Множина

Відмінок	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н	ластівк- и	господин- і	але- ї	тещ- і
Р.	ластівок	господинь	алей	тещ
Д.	ластівк- ам	господин- ям	але- ям	тещ- ам
Зн.	ластівок	господинь	але- ї	тещ
Ор.	ластівк- ами	господин- ями	але- ями	тещ- ами
М.	... ластівк- ах	... господин- ях	... але- ях	... тещ- ах
Кл.	ластівк- и	господин- і	але- ї	тещ- і

Увага! У родовому відмінку множини іменники І відміни мають нульове закінчення: *парт, меж, тополь*; **-ів**: *суддів, губів*; **-ей**: *мишей, статей, сімей*.

Крім того:

- відбувається чергуванн **о, е** з **і**: *дорога – доріг, гора – гір, коза – кіз*;
- в іменниках, в основі яких збігаються два приголосних, з'являється вставний **о** (переважно в іменниках твердої групи) або **е** (в іменниках м'якої групи): *сосна – сосен (сосон), пампушка – пампушок, діжка – діжок, сукня – суконь, земля – земель, мітла – мітел*. У словах іншомовного походження вставний звук, як правило, не з'являється: *фірма – фірм, пальма – пальм, буква – букв*, але: *арка – арок, марка – марок*;
- в іменниках іншомовного походження з подвоєними приголосними перед нульовим закінченням подвоєння зберігається: *тонна – тонн, вілла – вілл, мадонна – мадонн*.

Вправа 111. Утворіть від поданих іменників форми орудного відмінка однини, поясніть, чому одні з них мають відмінкові закінчення з буквою **о**, а інші – з **е**.

Дача, вівця, площа, сім'я, стежка, яблуня, Надія, вежа, сльоза, печера, душа, мілина, задача, злива, лілія, картопля, діжа, держава, ідея, тиша, ягода, диня, стріха, сажа, долоня, змія, акація, стеля, чаша, попільниця, картина, орхідея, горобина.

Вправа 112. Утворіть від поданих іменників форми родового відмінка множини; проаналізуйте зміни в звуковому складі слів.

Перукарня, тонна, крапля, сукня, ромашка, яблунька, ткаля, вілла, книжка, догма, їдальня, стежка, ванна, цапля, верба, господарка, волошка, тарілка, сторінка, весна, вишня.

Зразки відмінювання іменників II відміни

Однина

Відмінок	Тверда група		М'яка група	
Н.	хутір	озер- о	володар	кільц- е
Р.	хутор- а	озер- а	володар- я	кільц- я
Д.	хутор- у	озер- у	володар- еві(ю)	кільц- ю
Зн.	хутір	озер- о	володар- я	кільц- е
Ор.	хутор- ом	озер- ом	володар- ем	кільц- ем
М.	...хутор- і	... озер- і	... володар- еві	...кільц- і
Кл.	хутор- е	озер- о	володар- е	кільц- е

Множина

Відмінок	Тверда група		М'яка група	
Н.	хутор- и	озер- а	володар- і	кільц- я
Р.	хутор- ів	озер	володар- ів	кільц- я
Д.	хутор- ам	озер- ам	володар- ям	кільц- ям
Зн.	хутор- и	озер- а	володар- ів	кільц- я
Ор.	хутор- ами	озер- ами	володар- ями	кільц- ями
М.	... хутор- ах	... озер- ах	...володар- ях	... кільц- ях
Кл.	хутор- и	озер- а	володар- і	кільц- я

Мішана група

Відмінок	Однина		Множина	
Н.	різьбяр	горищ- е	різьбяр- і	горищ- а
Р.	різьбяр- а	горищ- а	різьбяр- ів	горищ
Д.	різьбяр- у(еві)	горищ- у	різьбяр- ам	горищ- ам
Зн.	різьбяр- а	горищ- е	різьбяр- ів	горищ- а
Ор.	різьбяр- ем	горищ- ем	різьбяр- ами	горищ- ами
М.	...різьбяр- еві (і)	... горищ- і	...різьбяр- ах	... горищ- ах
Кл.	різьбяр- е	горищ- е	різьбяр- і	горищ- а

Увага! 1. У родовому відмінку однини іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)**.

-а(-я)	-у(-ю)
<p>Іменники, що позначають:</p> <p>а) назви істот: <i>товариша, пса, Єгора</i>; б) назви дерев: <i>дуба, клена, явора</i>; в) назви чітко окреслених предметів: <i>диска, ліхтаря, вентилятора</i>; г) назви населених пунктів: <i>Донецька, Канева</i>; але у складених назвах – -у, -ю: <i>Кривого Рогу, Зеленого Гаю</i>; д) географічні назви з наголосом у родовому відмінку на кінцевому складі: <i>Інгульця, Дніпра, Іртиша</i>; д) назви мір довжини, ваги, часу, грошових одиниць: <i>метра, центнера, місяця (але віку, року), серпня, долара</i>; е) терміни іншомовного походження та суфіксальні власне українські: <i>циліндра, атома, додатка (але: складу, роду, виду, синтаксису)</i></p>	<p>Іменники, що позначають:</p> <p>а) назви речовин, матеріалів: <i>сиропу, алмазу, гіпсу</i>; б) збірні назви: <i>хору, очерету, люду</i>; в) назви явищ природи, почуттів: <i>граду, вітру, спокою, відчаю</i>; г) назви процесів, абстрактних понять: <i>спорту, проїзду, галасу</i>; д) просторові поняття: <i>шляху, майдану, абзацу</i>; е) географічні назви, крім уже зазначених: <i>Алтаю, Паміру, Казахстану</i>; є) назви ігор, танців: <i>волейболу, вальсу (але: гопака, козака)</i>; ж) префіксальні та складні безсуфіксні іменники: <i>переходу, запису, водопроводу, суходолу</i>; з) назви установ, закладів, організацій: <i>університету, магазину, клубу</i>; і) літературознавчі терміни та терміни іншомовного походження на позначення хімічних та фізичних процесів: <i>роману, нарису, імпульсу, синтезу</i></p>

Увага! 1. Деякі іменники в родовому відмінку однини можуть мати закінчення **-а(-я)** або **-у(-ю)**: *каменя* (одиничне) – *каменю* (збірне), *наказа* (документ) – *наказу* (дія), *алмаза* (коштовний камінь) – *алмазу* (мінерал), *терміна* (мовознавче поняття) – *терміну* (строк), *апарата* (прилад) – *апарату* (установа) та ін.

2. У давальному відмінку однини паралельно вживаються закінчення **-ові, -еві, (-єві)**, або **-у(-ю)**. У назвах неістот переважає закінчення **-у(-ю)**: *столу, темпу*. У кількох підряд вжитих іменниках у давальному відмінку однини спочатку треба вживати закінчення **-ові, -еві(-єві)**, а потім **-у(-ю)**: *Шпакові Олегу Петровичу*.

3. В іменниках середнього роду II відміни в давальному відмінку вживаються закінчення **-ю**, якщо у називному відмінку іменник мав флексію **-я**: *узбережжю, колоссю*; в іменниках на **-о** вживається закінчення **-у(-ю)**: *добру, сонцю*.

4. У знахідному відмінку однини іменники на позначення предметів можуть мати паралельні форми, спільні з формами родового або називного відмінків: *прочитав лист й листа, вивчив вірш і вірша*.

5. В орудному відмінку однини іменникові власні назви з суфіксами присвійності **-ов, -ев(-єв), -ів(-їв), -ин, -ін(-їн)** мають закінчення **-им** або **-ом**:

- им	-ом
1. Прізвища слов'янського походження: <i>Винокуровим, Єгоровим, Верьовкіним</i> . 2. Географічні назви середнього та чоловічого роду, що відмінюються як прикметники: <i>Голубине – Голубиним, Михайлове – Михайловим</i> .	1. Прізвища неслов'янського походження: <i>Брюлловом, Дарвіном, Чапліном</i> . 2. Географічні назви середнього та чоловічого роду, що не відмінюються як прикметники: <i>Києвом, Бородіном, Зайцевом</i> .

6. У місцевому відмінку однини вживаються закінчення **-ові, -еві(-єві)** в іменниках II відміни, що позначають назви істот: *на дядькові, на Василеві, на вовкові*; **-у(-ю)** – в іменниках з суфіксами **-к, -ок-, -ик** на позначення неістот: *у садку, на дощучку, у горщику* та іменниках чоловічого роду з односкладовою основою, якщо наголос переходить у місцевому відмінку з основи на закінчення: *у гаю, у степу, на даху*; **-і(-ї)** – у безсуфіксних іменниках чоловічого роду, що означають назви неістот: *на березі, на поверсі, на лузі*.

7. В іменниках чоловічого роду II відміни, як і в іменниках I відміни жіночого роду, відбуваються чергування кінцевих приголосних основи **г, к, х** на **з, ц, с**: *у вусі, на торзі, у капелюсі*.

8. У кличному відмінку вживаються закінчення:

-у	-ю	-е
В іменниках твердої групи з суфіксами -ик, -ок, -к : <i>батьку, синку</i> та мішаної: <i>слухачу, товаришу</i> ; В іменниках іншомовного походження з основою на г, к, х : <i>Фрідріху, Джеку</i> .	В іменниках м'якої групи: <i>Юрію, краю, лікарю</i> .	В іменах з основою на твердий приголосний та ж, ч, ш, дж (у запозичених): <i>Степане, Петре, Джордже</i> . У переважній частині загальних назв твердої групи: <i>друже, брате</i> . При цьому чергуються приголосні к, ц // ч, г // ж, х // ш : <i>козак – козаче, друг – друже, пастух – пастуше</i> .

У звертаннях, виражених двома власними або загальними назвами, обидва слова мають закінчення кличного відмінка: *Іване Петровичу, Тетяно Максимівно, пане добродію*. Однак прізвища зберігають форму називного відмінка: *друже Садовенко, панно Липовецька*.

9. У називному відмінку множини іменники твердої групи мають закінчення **-и**, але *звірі, комарі, снігурі, хабарі*. Іменники чоловічого роду із суфіксами **-анин(-янин), -ин, -ін** у множині втрачають **-ин, -їн**: *полтавчанин – полтавчани, харків'янин – харків'яни, селянин – селяни, але: грузини, осетини*.

10. У родовому відмінку множини при збігові двох приголосних перед нульовим закінченням в іменниках II відміни, як і в іменниках I відміни, може з'явитися вставний голосний **о** чи **е**: *озерце – озерець, гасло – гасел, дно – ден*.

Вправа 113. Розподіліть подані іменники на тверду, м'яку і мішану групи; утворіть від них форми родового та орудного відмінків однини.

Помідор, вечір, тротуар, знахар, байкар, Ігор, зброяр, Назар, янтар, гусар, школяр, твір, весляр, Єгор, димар, командир, квітникар, дар, аптекар, шедевр, оленяр, інженер, ліхтар, собор, вибір, архітектор, богатир, хор, човняр, формуляр, абажур, господар, бригадир, жир, пасажир, кресляр, кумир, волонтер, казаняр, Сибір, звір, хабар, міксер, столяр, боксер, тур, базар, директор, ковзаняр.

Вправа 114. Утворіть від поданих іменників форму родового відмінка однини.

Телефон, напій, хокей, розум, тиждень, вишняк, відсоток, ситець, інститут, келих, грім, Ніл, успіх, аркуш, цемент, об'єм, нікель, Крим, Париж, острів, тунець, Кіпр, комп'ютер, марганець, жар, вересень, проспект, карбованець, чистотіл, фініш, прислівник, палац, діапазон, квас, амперметр, гектар, Воронеж, Дунай, Сахалін, вокзал, висновок, настрій, долар, колектив, аванс, циліндр, схил, пенал, крем, трамвай, сміх, лід, Вашингтон, Китай, льон, водопровід, закон, апостроф, виклик, метод, словник, серіал, бульйон, рядок, поверх, Львів, Севастополь, престиж.

Вправа 115. Запишіть подані іменники у місцевому відмінку однини, зверніть увагу на чергування приголосних перед відмінковим закінченням.

Університет, Острог, птах, Тимоха, скринька, вухо, бібліотека, тарілка, рух, свекруха, лялька, Кривий Ріг, муха, ненька, виднокруг, травичка, розбишака, кішка, аптека, стріха, тітка, берег, квітникарка, ткачиха, узбечка, подруга, кіоск, онука, бідолаха, зірка, смуга, Ївга, універмаг, вечірка.

Вправа 116. Утворіть від поданих слів форму кличного відмінка.

Невістка, зоря, Віталій, Явтух, юнак, Олекса, Федір, голуб, серце, Україна, Дніпро, гай, тиша, Захар, Катря, хлопець, тітонька, орхідея, Юлія, козак, панна Маргарита, князь Ігор, юний книголюб, рідна Дніпропетовщина, шановний колега, люба приятелька, бабуся Марія, доповідач Шевченко, поетеса Сусанна, Тоня, господиня, лікар Олег Максимович, прокурор Сергій Васильович, ректор Геннадій Григорович, професор Ніна Віталіївна, господиня Софія Вікторівна, син Ярослав, сестра Галина, Семеній Тетяна, брат Андрій, рідний братик, подруга Світлана, Ганна Григорівна.

Вправа 117. Запишіть подані іменники у формі родового відмінка множини, поясніть вибір відмінкових закінчень.

Озерце, поле, креслення, гасло, подвір'я, полтавчанин, галичанин, болото, відро, море, вітрище, плече, кільце, киянин, місце, килим, рояль, опеньок, дно, дитятко, весілля, село, пальто, узбережжя, хліб, запис, віконце, вовчисько, гість, яйце, полотно, дрова, вишня, сльоза, береза.

Зразки відмінювання іменників III відміни

Відмінок	Однина		Множина	
Н.	зустріч	мат-и	зустріч-і	матер-і
Р.	зустріч-і	матер-і	зустріч-ей	матер-ів
Д.	зустріч-і	матер-і	зустріч-ам	матер-ям
Зн.	зустріч	матір	зустріч-і	матер-ів
Ор.	зустрічч-ю	матір'-ю	зустріч-ами	матер-ями
М.	... зустріч-і	... матер-і	... зустріч-ах	... матер-ях
Кл.	зустріч-е	мати (мам-о)	зустріч-і	матер-і

Увага! 1. Іменники *височінь, далечінь, глибочінь* у непрямих відмінках, крім знахідного та орудного, мають такі ж форми, як відповідні іменники I відміни на **-ин(а)**: *височина, далечина, глибочина*.

2. У непрямих відмінках множини, зокрема у давальному, орудному та місцевому, наявні розбіжності у відмінкових закінченнях: в іменниках на м'який приголосний закінчення **-ям, -ями, -ях**: *радістям, радістями, радістях*; в іменниках на шиплячий – **-ам, -ами, -ах**: *ночам, ночами, ноцах*.

Вправа 118. Утворіть від поданих слів форму орудного відмінка однини, поясніть їх правопис.

Щирість, відповідь, чемність, січ, вуаль, розкіш, кров, папороть, велич, голубінь, подорож, область, заметіль, сталь, герань, швидкість, міць, відважність, блакить, далечінь, користь, печаль.

Вправа 119. Спишіть словосполучення, розкриваючи дужки.

Декілька (ночі), двоє (болгари), багато знайомих (обличчя), засіяти поле (пшениця), до двохсот (тонни), вмивалася (сльози), автор (вірш), виконавець (пісні), п'ять (відра), двоє (звірі), дістати до (зорі), новизна цих (відкриття), перевірка (знання), хлів для (свині), хтось із (товариші), привітати (гості), кілька (особи), йти (вулиця), помічник (бригадир), сподіватися (дощ), кілька кроків до (перехід), їхати (коні), хвалитися (врожай), наділений (щедрість), мешкають на другому (поверх), магазин на (ріг), подорож до (Єгипет), поїздка до (Львов), хліб з (сіль), дідусь з (бабуся), рушник вишитий (заполоч), досягти (успіх), лист з (Тернопіль).

Зразки відмінювання іменників IV відміни

Відмінок	Однина		Множина	
Н.	ведмеж-а	плем'-я	ведмежат-а	племен-а
Р	ведмежат-и	племен-і	ведмежат	племен
Д.	ведмежат-і	племен-і	ведмежат-ам	племен-ам
Зн.	ведмеж-а	плем'-я	ведмежат	племен-а
Ор.	ведмеж-ам	плем'-ям	ведмежат-ами	племен-ами
М.	... ведмежат-і	... племен-і	... ведмежат-ах	... племен-ах
Кл.	ведмеж-а	плем'-я	ведмежат-а	племен-а

Увага! 1. Іменники з основою на шиплячий приголосний мають закінчення **-а**: *лоша, ведмежа, курча*, з основою на м'який приголосний – **-я**: *гуся, плем'я*.

2. При відмінюванні іменників IV відміни в усіх непрямих відмінках, крім орудного однини, наявні суфікси **-ат, -ят, -ен**: *лошати, гусяти, імені, але: лошам, гусям, ім'ям*.

Вправа 120. Визначте, до якої відміни належать подані іменники, провідмінійте виділені слова.

Дитя, дитина, дитятко, дівчина, дівча, дівчатко, ягня, ягнятко, курча, курчатко, зайчєня, зайчатко, поросєя, поросєятко, верб'я, верб'ячко, жабєня, жабєнятко.

Вправа 121. Запишіть словосполучєня у дві колонки: 1) з буквами **а, о, у**; 2) **я, є, ю**; розподіл обґрунтуйте.

Літніми ноч...ми, зі щасливими обличч...ми, маленьке верблуж..., рідне Закриничч..., криничанським двор...м, зустріч з братом Ігор...м, привіталися з косар...м, йшли марш...м, будинок відомого казкар..., вироби місцевого ювелір..., з першою зор...ю, щирою правд...ю, з відкритою душ...ю, приправа з гірчиц...ю, вишивали заполочч..., піднялися на самісіньку круч..., до смачного борщ..., настій з чебрец..., дерев'яні коліщ...та, київські дівч...та, українськими печ...ми, донецькими шахтар...ми, поливали смол...ю, присипали саж...ю.

Відмінювання множинних іменників

Відмінок	Зразок		
Н.	кросівк-и	хитрощ-і	вуст-а
Р.	кросівок	хитрощ-ів	вуст
Д.	кросівк-ам	хитрощ-ам	вуст-ам
Зн.	кросівк-и	хитрощ-і	вуст-а
Ор.	кросівк-ами	хитрощ-ами	вуст-ами
М.	... кросівк-ах	... хитрощ-ах	... вуст-ах
Кл.	кросівк-и	хитрощ-і	вуст-а

Вправа 122. Запишіть подані іменники у родовому відмінку.

Вершки, ліки, Піренеї, духи, заздрощі, канікули, сани, гроші, вечорниці, вибори, сіни, граблі, Черкаси, любощі, Суми, чари, джинси, оглядини, висівки, штани, вуса.

Вправа 123. Спишіть речєня, розкриваючи дужки, поставте іменники в належному відмінку. Зверніть увагу на особливості при утворєнні деяких відмінкових форм.

1. В темряві лєдь вирізьблювалися обриси (хати). 2. На схилі зводилися високі (тополя), над водою чорніли (верба). 3. Здавалося, дзвонять дєсь у (луг). 4. Леся відчинила вікно і заходилася біля (піч). 5. Мати здивовано кліпнула очима, на (напівдорога) затримала чашку і поставила на стіл. 6. У вечірніх присмерках здавалось, ніби в дівчини на білій (косинка) лежить жмуток жовтавого жита. 7. Ішла густою каштановою (алея). В кінці її виднілися високі

білі колони двоповерхового (будинок). 8. Між рядами парт мовчки походжали (лектор). 9. Леся засміялась. На смаглявій (щока) затанцювали дві родимки. 10. Леся вже знала від Наді, що історик – директор (технікум)... 11. На спинці висів портрет, виготовлений студентами із пшеничних (зерно). 12. Коли Леся і Надя увійшли до (зал), привітались, Макар Купріянович, піднявшись, вклонився їм. Запросив сісти біля (стіл), глянув пильно крізь рогові окуляри на (дівчата), провів широкою (долоня) по буйній шевелюрі. Запитав прізвища... 13. Леся розповідала про наростання революційного (рух) серед робітників, про повстання на Ленських золотих (розсипище) у квітні 1912 (рік). 14. Випускники не відходили від (двері). 15. В затишній (альтанка) з білими колонами розсілись на лаві інші студенти. 16. Батько увійшов з клуні до хати увесь в (порох), в ячмінних остюках. 17. Леся, може, вдесьте перечитувала написане, боялася, щоб не було (помилка).

З творів О. Десняка

Творення і правопис імен по батькові

Чоловічі імена по батькові	Жіночі імена по батькові
<p>- за допомогою суфікса -ович: <i>Володимир - Володимирович, Юрій – Юрійович, Василь – Васильович;</i></p> <p>- від імен Лука, Хома, Сава, Яків, Кузьма, Ілля за допомогою суфікса -ич: <i>Лукич, Хомич;</i></p> <p>- в імені Григорій при творенні імені по батькові зникає ій – <i>Григорович</i>, а до основи імені Микола додається ай – <i>Миколайович</i>.</p>	<p>- за допомогою суфікса -івна: <i>Володимир – Володимирівна, Юрій – Юрійівна, Ілля – Іллівна;</i></p> <p>але: <i>Яківна, Григорівна, Миколаївна</i>.</p>

Вправа 124. Утворіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові, поясніть їх правопис.

Костянтин, Ярослав, Валерій, Олександр, Олексій, Сава, Василь, Сергій, Максим, Дмитро, Ігор, Матвій, Павло, Євген, Геннадій, Данило, Лука, Антон, Андрій, Джордж, Мирон, Зіновій, Кирило, Ілля, Тимофій, Олег, Захар, Леонід, Владислав.

Морфологічний розбір іменника

Схема розбору

1. Слово, яке аналізується.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Власна чи загальна назва, істота чи неістота.
4. Рід, число.
5. Відміна (група), відмінок.
6. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Пшениця – іменник, початкова форма – *пшениця*, відповідає на питання *що?*, загальна назва, неістота, жіночий рід, однина, перша відміна, м'яка група, називний відмінок, у реченні виступає у ролі підмета.

Вправа 125. Зробіть морфологічний розбір виділених іменників.

1) В морозяній імлі виднілися тополі і солом'яні стріхи. В далечині зеленів сосновий ліс. Студенти надали ходи і за якісь півгодини зупинилися біля селянського будинку. Кілька чоловіків і дітвора товпилися на ганку.

2) Осіннього дня, коли на місто налітав холодний північний вітер і приносив дощові зливи, зривав на каштанах пожовкле листя, Омелян чергував у технікумівській оранжереї. Він прийшов рано, наносив дров, розпалив у печак вогонь, наповнив казани водою. Серед пишних квітів Нестеренко відчув приємний затишок.

3) Білі запалили село, щоб освітити підступи до Боровичів і переправу через Десну. Вітер котив полум'я, перекидав розжевлені мости з околиці на околицю. У небі закружляв страшний вогняний вихор. Віхті злітали вище хмар і віялом розсипалися над станцією, болотом, над мовчазним і глухим сосняком.

З творів О. Десняка

Запитання для самоперевірки

1. Назвіть самостійні й службові частини мови. Який критерій лежить в основі такого розподілу частин мови?
2. Сформулюйте визначення іменника як частини мови, назвіть його лексико-граматичні ознаки.
3. За якими ознаками визначається рід іменників?
4. Які іменники називаються множинними, чим вони відрізняються від збірних іменників?
5. Як відбувається розподіл іменників на відміни? Охарактеризуйте кожен з них. Які іменники не належать до складу жодної з відмін?
6. Поясніть відмінності у вживанні закінчень в іменниках чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини.
8. У яких іменниках при відмінюванні відбувається чергування приголосних? Назвіть ці приголосні.
9. У яких іменниках при відмінюванні відбувається чергування голосних **о** та **е** з **і**? За яких умов у словах з'являються вставні голосні **о**, **е**?
10. Як утворюються чоловічі та жіночі імена по батькові?

Тестові завдання №16

1. Позначте рядок, у якому всі іменники є збірними назвами.

А	Вороння, міщанство, верб'я, явори, куркульня
Б	Мишва, народ, дітвора, професура, мотуззя
В	Парубоцтво, березняк, собачня, офіцерство, кукурудзиння
Г	Ансамбль, школярство, сливняк, матросня, лицарство
Д	Апаратура, інтелігенція, команда, пруття, грошва

2. Іменники якого рядка належать до однієї відміни?

А	Пил, свято, рукопис, згарище, узголів'я
Б	Джміль, дріб, лісок, Микита, хор
В	Вечір, узбережжя, просо, ескімо, місто
Г	Совеня, мавпенятко, дитя, хлоп'я, онуча
Д	Княгиня, тополя, мати, кульбаба, вулиця

3. Які іменники не змінюються за числами?

А	Молодь, пильність, розмова, зілля, Карпати
Б	Кров, сміття, пахощі, злива, насіння
В	Мудрість, лихо, свято, морозиво, Сибір
Г	Кава, вершки, івасі, вояцтво, помста
Д	Волосся, вінчання, дитя, відкриття, гарбузиння

4. У якому рядку всі іменники належать до м'якої групи?

А	Місяць, злидар, небокрай, збіжжя, господар
Б	Застілля, олівець, поле, олія, просище
В	Аптекарь, озерце, галерея, звір, оселедець
Г	Водограй, перемир'я, папірець, лицар, трубач
Д	Танець, акація, митець, пожарище, суховій

5. Які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення -у, -ю?

А	Успіх, репортаж, паспорт, екзамен, волейбол
Б	Затишок, степ, музей, аспірин, графин
В	Космос, ліхтар, дебют, сироп, наступ
Г	Світанок, іменник, газ, смуток, джаз
Д	Імунітет, воск, дефіцит, грім, Алтай

6. Визначте, іменники якого рядка не входять до складу жодної відміни.

А	Ліки, жнива, племена, граблі, чари
Б	Солодощі, леді, вуса, ательє, Баку
В	Шахи, труднощі, матчі, гетри, гроші
Г	Бюро, метро, пальто, фламінго, кіно
Д	Пенсне, декольте, дзюдо, блюдо, Конго

7. Від яких іменників не утворюються форми множини?

А	Дівочтво, шоколад, громаддя, гущавина, рідня
Б	Гайдамащина, димедрол, вітер, заліззя, зерня
В	Ізюм, кашемір, мак, липняк, рідколісся
Г	Квасоля, ікрина, квіття, лідерство, рихтування
Д	Кефір, листва, малеча, осика, оптимізм

8. Позначте рядок з іменниками одного роду.

А	Гуаш, зав'язь, ступінь, буря, ніжність
Б	Біль, маестро, інструктор, какаду, узвар
В	Рукопис, клен, Керч, батько, Микола
Г	Застілля, ягня, коліща, озеро, поні
Д	Сирота, Одеса, ластівка, яблуня, вишивка

9. У якому рядку допущено помилку в утворенні імені по батькові?

А	Антонівна, Дмитрівна, Василівна
Б	Сергіївна, Євгенівна, Леонтіївна
В	Максимівна, Георгівна, Олегівна
Г	Юріївна, Костянтинівна, Григорівна
Д	Кирилівна, Луківна, Іллівна

10. У якому рядку всі іменники належать до мішаної групи?

А	Задача, звалище, школяр, сіяч, груша
Б	Продаж, півріччя, плече, сажа, м'яч
В	Помаранча, рогач, коліща, газетяр, масаж
Г	Затишшя, бородище, різьбяр, плющ, подорож
Д	Міраж, хаща, ласоці, свіча, безгрішшя

11. Закінчення -е у формі кличного відмінка мають усі іменники в рядку.

А	Павло, друг, Настя, товариш
Б	Ярослав, хлопець, Катря, Михайло
В	Дмитро, директор, лікар, юнак
Г	Брат, Василь, Віктор, князь
Д	Професор, Максим, Єгор, син

12. У якому рядку допущено граматичну помилку?

А	Дорошенко Денису
Б	Костенко Катерині
В	З Ткачуком Олегом
Г	З Корнеєвою Інною
Д	Від Лагоди Людмили

13. Позначте рядок, у якому всі іменники належать до IV відміни.

А	Ластів'я, рисеня, онуча, левенятко
Б	Курча, голуб'я, верблюжатко, кошеня
В	Слоненя, лоша, коліща, плем'я
Г	Індича, собачатко, теля, мавпеня
Д	Часеня, зізнання, пташеня, ведмежа

ПРИКМЕТНИК

Прикметник – це самостійна частина мови, що виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? (яка? яке?) чий? (чия? чие?)*.

Ознаки прикметника

Значення	Граматичні категорії	Синтаксичні функції
Ознака предмета	Рід (чоловічий, жіночий, середній), число (однина, множина), відмінок	означення, іменна частина складеного присудка, зрідка підмет (субстантивовані прикметники)

Семантичні групи (розряди) прикметників

Якісні	Відносні	Присвійні
<p>1. Позначають безпосередні, прямі ознаки, що виявляються у більшій чи меншій мірі.</p> <p>2. Можуть указувати на:</p> <p>а) протяжність у просторі (<i>довгий, глибокий, широкий</i>);</p> <p>б) духовні або фізичні властивості живих істот (<i>добрий, сердечний, талановитий</i>);</p> <p>в) ознаки, що сприймаються органами чуття (<i>пахучий, солодкий, холодний</i>).</p> <p>3. Мають ступені порівняння, форми зменшеності, пестливості та збільшеності, згрубілості (<i>височенький, теплесенький, страшенний, довжелезний</i>).</p> <p>4. Можуть утворювати антонімічні пари (<i>високий – низький</i>), короткі форми (<i>ясен сокіл, зелен сад</i>), прислівники (<i>веселий – весело, сумний – сумно</i>).</p>	<p>1. Виражають сталі ознаки через відношення до інших предметів або дій, а саме:</p> <p>а) через відношення до предмета чи абстрактного поняття (<i>декоративне дерево, атмосферний тиск</i>);</p> <p>б) через відношення до матеріалу (<i>золота обручка, калиновий пагін</i>);</p> <p>в) до числа (<i>поодинокі випадки, тризначне число</i>);</p> <p>г) до обставин (<i>торішні події, тутешні жителі</i>);</p> <p>д) до дії (<i>пральний порошок</i>);</p> <p>е) до місця дії (<i>місцеві звичаї</i>);</p> <p>є) до ваги, часу, об'єму, форми (<i>кілограмова гиря, літній одяг, літрова банка</i>).</p> <p>2. Не мають ступенів порівняння, зменшено-пестливих і збільшено-згрубілих форм.</p> <p>3. Є похідними, утвореними переважно від</p>	<p>Вказують на ознаку предмета за належністю його якійсь живій істоті (<i>Сергійів зошит, Шевченкова хата, батьків картуз</i>).</p> <p>Утворюються від іменників – назв істот (<i>Іван – Іванів, столяр – столярів, собака – собачий</i>).</p>

	іменників, рідше – дієслів (музика – музичний, читати – читальний).	
--	---	--

Увага! Прикметники широко вживаються в переносному значенні, тому можуть переходити з одного розряду в інший, наприклад: *малинове варення – малинова хустка, лисяча нора – лисяча шуба – лисяча натура.*

Вправа 126. Спишіть словосполучення, визначте розряди прикметників за значенням.

А. Вороний кінь, заяча шерсть, курячий бульйон, зимові канікули, скляна ваза, влучна відповідь, хворий дідусь, міські проспекти, подружин автомобіль, сосновий ліс, вороже ставлення, жовтувате листя, простора кімната, солом'яний бриль, Тарасова земля, домашнє завдання, меблева фабрика, пізня весна, справедливий учитель, залізні нерви, поганий настрій, технікумівський гуртожиток, бліде обличчя, легка хода, поетичний твір, вересневий вечір, Маринчина стаття, лисячий хвіст, житній хліб, заробітна плата, бабусині черевики, людське ставлення, босий малюк, волошкова сукня.

Б. Ясний місяць, гірське озеро, морські хвилі, Олексійв піджак, сумні очі, гладенька поверхня, фруктовий сік, грудневий сніг, шерстяна ковдра, каштанове волосся, прибалтійський пейзаж, щедра людина, зелені луки, ягідне варення, Галинина обручка, космічний політ, гаряча вода, щаслива дівчина, гороховий суп, козячий жир, сьогоднішня розмова, золоте серце, навчальний план, пральний порошок, студентський квиток, популярна група, туманний виклад, математична формула, соколиний погляд, гарбузове насіння, синівські почуття, качиний ніс, полотняна сорочка, братів велосипед.

Вправа 127. Запишіть українською мовою, групуючи якісні прикметники в один стовпчик, а відносні – у другий.

Твердая походка, твердая почва, твердая рука, твердый знак. 2. Золотые руки, золотые часы, золотая осень, золотые слова, золотые нивы. 3. Холодный взгляд, холодный вечер, холодный ответ, холодный камень. 4. Черный рынок, черная икра, черный хлеб. 5. Высокий человек, высокие слова, высокие мысли, высокий дом. 6. Сладкий кофе, сладкий сон. 7. Светлые помыслы, светлые краски. 8. Медовый напиток, медовый цвет, медовые речи. 9. Тяжелая сумка, тяжелый день, тяжелая походка, тяжелая промышленность.

Вправа 128. Прочитайте словосполучення, виписіть присвійні прикметники.

Сестрин підручник, тонкий підручник; червоне яблуко, адамове яблуко; Куликове поле, зелене поле; батьківське ставлення, батькова порада, батьківський комітет; Танині друзі, щирі друзі; важкий меч, дамоклів меч; іудин поцілунок, палкий поцілунок; лебедина вірність, лебединий крик; ведмежа шкіра, ведмежа послуга; Шевченкові рукописи, Шевченківська премія; ахіллесова п'ята, синова п'ята; голубине гніздо, голубиний характер; собаче життя, собача будка, собача шапка; заяча душа, заяча шуба, заяча нора, заячий хвіст; соболине хутро, соболині брови.

Ступені порівняння прикметників

Ступінь порівняння – це здатність вияву ознаки в різних кількісних вимірах: *солодкий – солодший, найсолодший; довгий – довший – найдовший; рідний – рідніший – найрідніший*. Ступінь порівняння можуть мати тільки якісні прикметники.

Звичайний	Вищий	Найвищий
Передає ознаку як таку, свідчить про її наявність у предметі, але на її кількість або міру не вказує: <i>вузька ріка, солодке яблуко</i> .	Передає більшу чи меншу кількість якісної характеристики в одному предметі порівняно з іншим: <i>вище дерево, глибше озеро</i> .	Передає повну, абсолютну перевагу одного предмета над рядом інших за якоюсь відомою ознакою, дає вичерпне, максимальне вираження якості: <i>найсмачніше печиво, найактивніші глядачі</i> .

Творення вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників

Вищий ступінь		Найвищий ступінь		
Проста (синтетична) форма	Складена (аналітична) форма	Проста (синтетична) форма	Складена (аналітична) форма	Складена форма
До основи прикметника звичайного ступеня додаються суфікси -іш- , -ш- та закінчення: <i>розумніший, глибший, дальший</i>	До звичайного ступеня додаються слова більш, менш : <i>більш хворий, менш вузький</i>	До форми вищого ступеня додається префікс най- : <i>найбільший, найрозумніший</i>	До простої форми найвищого ступеня приєднуються частки як, що : <i>Якнайрозумніший, щонайслабший</i>	До звичайного ступеня додаються слова найбільш, найменш : <i>найбільш талановитий, найменш вередливий</i>

Увага! 1. У результаті творення простої форми вищого ступеня порівняння прикметників за допомогою суфікса **-ш(ий)** кінцеві приголосні твірної основи **г, ж, з** змінюються на **-жч(ий)**: *дорогий – дорожчий, близький – ближчий*; а **с** змінюється на **-щ(ий)**: *високий – вищий*. При цьому суфікси **-к-, -ок-, -ек-** випадають: *вужь-к-ий – вужчий, тон-к-ий – тонший, дал-ек-ий – дальший*.

2. Деякі прикметники утворюють просту форму вищого ступеня за допомогою суплетивних форм: *великий – більший, гарний – кращий, поганий – гірший, малий – менший*.

3. Не від усіх якісних прикметників можна утворити просту форму вищого ступеня, наприклад: *вольовий, ранній, товариський*.

4. Найвищий ступінь порівняння прикметників, що передає властивості живих істот, утворюється за допомогою прикметника вищого ступеня у поєднанні з конструкцією *за (від) всіх (усіх)*, наприклад: *кращий за всіх, веселіший від усіх*.

5. Не утворюють форми ступенів порівняння прикметники:

а) назви абсолютних ознак, що не виявляються більшою чи меншою мірою, наприклад: *мертвий, голий, лисий, сліпий, німий*;

б) назви масті тварин та деякі назви кольорів, здебільшого утворені від іменників, наприклад: *вороний, гнідий, попелястий, чалий, бордовий, малиновий, фіолетовий, смарагдовий, шоколадний*;

в) якісні прикметники з префіксами **пре-**, **над-**, **за-**, **ультра-** та суфіксами **-уват-** (**-юват-**), **-ущ-** (**-ющ-**), **-езн-**, **-енн-**, **-ав-** (**-яв-**), наприклад: *премудрий, надзвичайний, зарозумний, ультракороткий, довгуватий, товстощий, широчезний, глибоченний, білявий*;

г) прикметники суб'єктивної оцінки з суфіксами **-еньк-**, **-есеньк-**, **-ісіньк-**, **-юсіньк-**, наприклад: *свіженький, ріднесенький, новісінький, тонюсінький*;

д) складні прикметники, наприклад: *гіркувато-кислий, світло-сірий, червонощокий, синьоокий*.

Вправа 129. Від поданих прикметників утворіть форми вищого та найвищого ступенів порівняння. Вкажіть, які з них можуть мати паралельні форми.

Малий, вузький, тонкий, старий, поганий, солодкий, корисний, смачний, точний, дужий, холодний, здоровий, вибагливий, щедрий, стрункий, зелений, сумний, злий, інтелігентний, рожевий, тривалий, шкідливий, гарний, ковзкий, довгий, рідкий, близький, мілкий, теплий, липкий, швидкий, працюватий.

Творення присвійних прикметників

-ин, -їн	-ів, -їв (-ов-, -ев-, -єв-)
Від іменників I відміни, причому кінцеві приголосні г, к, х чергуються з ж, ч, ш : <i>Микола – Миколин, донька – доньчин, свекруха – свекрушин, Ївга – Ївжин, Марія – Маріїн, Дар'я – Дар'їн</i>	Від іменників II відміни: а) якщо від іменників твердої групи, то -ів чергується з -ов- : <i>дядько – дядьків, дядькова; муляр – мулярів, мулярового;</i> б) якщо від іменника м'якої чи мішаної групи, то -ів, -їв чергуються з (-ев-, -єв-) : <i>Андрій – Андріїв, Андрієвого; Андрусь – Андрусів, Андрусевого</i>

Вправа 130. Від поданих іменників утворіть присвійні прикметники. Прикметники, утворені від виділених слів запишіть у формі чоловічого та жіночого роду, поясніть чергування звуків.

Сава, тітка, Ганна, Ольга, Софія, **Пилип**, **Мусій**, Данько, Наталя, сестра, Черниш, Параска, дочка, тато, Зінька, **Валерій**, Ілля, кравець, Гриць, Микола,

Франко, Оксана, Дмитро, учитель, Солоха, **Михайло, Віталій**, дядько, бабуся, Катря, Оришка, Зоя, нянька, Іринка, Ігор, сваха, Тарас, професор, колега, **лікар**, Настуся, Тоня, **Олег, Ярослав**.

Групи прикметників

Тверда група	М'яка група
<p>1. Якісні й відносні прикметники з основою на твердий приголосний, що у називному відмінку однини чоловічого роду закінчуються на -ий: <i>добрий, заможний, книжний, навчальний</i>.</p> <p>2. Присвійні прикметники з суфіксами -ів(-їв), -ин(-їн), які в називному відмінку однини чоловічого роду не мають закінчення: <i>Гордіїв, батьків, доньчин, нянин, Надійн</i>.</p> <p>3. Усі короткі форми прикметників: <i>винен, годен, готов, прав</i>.</p>	<p>1. Відносні прикметники з основою на м'який приголосний -н-, що в називному відмінку однини закінчуються на -ій (після голосного – -ій): <i>братній, житній, мужній, середній, останній</i>.</p> <p>2. Прикметники на -жній, -шній, утворені від прислівників: <i>домашній, колишній, ранішній</i>.</p> <p>3. Відносні прикметники з основою на -й: <i>безкрайї, довговїйї, короткошїйї</i>; з відтінком присвійності: <i>братній, орлій</i>; якісний прикметник <i>синій</i>.</p>

Вправа 131. Визначте групу поданих прикметників.

Мудрі, гостинні, справжні, безкрайні, лісові, теперішні, величні, завтрашні, літні, гострі, білосніжні, вечірні, лікарські, тверді, дорожні, запашні, поздовжні, спокійні, круглолиці, останні, рідкісні, нинішні, товстошії, прибережні, дружні, сонячні, розкішні, сьогоднішні, молочні, найкращі, зручні, присутні, бідолашні, середні.

Поділ прикметників за характером морфемного складу

Повні (членні)	Короткі (нечленні)
<i>Простий, відомий, зелений, гордовитий, смаглявий, гарячий</i>	<i>Варт, жив, зелен, ладен, певен, повинен, рад (їх незначна кількість)</i>

Перехід прикметників в іменники (субстантивовані прикметники)

Деякі прикметники втрачають значення ознаки й набувають значення предметності, переходячи в категорію іменників. При цьому вони зберігають формальні, тобто граматичні, ознаки прикметників: *майбутнє завдання – моє майбутнє, учительська оцінка – стояти в учительській, чергова сутичка – черговий по школі*. Такі слова, зберігаючи словозміну прикметника, відповідають на питання іменника і виконують у реченні його синтаксичну функцію, напр.: *зайшла наречена, йшли по набережній, давній знайомий, відомий вчений*.

Ступені субстантивації прикметника

Повна (лексична)	Неповна (синтаксична)
Прикметники, які повністю втратили прикметникове значення і виконують граматичну функцію іменників: <i>набережна, Пирятин, Ніжин, (географічні назви), Петрів, Яворівський</i> .	Прикметники, які можуть передавати значення або прикметника, або іменника. Це визначається, звичайно, контекстом і граматичною роллю таких слів у реченні: <i>минуле літо, їх минуле</i> . Сюди належать також назви предметів, приміщень, страв (<i>диспетчерська, шампанське</i>), абстрактні поняття (<i>далеке, чуже</i>), назви осіб (<i>німий, військовий</i>), назви тварин (<i>вороний, круторогі</i>).

Вправа 132. Прочитайте словосполучення. Поясніть розбіжності у граматичних ознаках та синтаксичних функціях слів.

Ця чайна, чайна крамниця, черговий по дільниці, черговий учень, світле шампанське, німий хлопець, цей німий, наш ротний, ротний старшина, убогий чоловік, стояв убогий, бути на передовій, передова лінія, зелена набережна, військовий одяг, стрункий військовий, привезти пальне, знайоме село, давній знайомий, білі стяги, в село прийшли білі.

Відмінювання прикметників

Однина, тверда група

Відм.	Ч., с. рід	Ж. рід	Ч., с. рід	Ж. рід
Н.	веснян-ий, -е	веснян-а	батьків, -е	батьков-а
Р.	веснян-ого	веснян-ої	батьков-ого	батьков-ої
Д.	веснян-ому	веснян-ій	батьков-ому	батьков-ій
Зн.	Н. або Р.	веснян-у	Н. або Р.	батьков-у
Ор.	веснян-им	веснян-ою	батьков-им	батьков-ою
М.	... веснян-ому, -ім	... веснян-ій	... батьков-ому, -ім	... батьков-ій

Однина, м'яка група

Відм.	Ч., с. рід	Ж. рід	Ч., с. рід	Ж. рід
Н.	вечірн-ий вечірн-є	вечірн-я	короткоши-ий короткоши-є	короткоши-я
Р.	вечірнь-ого	вечірнь-ої	короткоший-ого	короткоший-ої
Д.	вечірнь-ому	вечірн-ій	короткоший-ому	короткоши-ій
Зн.	Н. або Р.	вечірн-ю	Н. або Р.	короткоши-ю
Ор.	вечірн-им	вечірнь-ою	короткоши-ім	короткоший-ою
М.	... вечірнь-ому, (-ім)	... вечірн-ій	... короткоший-ому, (-ім)	... короткоши-ій

Множина

Відм.	Тверда група		М'яка група	
Н.	веснян- і	батьков- і	вечірн- і	короткоши- ї
Р.	веснян- их	батьков- их	вечірн- іх	короткоши- їх
Д.	веснян- им	батьков- им	вечірн- ім	короткоши- їм
Зн.	веснян- і	батьков- і	вечірн- і	короткоши- їх
Ор.	веснян- ими	батьков- ими	вечірн- іми	короткоши- їми
М.	... веснян- их	... батьков- их	... вечірн- іх	... короткоши- їх

Увага! Складні прикметники на –лицій: *круглолиций, повнолиций, довголиций* тощо мають закінчення твердої і м'якої груп.

Однина		Множина
Чоловічий, середній	Жіночий рід	
Н. повнолиц- ий, -е	повнолиц- я	повнолиц- і
Р. повнолиць- ого	повнолиць- ої	повнолиц- их
Д. повнолиць- ому	повнолиц- ій	повнолиц- им
Зн. повнолиць- ого	повнолиць- ю	повнолиц- их
Ор. повнолиц- им	повнолиць- ою	повнолиц- ими
М. ... повнолиць- ому, (-ім)	... повнолиц- ій	... повнолиц- их

Вправа 133. Провідмініайте словосполучення. Поясніть відмінкові закінчення прикметників та іменників.

Рідна сторона, білолиця красуня, житній хліб, висока круча, дружне ставлення, ранній відвідувач, Шевченкова хата, мальовничий край, синє небо, тонкошиє гусеня, щира усмішка, давні знайомі, лагідні слова, літні люди, Гончарівська премія.

Вправа 134. Допишіть відмінкові закінчення прикметників.

Старезн..., густ..., предковічн... ліс на Волині. Посеред лісу простор... галява з плакуч... березою і з велик... престар... дубом. Галява скраю переходить в куп'я та очерети, а в одному місці в ярко-зелен... драговину – то береги лісов... озера, що утворилося з лісов... струмка. Струмок той вибігає з гущавини лісу, впадає в озеро.

Саме озеро – тиховод..., вкрите ряскою та лататтям, але з чист... плесом посередині.

Місцина вся дик..., таємнич..., але не понура, – повн... ніжн..., задумлив... поліськ... краси. Деревя ще безлист..., але вкриті бростю, що от-от має розкритись. На озері туман то лежить пеленою, то розкривається, одкриваючи блідо-блакитн... воду.

Леся Українка

Морфологічний розбір прикметника

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням (якісний, відносний, присвійний).
4. Ступінь порівняння.
5. Група.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Смужка далеких просторів повільно забарвлювалась світлом заходу (О. Д.).

Далеких – прикметник, початкова форма *далекий* (*простір*), відповідає на питання *який?* Якісний, має повну форму, звичайний ступінь, тверду групу відмінювання, чоловічий рід, множина, родовий відмінок, у реченні виконує роль узгодженого означення.

Вправа 135. Зробіть морфологічний розбір прикметника у поданих текстах.

1. Кинувся Явтушок додому проти ночі. Він був рухливим і метким, з шапкою в руках. Цілі сузір'я роїлися та вигасали і на небі, і в Явтухових очах, усю ніч він ішов до свого Вавилону. Вавилон у досвітньому мареві видався Явтухові велетенською суцільною будовою, чимось схожою на ту, яку він уявив собі з біблейських сказань.

В. Земляк

2. Російська імператриця Катерина II зачула про видатного сучасного філософа Григорія Сковороду. Вона звеліла переказати милостиве повеління, аби той переселився до столиці Росії. Знаменитого філософа знайшли на околиці села. Посланець переказав Катеринину волю, а Сковорода здивував його такими словами: “Скажіть матінці-цариці, що мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця”.

За М. Слабошпицьким

Запитання для самоперевірки

1. Дайте визначення прикметника.
2. Назвіть семантичні розряди прикметників та охарактеризуйте їх.
3. Які прикметники можуть утворювати ступені порівняння?
4. Як творяться присвійні прикметники?
5. Які прикметники перейшли в розряд іменників? Наведіть приклади.

Тестові завдання №17

1. У якому рядку всі слова є прикметниками?

А	Рішучий, довгий, мужній, здійснений
Б	Зразковий, всякий, літній, вдалий
В	Триповерховий, повільний, здоровенний, пречудовий
Г	Бурштиновий, порожній, малуватий, високо
Д	Колишній, стотисячний, старий, детальний

2. З'ясуйте, у якому рядку від усіх прикметників можна утворити ступені порівняння.

А	Жвавий, щедрий, жовтуватий, кислий
Б	Сліпий, досвідчений, широкий, цікавий
В	Мудрий, щасливий, гіркий, довжелезний
Г	Сивесенький, зручний, голосний, тяжкий
Д	Багатий, тихий, зелений, поганий

3. Знайдіть рядок, у якому до складу всіх словосполучень входять відносні прикметники.

А	Прибережні сосни, деревообробний завод, глиняна іграшка
Б	Гострий ніж, бойовий хлопчик, пшеничні ниви
В	Тризначне число, місцеві звичаї, м'яке печиво
Г	Денне відділення, Маринчина сукня, каштанова гілка
Д	Пізня весна, вороняче крило, романтичні поезії

4. У якому рядку допущено помилку у творенні присвійних прикметників?

А	Варчин, Юрїїв, Інжин, ненин
Б	Савелїїв, Іннин, братів, Микитин
В	Мелацин, Раїсин, Данилів, Раїн
Г	Омелянів, Юлин, попелюшчин, свашин
Д	Іллїв, Мусїїв, Тодосьчин, Людин

5. З'ясуйте, у якому рядку всі прикметники належать до м'якої групи.

А	Високі, достатні, далекі, житні
Б	Природні, всевітні, вчорашні, дальні
В	Внутрішні, колишні, безкрайні, сінешні
Г	Могутні, самобутні, торішні, запашні
Д	Присутні, похмурі, давні, народні

6. Визначіть рядок, у якому всі прикметники можуть мати коротку форму?

А	Свіжий, повний, дрібний, страшний
Б	Здоровий, вузький, певний, радий
В	Мудрий, славний, вартий, гарний
Г	Згодний, зелений, ласкавий, близький
Д	Рясний, молодий, потрібний, повинний

7. Знайдіть рядок, у якому всі прикметники вжито у формі ступенів порівняння.

А	Найхитріший, нездоланний, біліший, менш пізній
Б	Найбільш щирий, найпривабливіший, важчий за всіх, старіший
В	Якнайсмівлівіший, надчутливий, мудріший від усіх, холодніший
Г	Яскравіший, наймиліший, бруднуватий, більш кривий
Д	Щонайкращий, найбільш смачний, менш свіжий, тоненький

8. Вкажіть, у якому рядку всі прикметники належать до присвійних.

А	Соловейків спів, дівчачий голос, Тетянина парасолька
Б	Степанове подвір'я, сестрин олівець, базедова хвороба
В	Франкові твори, лисяча поведінка, Юліні ноти
Г	Ведмежа нора, Оксанчина спідниця, товаришева газета
Д	Студентський квиток, Михайлів брат, мамина наука

9. У якому рядку всі прикметники якісні?

А	Потужний, яблуневий, жаркий, дружний
Б	Свіжий, мілкий, дерев'яний, щасливий
В	Молодий, розвинений, нічний, ранній
Г	Кмітливий, популярний, радісний, товариський
Д	Вдалий, гарячий, вродливий, прибалтійський

10. Виберіть рядок, у якому всі прикметники вжито в переносному значенні.

А	Легка ноша, сонячне проміння, стрімка ріка
Б	Теплий погляд, рожеві надії, гірка редька
В	Романтична зустріч, черства людина, чорна невдячність
Г	Криллаті птиці, глибока думка, гостре слово
Д	Золоті слова, суха відповідь, гнучкий явір

11. З'ясуйте, у якому рядку допущено помилку в правописі відмінкових закінчень прикметників.

А	Дальньому, на великім, східній, безлицьому
Б	Батькового, круглолицого, вранішнього, делікатними
В	Спокійному, верхньому, Василевому, літнім
Г	Хлібним, останнім, на Даниловім, пізньою
Д	Приміськими, безкраїми, материними, мужніми

ЧИСЛІВНИК

Числівник – це самостійна частина мови, яка означає абстрактно-математичну кількість предметів чи їх порядок при лічбі і відповідає на питання *скільки? котрий? котра? котре?*

Ознаки числівника

Значення	Граматичні категорії	Синтаксичні функції
Кількість, порядок при лічбі.	Рід (чол., середн., жін.), число для порядкових числівників та кількісного числівника <i>один</i> , відмінок для всіх, крім <i>півтора</i> , <i>півпівтора</i> .	Підмет, присудок, означення, обставина, додаток.

Увага! Числівникам **тисяча, мільйон, мільярд, нуль** властиве значення роду (першому – жіночий, наступним – чоловічий), крім того, вони змінюються за числами. Числівник **два** має дві форми роду: чол. і середн. – *два*, жін. – *дві*, що проявляють себе у Н. та Зн. відмінках: *два студенти (два комп'ютери), два моря (два вікна), дві ручки*.

Розряди числівників за значенням

Кількісні				Порядкові
Означають назви абстрактних чисел чи кількість предметів (скільки?)				Означають порядок предметів при лічбі (котрий?)
Власне кількісні	Збірні	Дробові	Неозначено-кількісні	
Кількість у цілих одиницях: <i>два, одинадцять, сімдесят, п'ятсот, триста двадцять сім</i>	Кількість предметів у їх сукупності як одне ціле: <i>четверо, троє, двоє, двадцяттеро</i>	Дробові величини чи дробові у сполученні з цілими числами: <i>п'ять сьомих, дві цілих і три шостих</i>	Загальну, точно не визначену кількість: <i>багато, кілька, декілька, кількасот</i>	<i>Перший, двадцятий, п'ятдесятий, двохсотий, тридцять сьомий</i>

Вправа 136. Випишіть фразеологізми, у яких є числівники. Визначте їх розряд за значенням.

1. Три мішки гречаної вовни. 2. Тридцяте царство. 3. Тричі відміряй, а раз відріж. 4. Передати у треті руки. 5. Двох зайців ловиш, жодного не піймаєш. 6. Грати другу скрипку. 7. Двічі літа не буває. 8. Семеро до рота, один до роботи. 9. Слухай тисячу разів, а говори один. 10. З перших рук почути. 11. Зостався один-однісінький. 12. Сидіти у чотирьох стінах. 13. Знаю, як своїх п'ять пальців. 14. Треба, як п'яте колесо до воза. 15. Не так страшно п'яти вовків, як улесливого лиходія. 16. Де багато слів, там мало діла.

Групи числівників за будовою

Прості	Складні	Складені
Числівники, що мають один корінь: <i>один, п'ять, сто, сорок</i>	Числівники, які в одному слові об'єднують два корені: <i>п'ятдесят, триста, дев'ятсотий, сімдесятий, півторасти, кількасот</i>	Числівники, що складаються з двох і більше простих чи складних числівників: <i>сорок сім, двісті тридцять три, сімдесят другий, триста сорок дев'ятий, одна шоста</i>

Вправа 137. Прочитайте подані словосполучення. Схарактеризуйте вжиті в них числівники за їх значенням та будовою.

Дві тисячі будинків, восьмеро кошенят, півторасти ялинок, сто двадцять підручників, третя крамниця, мало цукерок, дев'яте травня, дві третіх студентів, одне відро, четверта пара, багато людей, три з половиною сотні, чимало цукру, дві тисячі десятих рік, кільканадцять присутніх, вісімсот сорок дерев.

Відмінювання кількісних числівників

Кількісні числівники змінюються за VI типами:

I. Числівник *один, одне, одна* становить окремий тип, бо на відміну від інших кількісних числівників він змінюється за родами та числами.

Відмінок	Однина			Множина
Н.	один	одне	одна	одні
Р.	одного	однієї	(одної)	одних
Д.	одному	одній		одним
Зн.	Н. або Р.	одну		Н. або Р.
Ор.	одним	однією		одними
М.	(на) одному, (-ім)	одній		(на) одних

II. Числівники *два, обидва, три, чотири, кілька, декілька, багато, усі* збірні.

Відмінок	Зразки відмінювання			
Н.	два	чотири	кілька	шестеро
Р.	двох	чотирьох	кількох	шістьох
Д.	двом	чотирьом	кільком	шістьом
Зн.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.	Н. або Р.
Ор.	двома	чотирма	кількома	шістьома
М.	... двох	... чотирьох	... кількох	... шістьох

Увага! 1. Числівник *обидва* в непрямих відмінках втрачає частину *два-*, а збірні суфікс *-еро-*.

2. Числівники *чотири, багато* в Ор. в. мають закінчення *-ма*, а числівник *багато* *-ма, -ома*.

III. Числівники від *п'яти* до *двадцяти*, назви десятків (крім *сорок*, *дев'яносто*) та *кільканадцять*, *кількадесят*.

Відмінок	Зразки відмінювання		
Н.	сім	шістдесят	кількадесят
Р.	семи, сімох	шістдесяти, -ох	кількадесяти, -ох
Д.	семи, сімом	шістдесяти, -ом	кількадесяти, -ом
Зн.	сім або сімох	шістдесят або -ох	кількадесят або -ох
Ор.	сьома, сімома	шістдесятьма, -ома	кількадесятьма, -ома
М.	... семи, сімох	... шістдесяти, -ох	... кількадесяти, -ох

Увага! 1. Під час відмінювання в основах числівників *шість*, *сім*, *вісім* відбувається чергування голосного *і* з *о*, *е*: *шість* – *шести*, *вісім* – *восьми*.

2. У числівниках на *-дцять* та складних відмінюється тільки друга частина. Перед закінченням *-ох*, *-ом*, *-ома* та в Ор. в. перед *-ма* після [т] пишеться м'який знак.

3. Усі ці числівники можна відмінювати як збірні, тобто в непрямих відмінках вони прийматимуть закінчення збірних числівників: *сімох*, *шістдесятьох*, *кількадесятьох* (Р. в.), *сімом*, *шістдесятьом*, *кількадесятьом* (Д. в.), *сімох*, *шістдесятьох*, *кількадесятьох* (Зн. в.) і т. д. У числівниках від *п'яти* до *десяти* після м'яких [т] і [с] пишеться у кінці та середині слів м'який знак.

Але: відмінювати треба тільки за одним способом, напр.: *п'ять*, *п'яти*, *п'яти*, *п'ятьма*, ... *п'яти* або *п'ять*, *п'ятьох*, *п'ятьом*, *п'ятьома*, ... *п'ятьох*.

IV. Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх відмінках, крім Н. та Зн., мають закінчення *-а*: *сорока учнів*, *сорока учням*, *із сорока учнями*, *на сорока учнях*.

V. Назви сотень. У числівниках цього типу змінюються обидві частини: перша – як прості числівники.

Відмінок	Зразки відмінювання		
Н.	триста	шістсот	кількасот
Р.	трьохсот	шестисот	кількохсот
Д.	трьомстам	шестистам	кількомстам
Зн.	триста	шістсот	кількасот
Ор.	трьомастами	шістьмастами	кількомастами
М.	...трьохстах	...шестистах	...кількохстах

VI. Числівники *тисяча*, *мільйон*, *мільярд*, *нуль* відмінюються як іменники відповідної відміни та групи (*тисяча* – I відміна, мішана група, *мільйон*, *мільярд* – II відміна, тверда група, *нуль* – II відміна, м'яка група).

У складених кількісних числівниках відмінюються всі складові елементи за тим типом, до якого вони належать.

Відмінок	Зразки відмінювання	
Н.	чотириста двадцять дев'ять	п'ятсот сорок
Р.	чотирьохсот двадцяти дев'яти	п'ятисот сорока
Д.	чотирьомстам двадцяти дев'яти	п'ятистам сорока
Зн.	як у Н.в.	
Ор.	чотирмастами двадцятьма дев'ятьма	п'ятьмастами сорока
М.	... чотирьохстах двадцяти дев'яти	...п'ятистах сорока

У **дробових числівниках** перша частина відмінюється, як кількісний числівник, а друга – як порядковий.

Відмінок	Зразки відмінювання	
Н.	одна шоста	дві треті
Р.	однієї (одної) шостої	двох третіх
Д.	одній шостій	двом третім
Зн.	одну шосту	дві треті
Ор.	однією шостою	двома третіми
М.	... одній шостій	... двох третіх

Увага! Числівники *половина, третина, чверть* відмінюються як іменники. Числівники *півтора, півтори, півторапта* не відмінюються.

Відмінювання порядкових числівників

1. Порядкові числівники змінюються за родами, числами та відмінками як прикметники твердої групи: *перший – першого, першому, першим, ...першому*. Числівник *третій* відмінюється як прикметник м'якої групи.

2. У складених порядкових числівниках відмінюється лише остання частина.

Відмінок	Зразки відмінювання	
Н.	вісімдесят другий	сто двадцять третя
Р.	вісімдесят другого	сто двадцять третьої
Д.	вісімдесят другому	сто двадцять третій
Зн.	Н. або Р.	сто двадцять третю
Ор.	вісімдесят другим	сто двадцять третьою
М.	...вісімдесят другому	...сто двадцять третій

Правопис складних числівників та відчислівникових утворень

Правила	Приклади
1. У складних числівниках у кінці першої частини м'який знак не пишеться	<i>шістдесят, вісімдесят, сімсот, дев'ятсот;</i>
2. Порядкові числівники на <i>-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний</i> пишуться одним словом, при цьому перша частина стоїть у Р.в., крім сто	<i>двохсотий, тридцятишеститисячний, трьохсотшістдесятимільйонний, але: стотисячний;</i>

3. У порядкових числівниках, утворених від назв десятків перша частина не змінюється	<i>п'ятдесятий, шістдесятий, сімдесятий, вісімдесятий;</i>
4. На початку складних прикметників числівники від <i>одного</i> до <i>чотирьох</i> мають форми: а) одно-, дво-, три-, чотири- , якщо друга частина починається на приголосний; б) двох-, трьох-, чотирьох- , якщо друга частина починається на голосний	<i>двокімнатний, трифазовий, чотириповерховий;</i> <i>двохактний, трьохелементний, чотирьохетапний</i>

Вправа 138. Провідмініайте числівники.

Тисяча, сто, багато, обидва, кільканадцять, дев'ять десятих, п'ятсот вісімдесят чотири, шість, мільярд, дванадцять, семеро, двадцять вісім, сімдесят шостий, десятеро, сімсот дев'яносто три, сорок сьома, тисяча дев'ятсот дев'яносто вісім, дві тисячі третій, десятий, п'ятдесят два, чверть, обидві, кількасот, три четвертих.

Сполучення кількісних числівників з іменниками

Правила	Приклади
1. Після числівників <i>два (обидва), три, чотири</i> , а також складених числівників, останнім компонентом яких виступають названі, іменник вживається у множині в тому відмінку, що й числівник.	<i>два менеджери, три студенти, тридцять чотири рядки, сто два депутати</i>
2. Числівники 5 – 20, назви десятків, сотень, збірні числівники, а також складені, останнім компонентом яких є 5 – 9, у Н. в. сполучаються з іменниками у формі Р. в. множини.	<i>сім зошитів, двадцять учнів, четверо штанив, сорок вісім рядків, сто шістдесят сім учасників</i>
3. Після числівників <i>тисяча, мільйон, мільярд</i> та дробових числівників іменник завжди стоїть у родовому відмінку.	<i>дві сьомі відра, двох сьомих відра, двома сьомими відра; півтора року, півтора місяця, тисяча років, тисячі років, але: три з половиною місяці</i>
4. Назви місяців у датах завжди стоять у родовому відмінку.	<i>третє вересня, третього вересня, третьому вересня, з другим жовтня, з двадцять третім лютого</i>

Вправа 139. Перепишіть, розкриваючи дужки. Числа запишіть словами. Поясніть вживання відмінкових форм іменників.

Зібралось 42 (артист), виступили 24 (депутат), навчався 0,5 (рік), посадили 5 (каштан), зустрілося 2 (друг), довжина від 70 до 85 (кілометр), у фойє 40 (студент), вага до 485 (кілограм), брали участь 63 (представник), полагодили 32

(станок), чекали 2,5 (місяць), температура від +27 до + 33 (градус), виготовили понад 100 (прилад), присвячено 25 (річниця), більше 90 (сторінки), приїхали з 6 (області), спілкувалися з 27 (абітурієнти).

Вправа 140. Запишіть числівники українською мовою.

Одна восьмая, семьсот, миллион, четверо, две шестых, шестьдесят девять, сто сорок два, миллиард, девяносто, ноль целых пять десятых, полтора, двести семьдесят три.

Вправа 141. Утворіть від кількісних числівників, записаних цифрами, порядкові, запишіть їх словами.

2000, 1300000, 1000, 80, 26, 1998, 175011, 27000, 305, 16132, 48000, 99.

Вправа 142. Утворіть на основі поданих сполучень складні прикметники, замінивши цифри словами. Поясніть їх правопис.

4 дні, 2 кімнати, 3 поверхи, 173 мільйони, 4 яруси, 250 роки, 1 тиждень, 9 поверхів, 25 градусів, 2 акти, 1,5 місяці, 3 доби.

Вправа 143. Провідмініайте сполучення числівників з іменниками, вкажіть на особливості відмінювання.

Трое качат, кільканадцять дітей, обидва хлопці, обидві слухачки, 57,6 мільйона тонн, 70,3 процента, 2 ½ кілограма, тисяча днів, 2,5 яблука, півтори години, три ясени, 6 кілометрів, кілька будинків, 1941 рік, 84 абітурієнти, 996 випускників.

Вправа 144. Перекладіть українською мовою.

Пяти полей, шестидесяти рабочих, о семистах тридцати девяти городах, двумстам восьмидесяти семи студентам, пятью деревьями, двух компьютеров, двум знакомым, двумя тетрадями, о двух способах, на девяносто четырёх скамейках, пятьюдесятью иностранцами, пятерым посетителям.

Вправа 145. Визначте, до яких частин мови належать подані слова.

Шестеро, единица, трохи, кілька, багато, натрое, троє, утроє, двійко, вдруге, подвійний, сімка, сімдесятирічний, сімсот, півтора, чвертка, четверо, учотирьох, чотирилітній, третина, трійка, п'ятий, п'ятірка, п'ятак, п'ятдесят, п'ятдесятимільйонний, шістнадцятиповерховий, двадцятка, двадцятеро.

Морфологічний розбір числівника

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Розряд за значенням.
4. Група за будовою.
5. Відмінок.
6. Рід і число (для порядкових числівників та для числівника *один*)
7. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

На будівництво греблі неподалік Полтави місцевий полковник Іван Чертяк 1675 року найняв 20 чоловік здалека, окрім мешканців Решетилівки (В. Ск.).

Тисяча шістсот сімдесят п'ятого – числівник, початкова форма – тисяча шістсот сімдесят п'ятий, відповідає на питання *котрий?* Порядковий, складений, родовий відмінок, чоловічий рід, одинна, входить до складу обставини.

Двадцять – числівник, початкова форма – двадцять, відповідає на питання *скільки?* Кількісний, простий, знахідний відмінок, входить до складу додатка.

Вправа 146. Зробіть морфологічний аналіз числівника за схемою.

1. Зима без трьох підзимків не буває (Н. тв.). 2. Де багато пташок, там нема мурашок (Н. тв.). 3. Надувся, як півтора нещастя (Н. тв.). 4. За одного вченого десять невчених дають, та й то не беруть (Н. тв.). 5. Працює до сьомого поту (Н. тв.). 6. Найбільша глибина Байкалу становить 1 кілометр 741 метр, довжина 630 кілометрів, найбільша ширина 79,4 кілометра (З журн.). 7. Назва “Україна” зустрічається уперше в Київському літописі під 1187 роком для позначення земель на межі Переславського князівства і степу, в якому кочували половці. 8. Мерехтять зорі – кілька днів буде ясно і сухо. (Н. тв.)

Тестові завдання №18

1. Знайдіть рядок, у якому всі числівники відмінюються однаково.

А	Кількасот, триста, шістсот, дев'ятсот
Б	Дев'ять, три, чотири, шестеро
В	Шістнадцять, сімдесят, сім, кілька
Г	Вісімсот, двісті, п'ять, двадцять
Д	Декілька, чотириста, восьмеро, дев'ятеро

2. Знайдіть рядок, у якому всі числівники записано правильно.

А	Семидесяти дев'ятьох, мільйона п'ятдесяти
Б	Вісьмастами шістдесятма, тридцятьом шістьом
В	Двадцятрьох п'ятьох, трьох десятих
Г	Вісімдесяти шістьма, сорока чотирьох
Д	Двомастами сіми, десятьома

3. У якому рядку допущено помилку в сполученні числівника з іменником?

А	Над проектом працювали три з половиною місяці
Б	Четверо учнів нашого класу взяли участь у змаганнях з тенісу
В	До бюджету надійшло понад два з половиною мільйони гривень
Г	Довжина присадибної ділянки 23 метри
Д	До зустрічі лишилося два тижня

4. У якому реченні виділене слово – числівник?

А	На кущі червоніло з <i>десяток</i> ягід
Б	Усі в класі сиділи <i>по двоє</i>
В	Новенька <i>сотня</i> лежала на столі
Г	З математики в Оксани була <i>п'ятірка</i>
Д	З гори спускалося <i>кількадесят</i> лижників

5. Числівники якого рядка змінюються за родами, числами та відмінками?

А	Сорок п'ятий, один, триста п'ятдесят шоста
Б	Дванадцять, тридцять четвертий, сімдесят один
В	Двохсотий, тисяча триста, сімнадцята
Г	Десятий, чотирьохмільйонний, вісім тисяч
Д	Вісімдесят дев'ятий, одинадцять, шістнадцятий

6. Укажіть рядок, у якому всі числівники складні за будовою.

А	Шістсот, сімдесятий, кільканадцять, трьохсотий
Б	Дванадцять, шістдесят, чотири, дев'яносто
В	Одна друга, тридцять, вісімдесят, п'ятеро
Г	Триста, шістнадцять, сорок, сімдесятий
Д	Дванадцятро, півтора, восьмий, дев'ятсот

7. Визначіть рядок, у якому всі числівники пишуться окремо?

А	Дев'яти/сотий, п'ять/сьомих, тридцяти/мільйонний
Б	Вісімдесят/чотири, шістнадцяти/тисячний, дві/цілих три/четвертих
В	Півтора/мільярда, шістдесят/друга, сім/десятих
Г	Шістсот/третій, семи/сотий, трьох/мільйонний
Д	Восьми/мільярдний, п'ятдесят/перший, двох/тисячна

8. У якому рядку всі числівники незмінювані?

А	Кількадесят, дев'яносто, троє, мільйон
Б	Багато, немало, четверо, ніскільки
В	Обидва, дев'ятеро, чимало, чверть
Г	Трійко, семеро, декілька, нуль
Д	П'ятірко, півтори, мало, півтора

9. У якому рядку всі числівники належать до кількісних?

А	Дев'ять, вісімнадцятро, другий, тринадцять
Б	Семеро, одна шоста, кілька, дев'яносто один
В	Дев'яносто, тридцять четвертий, восьмеро, три
Г	П'ятимільйонний, дві тисячі, семисотий, сорок
Д	Триста, сімнадцять, одинадцятий, шістсот

10. Визначте рядок, у якому всі числівники вжито у формі орудного відмінка.

А	Третім, сорок восьмим, шести, двадцятьох
Б	Чотирьох, багатьох, двох, одного
В	Шістьма, тридцять другим, п'ятьмастами, одинадцятьома
Г	Сьомій, шостому, дев'ятьом, вісімнадцятьом
Д	Двохсотим, п'ятдесят шостим, дванадцятим, сімнадцятого

ЗАЙМЕННИК

Займенник – це самостійна частина мови, яка не називає предмети, їх ознаки і кількість, а лише вказує на них.

Ознаки займенника

Значення	Граматичні категорії	Синтаксичні функції
Виконує вказівну функцію	Рід та число (особові, вказівні, означальні, присвійні та питально-відносний <i>чий</i>), відмінок (усі займенники). Але: <i>стільки</i> (вказ.) не має роду і числа; <i>себе</i> (звор.) не має Н.в.	Підмет, додаток, означення

Вправа 147. Перепишіть уривок з вірша, підкресліть займенники. Укажіть, з якою частиною мови співвідносний кожен з них.

Калино, напиши мені про все,
 Як твої роси Рось мені несе
 І як твоє коріння калинове
 Напоює моє пагілля нове .
 Твою росу несе мені Дніпро,
 У кров твою вмочаю я перо,
 Пишу твоєю і своєю кров'ю,
 Тож будь мені, калино, при здоров'ю.
 Калинолистом ти відповідай
 На Прип'ять, на Севан і на Алтай,
 Куди мій кінь крилатий поспіша,
 Ти – совісте моя, моя душа.
 Пиши мені, калино, будь здорова,
 Ніколи не продам тебе на дрова,
 За цілий світ, за всесвіт не продам,
 Тож клетоти назустріч всім вітрам,
 Тож крила підіймай свої тугії
 Безсмертним цвітом правди і надії.

І. Драч

Розряди займенників

Особові	Зворотний	Присвійні	Вказівні	Означальні	Питально-відносні	Заперечні	Неозначені
я ти він вона воно ми ви вони	себе	мій твій ваш наш свій його її їх їхній	той (отой) цей (оцей) такий (отакий) стільки	весь всякий кожний (кожен) жодний (жоден) інший сам самий	хто що який чий котрий скільки	ніхто ніщо ніякий нічий ніскільки нікотрий	дехто дещо деякий хтось щось якийсь хто-небудь що-небудь будь-хто будь-який казна-хто хтозна-що абихто абищо абиякий

Увага! Питальні займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки* містять питання про особу, предмет, ознаку, належність і кількість предметів і вживаються у питальних реченнях. Відносні займенники приєднують підрядне речення до головного.

Вправа 148. У поданих словосполученнях визначте розряди займенників за значенням, з'ясуйте їх граматичні значення (рід, особу, число, відмінок).

З моєю подругою, прийти до неї, цього літа, скількох днів, деяким часом, помітити собі, у нашому листі, іншим разом, сказати їм, з цими учнями, чиїмось порадам, якихось помилок, послухати декого, привітати кого-небудь, запросили до себе, неабиякі вчинки, з усією родиною, нічого не знали.

Відмінювання особових займенників та зворотного займенника *себе*

Відмінок	Однина		Множина		
Н.	я	ти	ми	ви	–
Р.	мене	тебе	нас	вас	себе
Д.	мені	тобі	нам	вам	собі
Зн.	мене	тебе	нас	вас	себе
Ор.	мною	тобою	нами	вами	собою
М.	... мені	... тобі	... нас	... вас	... собі

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	він	воно	вона	вони
Р.	його (нього)		її (неї)	їх (них)
Д.	йому		їй	їм
Зн.	його (нього)		її (неї)	їх (них)
Ор.	ним		нею	ними
М.	... ньому (нім)		... ній	... них

Відмінювання присвійних займенників

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	мій	моє	моя	мої
Р.		мого	моєї	моїх
Д.		моєму	моїй	моїм
Зн.	Н. або Р.	моє	мою	моїх
Ор.		моїм	моєю	моїми
М.		... моєму (моїм)	... моїй	... моїх

Увага! За таким же зразком відмінюються займенники *твій, свій*.

Займенники *наш, ваш* відмінюються як прикметники твердої групи, а займенник *їхній* – як прикметник м'якої групи.

Відмінювання вказівних займенників

Відмінок	Однина				Множина			
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід					
Н.	той	цей	те	це	та	ця	ті	ці
Р.		того	цього		тієї	цієї	тих	цих
Д.		тому	цьому		тій	цій	тим	цим
Зн.	Н. або Р.	те	це		ту	цю	Н. або Р.	
Ор.		тим	цим		тією	цією	тими	цими
М.	... тому	... цьому			... тій	... цій	... тих	... цих

Увага! Так само відмінюються займенники *отой, оцей*. Займенники *такий (отакий)* відмінюються як прикметники твердої групи. Займенник *стільки* відмінюється як збірний числівник.

Відмінювання означального займенника *весь*

Відмінок	Однина			Множина	
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід		
Н.	весь (увесь, ввесь)	все (усе)	вся (уся)	всі (усі)	
Р.		всього	всієї	всіх	
Д.		всьому	всій	всім	
Зн.	Н. або Р.	все (усе)	всю	Н. або Р.	
Ор.		всім	всією	всіма	
М.	... всьому (... всім)		... всій	... всіх	

Увага! Усі інші означальні займенники відмінюються як прикметники твердої групи.

Відмінювання питальних, відносних, заперечних, неозначених займенників

Відмінок	Зразки відмінювання				
Н.	хто	що	ніхто	абиякий	хтозна-що
Р.	кого	чого	нікого	абиякого	хтозна-чого
Д.	кому	чому	нікому	абиякому	хтозна-чому
Зн.	кого	що	нікого	абиякого	хтозна-що
Ор.	ким	чим	ніким	абияким	хтозна-чим
М.	... кому	... чому	... нікому	... абиякому	... хтозна-чому

Увага! Складні займенники (заперечні та неозначені) відмінюються лише в основній частині.

Відносний займенник *скільки* відмінюється як збірні числівники.

Відмінювання питального (відносного) займенника *чий*

Відмінок	Однина			Множина
	Чоловічий рід	Середній рід	Жіночий рід	
Н.	чий	чие	чия	чиї
Р.		чийого	чией	чиїх
Д.	чийому	чиему	чийій	чийім
Зн.	Н. або Р.	чие	чию	Н. або Р.
Ор.		чийім	чиейю	чийіми
М.	... чийому (чиему, чийім)		... чийій	... чиїх

Вправа 149. Перепишіть речення, розкриваючи дужки й використовуючи займенник у відповідному відмінку.

1. Хтось ударив без жалю по серцю (моє), – і забилося серце в огні золотім (О. Ол.). 2. Від (уся) картини віє (щось) пісенним (О. Довж.). 3. Розходився холод сердитий, немилосердно давить, колеться від (він) натовпу чорна земля, тріскається на (вона) снігова кора (Л. М.). 4. З прибережного пісочку з повистом зриватимуться кулички, а в затоці (ви) зустрічатиме сіра чапля (О. Вишн.). 5. А над (увесь) (цей) світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства (М. Ст.). 6. А може, в (цей) є і (кожен) з (ми) провина, що зараз поріділи солов'їні переспіви, зникли базари чайних колоній, рідко почувеш жайворонків? (В. Ск.). 7. Любила Мирослава тихі радощі (їх) домашнього життя (В. Ш.). 8. У (наш) краї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з (свій) дитяточком малим (Т. Ш.). 9. Придбав Максим (себе) сина на всю Україну (Т. Ш.). 10. Черешні були високі, крилаті до (той), що порівняти (вони) з чим-небудь було просто неможливо (О. Лев.).

Вправа 150. Перепишіть займенники, поясніть їх правопис. Провідмініайте займенники *ніякий, хто-небудь, дехто*.

Аби (хто), аби (від) кого, хтозна (що), хтозна (з) чим, ні (який), ні (з) яким, де (хто), де (з) ким, ні (котрий), ні (від) котрого, хто (небудь), з (ким) небудь, ні (що), ні (з) чим.

Вправа 151. Знайдіть у тексті займенники, провідмініайте їх.

Ви прочитали назву "крилате слово". А котре слово крилате? Це був епітет за часів Гомера. Для тогочасних людей, їх способу мислення цей вислів здався мотивованим: адже як інакше можна пояснити те, що усілякі чутки, новини і перекази "перелітають" від міста до міста, від людини до людини? Мабуть у слів є крила. Так писав Гомер, так говорили його сучасники.

Проходив час, і поступово цей влучний образний вислів закріпився у свідомості людей, але не за кожним словом, а лише за тими, які варто було запам'ятовувати і передавати якщо не точно, то не порушуючи їх змісту.

А. Коваль

Морфологічний розбір займенника

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. З якою частиною мови співвідносний.
4. Розряд за значенням.
5. Відмінок.
6. Число.
7. Рід (якщо є).
8. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Багато вмів мій дідусь робити (М. Ст.).

Мій (дідусь) – займенник, початкова форма – *мій*, відповідає на питання *чий?*, присвійний, називний відмінок, однина, чоловічий рід, виступає у ролі означення.

Вправа 152. Зробіть морфологічний розбір займенників за схемою у поданих уривках.

Варіант А

Кобзарем його ми звемо
Так від роду і до роду,
Кожний вірш свій і поему
Він присвячував народу.

М. Рильський

Варіант Б

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами,
Нащо стали на папері
Сумними рядами?

Т. Шевченко

Варіант В

І все тут пахне. І хоч пахне не стільки якимись там особливими пахощами степового різнобарв'я, бо траву тут майже геть стирловано, однаке син таки каже істинну правду, що ніщо йому так не пахне, як цей степ.

О. Гончар

Запитання для самоперевірки

1. Яка частина мови називається займенником? Назвіть його ознаки.
2. На які розряди за значенням поділяються займенники? Наведіть приклади.
3. З якими частинами мови співвідносяться займенники?
4. Які займенники змінюються за особами, а які за родами?
5. Займенники яких розрядів змінюються за відмінками як прикметники, а які як числівники?
6. Які особливості відмінювання неозначених займенників?
7. Сформулюйте правила написання неозначених займенників.

Тестові завдання №19

1. Позначте рядок, у якому всі слова є займенниками.

А	Хтось, чийсь, такий, останній, мій
Б	Ти, який, твій, дещо, деколи, цей
В	Абихто, абиякий, абияк, якась, я
Г	Свій, кожний, ніхто, нічия, їхні
Д	Отой, інший, другий, ваш, щось

2. У якому рядку наявні тільки особові займенники?

А	Ти, він, їхній, своя, той
Б	Хто, будь-що, я, цей, ми
В	Вони, ви, я, ми, вона
Г	Ти, він, наш, хтось, скільки
Д	Вона, ваш, котрий, себе, цей

3. Знайдіть займенники, співвідносні з іменниками.

А	Вони, хто-небудь, ніщо, дехто
Б	Ми, себе, наш, казна-що
В	Абихто, котрийсь, він, той
Г	Я, вона, такий, нічий
Д	Казна-хто, ти, сам, яка

4. У якому рядку всі займенники змінюються за родами, числами та відмінками?

А	Якась, їхній, котрий, ніякий
Б	Цей, той, щось, жодний
В	Деякий, мій, нічий, бозна-хто
Г	Ніхто, свій, ці, ваш
Д	Скільки, себе, твоя, чий

5. Позначте рядок, у якому займенники належать до одного розряду.

А	Нікого, ні з чим, хтозна з ким, ніяка
Б	Що, хто, котрий, який
В	Всякий, інший, такий, самий
Г	Свій, наш, ми, їхній
Д	Стільки, цей, той, мій

6. Займенники якого рядка в непрямих відмінках мають інші основи, ніж у називному?

А	Він, щось, кожний, деякий
Б	Ти, ви, абищо, абиякий
В	Ми, вони, себе, ніщо
Г	Хто, що-небудь, воно, цей
Д	Я, вона, дехто, хтось

7. У якому рядку займенники змінюються тільки за відмінками?

А	Я, ніхто, той, весь
Б	Скільки, ми, щось, наш
В	Будь-хто, що, ти, аніскільки
Г	Ви, дещо, себе, чийсь
Д	Моя, які, ніхто, інший

ПРИСЛІВНИК

Прислівник – це самостійна невідмінювана частина мови, що передає ознаку дії чи стану або ступінь чи міру вияву іншої ознаки.

У реченні прислівники найчастіше виконують функцію обставини, наприклад: *І тільки **вгорі**, над верхівками, лялося повільне повітря й **неквапливо** блідло небо. **Рано** – **вранці**, ще тільки **ледь** – **ледь** зяснів обрій, прокинувся Миколка* (О. Донч.).

Розряди прислівників за значенням

Означальні		Обставинні			
Якісно-означальні	Кількісно-означальні	Часу	Місця	Причини	Мети
Вказують на якісну ознаку дії, стану або на спосіб їх вияву, відповідають на питання як? у який спосіб? <i>летить швидко, вчиться добре.</i>	Виражають міру або ступінь якості чи дії і відповідають на питання скільки? в якій мірі? як багато? <i>мало знає, трохи схвильований.</i>	<i>увечері</i> <i>зранку</i> <i>потім</i> <i>згодом</i>	<i>вгорі</i> <i>знизу</i> <i>зверху</i>	<i>спересердя</i> <i>спросоння</i> <i>зозла</i>	<i>навмисне</i> <i>наперекір</i>

Увага! Якісно-означальні прислівники утворюються від якісних прикметників за допомогою суфіксів **-о**, **-е**, зберігаючи написання прикметників, і мають ступені порівняння, наприклад: *глибше, легше, щільніше, найвище, найдорожче, найкраще, більш низько, менш далеко, найбільш точно.*

Про творення ступенів порівняння прикметників див. стор. 114-115.

Вправа 153. Знайдіть прислівники, визначте їх розряди і спосіб творення.

1. Він мовчки дивився на тополі, що коли-не-коли погойдуються від вітру.
2. Петро змалечку знає чабанський труд. Він починається рано-пораненьку, а кінчається опівночі.
3. Батько щось роздумує, потім каже присмучено: “Діди й прадіди день у день пішки ходили, хоч не один в душі сокола носив (О. Г.).
4. У березні сім погод надворі: сіє, віє, крутить, мутить.
5. Ти йому по-свійськи, а він

тобі по-свинськи. 6. Справжнє щастя завжди попереду. 7. Задирай голову настільки, щоб шапка не злетіла. 8. Бійся цапа спереду, коня ззаду, а хитрої людини з усіх боків (Н. тв.).

Групи прислівників за походженням та способом творення

Первинні (незначна кількість)	Вторинні (переважна кількість)
Утворилися давно, важко встановити їх початкову форму: <i>де, завжди, доки, куди, там, тоді, тут.</i>	Утворилися внаслідок переходу інших частин мови в прислівник, зміни наголосу, додавання часток, прийменників до самостійних частин мови: <i>навзнак, вплав, запанібрата, набік, надворі, затепла, куди-небудь, деінде, докупи, далеко, потім, удвоє, врозтіч.</i>

Вправа 154. Визначте спосіб творення прислівників, запишіть їх, опускаючи ризик.

Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув плечистий сержант, який саме розмовляв про щось з прикордонниками. Голова його з золотаво-рудим чубом раз у раз витягувалася в/перед. Настільки Черниш міг зрозуміти, цей сержант відбував службу в 1941 році саме тут, на кордоні. Тепер він гумористично розповідав, жестами й вигуками зображував, як їх бомбили в/перше. Сержант по/тигриному вигинав свою кряжисту, широку спину. З-під пом'ятої, в мазутних плямах гімнастерки в сержанта виглядала спідня сорочка. Вона була досить/таки брудна, і це ніби трохи соромило його. Одначе він не розгубився, не почервонів, та й взагалі важко було уявити, щоб він коли/небудь червонів. Обличчя його було землисто-сіре і зосталось таким навіть після того, як він витер з нього пилюку. Здавалося, дорожня пилюка на/завжди в'їлася в тіло.

О. Гончар

Вправа 155. Визначте прислівники, від яких можна утворити ступені порівняння. Запишіть усі можливі ступеневі форми.

Темно, холодно, боляче, близько, погано, навмисне, сумно, сліпо, активно, добре, весело, відмінно, високо, смачно, легко, щоденно, швидко, низько, насухо.

Морфологічний розбір прислівника

Схема розбору

1. Аналізоване слово, на яке питання відповідає.
2. Розряд за значенням.
3. Ступінь порівняння (для означальних).
4. Особливості творення.
5. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Стояла тиха і хвилююча година: згори на верховіття лісу опускався сизий присмерк (М. Ст.).

Згори – прислівник, відповідає на питання (*звідки?*), обставинний (місця), утворився поєднанням прийменника *з* з іменником *гора*, в реченні виконує роль обставини місця.

Вправа 156. Зробіть морфологічний розбір прислівників у поданих реченнях. Поясніть правопис.

1. Вони удвох хутенько піднялися нагору (О. Донч.). 2. Кінь скаче вчвал щосили, щодуху (Л. Укр.). 3. Стара Катерина мати плаче не лише вдень (О. Зб.). 4. Петро не міг ніколи стерпіти, як обиджували невинно ту безталанну дівчину (О. К.). 5. Адже істина, як ведеться з давніх-давен, обирає для своїх володінь пограниччя наших уявлень (З журн.). 6. Я вже мав нагоду віч-на-віч зустрічатися з ним (М. Ст.).

Запитання для самоперевірки

1. Яка частина мови називається прислівником? Чим прислівник відрізняється від інших повнозначних частин мови?
2. На які розряди поділяються прислівники за значенням?
3. Від яких частин мови утворюються прислівники? Пригадайте написання похідних прислівників.
4. Які сполуки слів називають прислівниковими?

Тестові завдання №20

1. Позначте рядок зі словосполученнями, у яких наявні прислівники.

А	Пірнути глибше, озеро глибше, говорити виразніше, виразніше обличчя
Б	Дорого оцінили, кава по-турецьки, пішов хтозна-куди, промок наскрізь
В	Стиснув міцніше, вклонився низько, найближче село, стало краще
Г	Виходили по двоє, по одному абзацу, вирости вкупі, свиснув голосно
Д	Розповіли цікавіше, смачніше повидло, знали наперед, дрімав уночі

2. До складу яких словосполучень входять прислівники зі значенням ознаки дії?

А	Працював старанно, посаджений весною, жили щасливо
Б	Вирости вкупі, їхали швидко, поділили натрое
В	Поводилися стримано, вчинили жорстоко, вижили на зло
Г	Повернувся пізно, ласкаво промовив, приготовлений наспіх
Д	Говорять навперебій, трохи світліше, мало досліджений

3. У якому рядку не від усіх прислівників можна утворити ступені порівняння ?

А	Погано, дешево, багато, дружно
Б	Часто, гуманно, дорого, оригінально
В	Корисно, насухо, хутко, тихо

Г	Зручно, впевнено, приємно, радісно
Д	Пізно, легко, старанно, гостро

4. До складу яких словосполучень входять прислівники зі значенням часу дії?

А	Бачилися щодня, завжди молодий, читав допізна
Б	Зацвіли довкола, прокинувся рано-вранці, незабаром повернеться
В	Приїжджали влітку, запросять колись, справився миттю
Г	Загриміло на світанку, потепліло надвечір, дощитиме завтра
Д	Давно відомий, захоплений нині, відпочивають частіше

5. У прислівниках якого рядка в процесі творення ступенів порівняння відбуваються зміни приголосних?

А	Смачно, рідко, глибоко, глухо
Б	Важко, дорого, близько, високо
В	Вузько, тяжко, солодко, швидко
Г	Коротко, широко, повільно, легко
Д	Далеко, дбайливо, мало, низько

6. У якому рядку до складу всіх словосполучень входять прислівники зі значенням міри та ступеня дії, ознаки?

А	Збирали удвох, трохи недомалював, рухається швидше, гарно працює
Б	Надто довго, зовсім близько, завжди запізнюється, говорила впевнено
В	Поділили натроє, дуже гарно, збільшити вдвічі, запросили додому
Г	Побачилися востаннє, менше знати, сказано доречно, ледь помітний
Д	Їхали помалу, набагато краще, більше добра, скоро продовжать

ДІЄСЛОВО

Дієслово – це самостійна (повнозначна) частина мови, яка означає дію або стан і відповідає на питання: *що робити? що зробити? що робиться з предметом? у якому стані перебуває предмет?*

Форми дієслова

Неозначена (інфінітив)	Способові	Безособові	Дієприкметник	Дієприслівник
------------------------	-----------	------------	---------------	---------------

Характеристика дієслівних форм

Назва форми	Лексичне значення	Граматичні ознаки	Синтаксична роль
1. Інфінітив (що робити? що зробити?)	Дію або стан особи, предмета: <i>розповідати, милуватися</i>	Вид (недоконаний, доконаний); перехідність – неперехідність	Присудок, підмет, додаток, рідше означення, обставина
2. Способові			

форми: а) дійсного способу	Дію, яка відбувається чи відбудеться реально: <i>пояснив, святкує, запросять</i>	Час (минулий, теперішній, майбутній), для минулого часу – рід, число; для теперішнього й майбутнього – особа й число.	Присудок
б) умовного способу	Дію бажану або можливу за певних умов: <i>защедрувала б, зустріли б</i>	Рід, число	
в) наказового способу	Прохання, побажання, спонукання до дії, наказу: <i>відпочинь, нехай дбають</i>	Особа, число	
3. Безособові дієслова	Дію або стан, що відбуваються незалежно від особи, і позначають: - явища природи (<i>світає, смеркає, вечоріє, замело</i>); - стан людини (<i>морозить, примарилося, кортить</i>); - випадковість (<i>повезло, не везе, таланить</i>); - буттєвість (<i>минулося, було, не стало</i>)	Незмінювана форма	Присудок в односкладному реченні
4. Форми на -но, -то	Дію, що, як правило, спрямована на об'єкт: <i>пошито сукню, виконано завдання</i>	Незмінювана форма	Присудок в односкладному реченні
5. Дієприкметник	Ознаку предмета за дією : <i>заплетена коса, омиті хліба</i>	Рід, число, відмінок, вид, час, активний чи пасивний	Узгоджене означення

6. Дієприслівник	Додаткову дію, пояснюючи в реченні дієслово-присудок : <i>зупинився (коли?) побачивши Христину; ішли (як?) співаючи</i>	Вид, час, перехідність – неперехідність	Обставина
------------------	--	---	-----------

Вправа 157. Випишіть з уривка дієслова та дієслівні форми, визначте, на яке питання вони відповідають, з'ясуйте їх лексичне значення.

Вечоріло. Сонце, цілий день закрите хмарами, надвечір вибилося з своєї неволі і, сідаючи за гору, обливало червоним світлом усе село. Світ, падаючи на сніг, знімався високо вгору, красячи холодне зимнє повітря: здавалося, воно палало-гоготіло. По небу шматками розіслалися хмари темно-зелені, аж чорні, і додавали ще більшої краси прозорому повітрю. Мороз дужчав. З села доносилися нестихаючі викрики жінок, з майдану чувся неугавний клекіт чоловіків. Яюсь чудно було, яюсь сумно, як тільки буває зимнього вечора.

Панас Мирний

Видові форми дієслів

Дієслова недоконаного виду (означають незавершену дію)	Дієслова доконаного виду (означають дію, яка завершилась або обов'язково завершиться)
<i>прогнозувати будувати креслити нести вчити грюкати витирати</i>	<i>запрогнозувати збудувати накреслити принести вивчити грюкнути вистерти</i>

Творення видових пар дієслів

Спосіб творення видової пари	Дієслова недоконаного виду (незавершена дія)	Дієслова доконаного виду (завершена дія в минулому або яка обов'язково відбудеться в майбутньому)
1) префіксальний за- з- на- при- про-	<i>кипіти будувати малювати їхати читати</i>	<i>закіпіти збудувати намалювати приїхати прочитати</i>

ви-	<i>вчити</i>	<i>вивчити</i>
2) суфіксальний -ну-	<i>смикати</i> <i>стрибати</i>	<i>смикнути</i> <i>стрибнути</i>
3) чергування звука и з нулем звуків	<i>збирати</i>	<i>зібрати</i>
4) чергування е з и та суфікс -а-	<i>вмирати</i>	<i>вмерти</i>
5) зміна наголосу	<i>засипати</i>	<i>засипати</i>
6) співвіднесеність дієслова з іншою основою	<i>ловити</i> <i>брати</i>	<i>спіймати</i> <i>взяти</i>

Одновидові дієслова

Доконаного виду	<i>розговоритися, розгніватися, насміятися, надивитися</i>
Недоконаного виду	<i>намагатися, ледарювати, працювати, вимагати, гордувати</i>

Вправа 158. Прочитайте уривок, знайдіть у ньому дієслова й визначте їх вид.

Захопило літо вересень в полон,
Верес повен вереску, тепле ще тепло.
Сонце повнить вересень за липневий час,
Коли липень з липами геть в дощі погас.
Сонечко – в панамці, у брилі, в пілотці,
Небо вихоршується у ясній сорочці.
Ще ультрамаринове тчеться полотно,
Хоч в разках калинових луг горить давно.

І. Драч

Вправа 159. Утворіть видові пари дієслів, визначте спосіб творення.

Майструвати, розчісувати, сідати, рубати, грюкати, переписувати, сипати, реєструвати, вибирати, вирівнювати, доїдати, переходити, розкидати, чекати.

Вправа 160. Випишіть одновидові дієслова, визначте їх вид.

Сміятися, днювати, помилятися, розговоритися, намагатися, перемагати, ледарювати, наскочити, скидати, емігрувати, проникати, обіцяти, вмокати, сваритися.

Перехідні й неперехідні дієслова

Перехідні	Неперехідні
<p>Дієслова, після яких може вживатися іменник або займенник у знахідному або родовому відмінку без прийменника.</p> <p>Означають дію, яка переходить на інший предмет, наприклад: <i>вивчити (що?) правило</i> <i>купити (чого?) меду.</i></p>	<p>Дієслова, після яких не може стояти іменник або займенник у знахідному або родовому відмінку без прийменника.</p> <p>Означають дію, яка не переходить на інший предмет, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дієслова з часткою -ся: <i>зустрічатися, задуматися, опинитися;</i> - дієслова, що позначають переміщення: <i>йти, бігти, летіти, повзти;</i> - безособові дієслова: <i>світає, сутеніє.</i>

Вправа 161. З поданого уривка випишіть дієслова, з'ясуйте, які з них є перехідними, а які неперехідними.

Ми йшли удвох. Свічі полум'яніли
 Одспіваним, стухаючим вогнем.
 Тополь дівочих золотисті стріли
 Тримали Сонце над блакитним днем.
 Хатки білили, чепурились стріхи.
 Дівчата в небо пісню понесли.
 Хлоп'ята колесо котили і для втіхи
 Пускали змія між осінніх злив.

І. Драч

Утворення способових форм дієслів

Форма	Спосіб творення	Приклади
<p>Дійсний спосіб</p> <p>– теперішній час</p>	<p>від основи теперішнього часу за допомогою особових закінчень;</p>	<p><i>читають, читаю, читаєш, читає, читаємо, читаєте</i></p>
<p>– минулий час</p>	<p>від неозначеної форми дієслова, за допомогою суфіксів: -в- для чоловічого роду, -л- жіночого та середнього;</p>	<p><i>читав, читала, читало, читали</i></p>
<p>– майбутній час:</p> <p>а) проста форма</p>	<p>від дієслів доконаного виду та особових закінчень (проста форма);</p>	<p><i>прочитаю</i> <i>прочитаєш</i> <i>прочитає</i></p>

б) складена форма	від неозначеної форми дієслова недоконаного виду за допомогою особових закінчень; поєднанням особових форм дієслова бути з інфінітивом дієслова;	<i>читатиму</i> <i>читатимеш</i> <i>читатиме</i> <i>буду читати</i> <i>будеш читати</i> <i>буде читати</i> <i>будемо читати</i> <i>будете читати</i> <i>будуть читати</i>
Умовний спосіб	додаванням до форми минулого часу дійсного способу частки б(би) ;	<i>читав би</i> <i>читала б</i> <i>читало б</i>
Наказовий спосіб	від основи теперішнього часу за допомогою особових закінчень наказового способу.	<i>читайте</i> <i>читаймо</i> <i>читай</i> <i>нехай(хай)</i> <i>читає(читають)</i>

Вправа 162. Випишіть дієслова, визначте їх способи.

Я тебе чекала роки й роки,
Райдугу снувала з рукава.
На твої задумані мороки,
На твої огрознені слова.

Я б тобі схилилася на груди,
Замість терну розсівала мак,
Та мені зв'язали руки люди.
„Хай страждає” – кажуть, треба так.

І. Драч

Дієвідмінювання дієслів

За характером особових закінчень теперішнього часу дієслова поділяються на дві дієвідміни.

I дієвідміна	II дієвідміна
Дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення -уть (-ють) : <i>печуть, знають</i> . Зокрема: - дієслова, що мають в корені -оро- , -оло- : <i>молоти – молють, полоти – полють</i> ;	Дієслова, які в 3-ій особі множини мають закінчення -ать, (-ять) : <i>мовчать, носять</i> . Зокрема: - дієслова, що мають в інфінітиві суфікси -и, -і, (-ї) або -а (після ж, ч, ш), які в 1-й особі однини теперішнього

- дієслова: <i>хотіти, ревіти, гудіти, іржати, соніти.</i>	часу випадають: <i>солити – солю, солять, гасити – гашу, гасять</i> ; - дієслова на -отіти : <i>цокотіти, булькотіти</i> , а також слова: <i>боятися, стояти, спати, бігти.</i>
--	---

Вправа 163. Випишіть дієслова, визначте, до якої дієвідміни вони належать.

1. Без трудів не їстимеш пирогів. 2. Не нагнувшись гриба не знайдеш. 3. Що написано пером, не вивезеш і волом. 4. Розуму за гроші не купиш. 5. Не вродив мак – перебудемо й так. 6. Коли не тямиш, то й не берися. 7. Не доженеш і конем, що запізниш одним днем. 8. Як постелишся, так і виспишся. 9. Не кажи гоп, доки не перескочиш. 9. Тихше їздиш – далі будеш. 10. Менше вкусиш, швидше ковтнеш (Н. тв.).

Дієвідмінювання дієслів дійсного способу

Теперішній час

Особа	Однина			
	I дієвідміна		II дієвідміна	
1 – а	в'ян-у	ми-ю	бач-у	сто-ю
2 – а	в'ян-еш	ми-єш	бач-иш	сто-їш
3 – я	в'ян-е	ми-є	бач-ить	сто-їть
	Множина			
1 – а	в'ян-емо	ми-ємо	бач-имо	сто-їмо
2 – а	в'ян-ете	ми-єте	бач-ите	сто-їте
3 – я	в'ян-уть	ми-ють	бач-ать	сто-ять

Увага! При дієвідмінюванні дієслів у теперішньому часі відбувається чергування приголосних **г, к, х, д, т, з, с з ж, ч, ш, дж** (про чергування приголосних дивіться на стор. 20).

Вправа 164. Утворіть особові форми однини й множини від поданих дієслів. Поясніть відмінності в особових закінченнях утворених форм.

А. Гомоніти, молотити, креслити, прикріпити, заспокоїти, мріяти, кохати, спати, пекти, гоїти, кришити, уболівати.

Б. Зустрічати, любити, фарбувати, боротися, їздити, святкувати, гасити, вишивати, смалити, сіяти, лазити.

Вправа 165. Спишіть дієслова, вставте пропущені голосні **е, є, чи и, і**, вибір обгрунтуйте.

Прос...мо, лет...мо, вар...мо, вивча...мо, кро...мо, одяга...мо, стел...мо, колиш...мо, лов...мо, береж...мо, мел...мо, буду...мо, смаж...мо, розумі...мо, засво...мо, мовч...мо, мрі...мо, говор...мо, служ...мо, кроку...мо, сто...мо, леж...мо, крич...мо.

Вправа 166. Поставте подані дієслова у 1-й особі однини та множини, визначте, які зміни відбуваються в звуковому складі слів.

А. Стерегти, кликати, колихати, виходити, терпіти, мостити, мазати, їздити, косити, топтати, скакати, плескати, лоскотати.

Б. Вабити, підхопити, пригостити, купувати, різати, клопотатися, бурмотіти, ходити, гордитися, носити, казати.

Майбутній час

Проста форма		Складена форма	
Неозначена форма дієслова +м+ особове закінчення		Особові форми дієслова бути + неозначена форма дієслова недоконаного виду	
Однина		Однина	
1-а ос.	писати +м+ у	1-а ос.	буд-у писати
2-а ос.	писати +м+ еш	2-а ос.	буд- еш писати
3-а ос.	писати +м+ е	3-а ос.	буд- е писати
Множина		Множина	
1-а ос.	писати +м+ емо	1-а ос.	буд- емо писати
2-а ос.	писати +м+ ете	2-а ос.	буд- ете писати
3-а ос.	писати +м+ уть	3-а ос.	буд- уть писати

Увага! Складена форма утворюється лише від дієслів недоконаного виду: *писати – писатиму, буду писати*, але *написати – напишу*.

Вправа 167. Утворіть від поданих дієслів форми майбутнього часу.

Мріяти, вітати, знайомитися, гніватися, простити, ненавидіти, ошчасливити, пригостити, поспішати, викорінити, приваблювати, плекати, розуміти, чистити, друкувати, бродити, плести, дрімати.

Минулий час

Дієслова минулого часу не змінюються за особами, а змінюються за родами та числами.

Однина			Множина
чол. р.	жін. р.	с. р.	
читав	читал-а	читал-о	читал-и

Дієвідмінювання дієслів наказового способу

Однина		Множина
1-а ос.	—	пиш-імо, глянь-мо
2-а ос.	пиши, глянь	пиш-іть, глянь-те
3-а ос.	хай (нехай) пише, нехай гляне	хай (нехай) пиш-уть, глян-уть

Вправа 168. Запишіть подані дієслова у дві колонки: а) у наказовому способі; б) у дійсному способі.

Підемо, станьмо, ліпимо, граємо, варимо, полімо, вивчімо, ліпимо, зачепимо, ріжмо, скажімо, зустрічаймо, підімо, варімо, вивчимо, зачепімо, скажемо, полемо, ріжемо, граймо, зустрічаємо.

Вправа 169. Утворіть від поданих дієслів форми наказового способу 2-ї особи однини.

Залишити, кликати, кинути, лити, вдарити, різати, забути, перевірити, зважити, залізти, лежати, рушити, нести, в'язати, приклеїти, прикрашати, будувати.

Морфологічний розбір дієслів (дієвідмінювані форми)

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Вид (доконаний, недоконаний).
4. Перехідне чи неперехідне.
5. Спосіб (дійсний, умовний, наказовий).
6. Час (теперішній, минулий, майбутній).
7. Дієвідміна.
8. Особа (або рід).
9. Число (якщо теперішній чи майбутній час).
10. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Хмеліє мед у вуликах сухих ... (А. Мал.)

Хмеліє – дієслово, відповідає на питання *що робить?* Початкова форма – *хмеліти*, недоконаний вид, неперехідне, дійсний спосіб, теперішній час, I дієвідміна, 3-я особа однини, виступає у ролі присудка.

ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник – форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *який? яка? яке? які?*: *Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно **вкриті** краплистою росою* (М. Коц.).

Дієприкметнику властиві дієслівні (стан, час, вид) і прикметникові (рід, число, відмінок) ознаки.

Активні і пасивні дієприкметники

Активні	Пасивні
Виражають ознаку предмета за його ж дією: <i>квітучі поля</i> (поля, які квітуть), <i>засмагли обличчя</i> (обличчя, які засмагли).	Виражають ознаку предмета за дією, яка зумовлена дією іншого предмета: <i>пошита сукня</i> (хтось пошив), <i>написаний лист</i> (хтось написав).

Вправа 170. Запишіть словосполучення в дві колонки: а) з активними дієприкметниками; б) з пасивними дієприкметниками.

Позолочена пшениця, змарніла врода, сполохані тіні, потемніле небо, мальовані схили, уквітчана світлиця, поруділе листя, підсолоджена кава, постаріла ненька, засніжені вулиці, вимитий посуд, застелене ліжко.

Творення активних і пасивних дієприкметників

Активні		Пасивні
Теперішній час	Минулий час	Минулий час
Від основи теперішнього часу дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів -уч(ий) , -юч(ий) для дієслів I дієвідміни та -ач(ий) , -яч(ий) для дієслів II дієвідміни: <i>знати – знаючий, лежати – лежачий</i> .	Від основи інфінітива неперехідних дієслів доконаного виду за допомогою суфікса -л(ий) : <i>змарніти – змарнілий, побіліти – побілілий</i> . Дієслівний суфікс -ну- при утворенні дієприкметника минулого часу випадає: <i>пожовкнути – пожовклий</i> . Так само випадає в основі приголосний с перед суфіксом -л- : <i>відпасти – відпалий, осісти – осілий</i> .	Від основи інфінітива перехідних дієслів доконаного і недоконаного виду за допомогою суфіксів -н(ий) , -ен(ий) , -єн(ий) , -т(ий) : <i>бити – битий, зорати – зораний, створити – створений, скоїти – скоєний</i> . Суфікс -т- приєднується до дієслів з односкладовою основою: <i>мити – митий</i> та до дієслів, в основі яких є -оро , -оло : <i>пороти – поротий</i> .

Дієприкметники змінюються за родами, відмінками і числами, як прикметники. Дієприкметник разом із залежними словами утворює дієприкметниковий зворот: сукня (яка?) *пошита матір'ю*, поле (яке?) *зоране вранці*.

Вправа 171. Утворіть від поданих дієслів можливі форми дієприкметників.

Стихати, заколихати, облити, збліднути, напоїти, вирощувати, причарувати, посіріти, згасати, обрамлювати, всихати, посріблити, тривожити, законспектувати.

Вправа 172. Випишіть з поданих речень дієприкметники, визначте їх прикметникові й дієслівні ознаки.

1. Човен, витягнутий на берег, був прив'язаний до вільхового стовбура (Є. Гуц.). 2. Час від часу долітали до слуху прикордонників віддалене перепелине підпадьомкання та скрипуча пісня деркачина, лелеки довго не могли вмотитися у своєму розкішному гнізді на височенному, вже вмираючому дубі перед входом на заставу...(Ю. Зб.). 3. У лісі туман зависав на гіллі вільшаника обважнілими, перламутрово-чистими краплями і лунко опадав на листяний паркет, буцім тисячі дятлів працювали довкола. Грона калини в червонозлотиці листя, наскрізь пронизані сонцем, горіли таким живим пурпуровим вогнем, що Дідько благоговійно завмирав і, зачудований, до

смерку просиджував у лісі (В. Др.). 4. Берлін являв собою фортецю, розташовану ніби на мису, з трьох сторін огорожену водами ріки (В. Логв.). 5. Німо повклякали припорошені вишні над парканами, мліють на сонці жоржини, понишкли зів'ялим листом, борсаються в порохах кури (І. Вол.). 6. Легенькі горбаті містки мов на часинку перекинуті через вузькі ставкові рукави (І. Ле).

Морфологічний розбір дієприкметника

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Активний чи пасивний, час, вид.
4. Рід, число.
5. Відмінок.
6. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Отак пройшло ще кілька сповнених чеканням днів (М. Ст.).

Сповнених – дієприкметник, початкова форма – *сповнений*, відповідає на питання (*яких?*), пасивний дієприкметник минулого часу, вид доконаний, чоловічого роду, вжито у родовому відмінку множини, у реченні виступає узгодженим означенням.

ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, що виражає додаткову дію, пояснюючи в реченні основне дієслово-присудок, і відповідає на питання *що роблячи? що зробивши?*: *Погоулявши* коло бджіл і *наївшись* огіркових пуп'янків, *натрапив* я на моркву (О. Довж.).

Дієприслівник поєднує ознаки дієслова (вид, перехідність-неперехідність) і прислівника (незмінність, синтаксичну роль обставини).

Утворення дієприслівників

Теперішній час	Минулий час
Від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів -учи (-ючи), -ачи (-ячи) . Суфікс -учи (-ючи) виступає в дієприслівниках, утворених від дієслів I дієвідміни, а суфікс -ачи (-ячи) – в дієприслівниках, утворених від дієслів II дієвідміни: <i>кажуть</i> – <i>кажучи</i> , <i>малюють</i> – <i>малюючи</i> , <i>лежать</i> – <i>лежачи</i> .	Від основи дієслова минулого часу чоловічого роду за допомогою суфікса -ши (після основи на приголосний) і -вши (після основи на голосний): <i>приніс</i> – <i>принісши</i> , <i>кинув</i> – <i>кинувши</i> , <i>насіяв</i> – <i>насіявши</i> .

Вправа 173. Утворіть від поданих дієслів усі можливі форми дієприслівників.

Бажати, сіяти, просити, поглядати, возити, контролювати, сполохати, читати, полоти, дрімати, уквітчати, посміхатися, запримітити, знайти, усвідомлювати, напекти, виляяти.

Вправа 174. Випишіть з поданих речень дієприслівники, охарактеризуйте їх морфологічні ознаки.

1. Зблискуючи білим оперенням крил, низько над прибоєм висіли гамірні чайки (В. Логв.). 2. Сонце, зупинившись посеред неба, широко решетуге на землю проміння і ніяк не хоче зрушити вниз. 3. Вже й осінній вечір, нерівно перехиляючись підхмареними краями, трепетно опустився на поле ... (М. Ст.). 4. Пасажир тільки поворушив рукою шевелюру, витрусив пилюгу і, не мовивши й слова, просто через колії пішов до перону вокзалу (І. Ле). 5. Хлопці слухали Дмитра Тихоновича, не зводячи з нього очей (О. Десн.).

Морфологічний розбір дієприслівника

Схема розбору

1. Аналізоване слово.
2. Початкова форма, на яке питання відповідає.
3. Незмінювана форма.
4. Перехідний чи неперехідний.
5. Вид: доконаний чи недоконаний.
6. Час.
7. Синтаксична роль у реченні.

Зразок розбору

Засипаючи, ще почув, як увійшла мати (М. Ст.).

Засипаючи (почув) – дієприслівник, початкова форма – *засипати*, відповідає на питання *як?*, незмінювана форма, неперехідний, недоконаний вид, теперішній час, виконує роль обставини.

Вправа 175. У поданому тексті визначте дієслова та дієслівні форми, зробіть їх морфологічний розбір.

До вечора ворон сидів на тополі і відчуженими сумовитими очима стежив за метушнею людей. До криниці, подзвонюючи відрами, брели з усього хутора жінки. Трактори тягли від скирт широкі дощаті сани, нав'ючені соломною. Діти з портфельчиками за плечима бігли зі школи, ковзаючи по лискучій дорозі закрижавілими чобітьми. По селу спалахнули електричні ліхтарі, вицяткувавши сизі зимові сутінки жовтим, і забілили розписані морозом шибки вікон.

Споночіло, а ворон усе не міг задрімати на своїй тополі. Він дивився на село, що лежало під великими білими зорями, важко вгрузнувши в засніжену землю та легенько розгойдуючи роговища в'язів та осокорів, наче старезний лось на лігві.

В. Дрозд

Запитання для самоперевірки

1. Яку частину мови називають дієсловом?
2. Назвіть дієслівні форми та їх граматичні ознаки.
3. Які дієслова належать до перехідних, а які до неперехідних?
4. Які є види дієслів? Як утворюються видові пари дієслів? Які дієслова належать до одновидових?
5. Охарактеризуйте категорію способу дієслів. Яку дію позначають дієслова в дійсному способі, яку в умовному, а яку в наказовому?
6. Назвіть дієслівні форми часу. Охарактеризуйте їх.
7. Що таке дієвідмінювання? Як відбувається розподіл дієслів на дієвідміни?
8. Охарактеризуйте дієприкметник як форму дієслова. Назвіть його ознаки.
9. Визначте граматичні значення та синтаксичні функції дієприслівника.

Тестові завдання №21

1. Знайдіть рядок, у якому всі слова є дієслівними формами.

А	Засмучений, зів'ялий, грайливий, майструвати
Б	Замовлено, вразивши, отруєний, вибір
В	Вечоріє, ввечері, зцілити, намовляючи
Г	Тужити, пораховано, засіяли, дощить
Д	Обеззброєний, гуркотіння, ошчасливили, посміхнувшись

2. У якому рядку всі дієслова належать до особових?

А	Сидять, приніс би, написано, спіть, нехай знають
Б	Малюймо, відпочиваю, підклеїш, будуть згадувати, сіяли
В	Запланований, навчились, заспокоїли, міркувати, гостювали
Г	Поділимо, посміхаючись, кажи, будуватиму, сповивала
Д	Розквітла, зачарують, смеркало, скажіть, ллється

3. Позначте рядок з неперехідними дієсловами.

А	Бігти вулицею, усміхнутися дівчині, гримати у двері
Б	Задуматися над чимось, обіцяти гостинець, зустрічатися з товаришем
В	Покотився стежкою, опинитися на вулиці, посіяти квіти
Г	Долати перепони, користуватися калькулятором, зруйнувати все
Д	Запросити до хати, фарбувати підлогу, сховати під стіл

4. У якому рядку всі дієслова належать до однієї дієвідміни?

А	Подорожувати, радіти, клеїти, цвісти, гуляти
Б	Шуміти, кроїти, любити, спати, колоти
В	Гукати, шити, ловити, в'язати, берегти
Г	Марити, полоти, ліпити, допомагати, бриніти
Д	Одягати, рахувати, мріяти, смакувати, гудіти

5. Позначте рядок з дієсловами доконаного виду.

А	Віддячити, привезти, побудувати, гойдати
Б	Стукнути, розрахуватися, запросити, глянути
В	Буяти, надивитися, зліпити, перемогти
Г	Збагнути, змовчати, зимувати, нарвати
Д	Заснути, вишити, знищувати, зігріти

6. Позначте рядок, у якому допущено помилку в правописі особових закінчень дієслів.

А	Полемо, формуємо, зичимо, боремося
Б	Кроють, мелють, солять, варють
В	Стелимо, ловите, гомонять, іржуть
Г	Полощуть, цокотять, бережемо, мажеш
Д	В'яне, бачиш, пливемо, накреслиш

7. У якому рядку усі дієприкметники активного стану?

А	Змарнілий, палаючий, крокуючий, посинілий
Б	Згасаючий, зачарований, падаючий, радіючий
В	Сяючий, зів'ялий, зігнутий, співаючий
Г	Посивілий, працюючий, завойований, дрижачий
Д	Промоклий, пригорілий, потемнілий, понівечений

8. У дієсловах якого рядка при утворенні особових форм відбувається чергування приголосних?

А	Доводити, казати, вірити, кликати
Б	Слухати, чесати, плести, мазати
В	Котити, оголосити, будити, псувати
Г	Возити, молотити, просити, простити
Д	Пекти, ненавидіти, полоскати, смикати

9. У якому рядку всі дієприслівники недоконаного виду?

А	Пригощаючи, вірячи, застеливши, осмислюючи
Б	Сидячи, розуміючи, бажаючи, купаючись
В	Посміхаючись, носячи, вигравши, вимагаючи
Г	Мріючи, примостившись, володіючи, каючись
Д	Забуваючи, лежачи, навчаючись, призначивши

10. Який рядок містить тільки безособові дієслова?

А	Щастить, сутеніє, не спиться, розбилося
Б	Морозить, хочеться, ховається, шумить
В	Потепліло, таланить, лихоманить, вечоріло
Г	Жилося, бракуватиме, вигоріло, болить
Д	Минулося, мріється, холоднішає, блистіло

11. Позначте дієслова, які мають однакове граматичне значення часу.

А	Замовлять, тішилися б, виберуть, знатимуть
Б	Будуть прохати, нехай вірять, дотримається, киньмо
В	Писали, умовляли, зацікавлять, розтривожуть
Г	Спечуть, буде поспішати, поллє, скошу
Д	Ходять, вчу, підклеїли, просять

12. У якому рядку всі дієслова дійсного способу?

А	Застерігають, мостили, привітайтеся, хвилюються
Б	Ведіть, напишуть, запросять, написали б
В	Задумуються, вибороли, нехай мислять, спочивали
Г	Єднайтеся, завітаймо, розповідають, хай скажуть
Д	Фарбуватиму, буду сварити, почав мріяти, цілувалися

13. У якому рядку не всі дієслівні форми утворюють видову пару?

А	Гукати – гукнути, шукати – знайти, замітати – замести
Б	Переконувати – переконати, читати – прочитати, ловити – спіймати
В	Псувати – зіпсувати, тонути – втонути, писати – переписати
Г	Виносити – винести, обідати – пообідати, розчісувати – розчесати
Д	Вимикати – вимкнути, посилати – послати, вибирати – вибрати

ПРИЙМЕННИК

Прийменник – це службова частина мови, що є засобом вираження граматичного зв'язку і різних смислових відношень між повнозначними словами.

Відношення, які передають прийменники

Просто-рові	Часові	Причинні	Меті	Об'єктні	Умови	Допустовості
<i>лежить на столі, росте в лісі, біля школи, уздовж берега, край вулиці, поблизу села</i>	<i>о шостій вечора, робота на день, після вечері, за десять хвилин сьома, напередодні свята</i>	<i>помилка через неухважність, не з'явився у зв'язку з хворобою</i>	<i>комісія для прийому документів, заради миру, поїхати на відпочинок, піти по хліб</i>	<i>зошит з історії, говорили про мене, працює за сумісництвом</i>	<i>за умови дотримання правил, розкажу при нагоді, у разі аварії</i>	<i>всупереч бажанню, наперекір суховіям</i>

Групи прийменників за походженням

Первинні (непохідні)	Вторинні (похідні)
Давні за походженням: <i>на, у(в), за, від, од, до, для, з, між, під, крізь, через</i>	Утворилися від інших частин мови, здебільшого – від прислівників: <i>навколо, назад</i> ; рідше – від іменників: <i>край, коло, внаслідок</i>

Поділ прийменників за будовою

Прості	Складні	Складені
<i>без, для, в, над, під, при</i>	<i>із-за, з-над, задля, поза, посеред</i>	<i>в міру, за винятком, на чолі, на відміну від, незважаючи на</i>

Увага! 1. Складні прийменники належать до розряду первинних, складені – вторинних. 2. Одні й ті ж слова у реченні можуть бути прийменниками або прислівниками.

Порівняйте

*Розпускалися бруньки на деревах **назустріч** сонцю.
Назустріч вирували, як велетні, хвилі.*

Вправа 176. Знайдіть у поданих реченнях прийменники, охарактеризуйте їх за походженням та будовою. Визначте, які відношення вони виражають.

1. Старезні дуби стоять обіч дороги і пахнуть свіжим хлібом (І. Ц.).
 2. Незважаючи на велику славу, Амосов був досить скромною людиною (З журн.).
 3. Від берега, під вербами, вода була наче зелениста (М. Коц.).
 4. Тече вода із-за гаю та попід горою (Т. Ш.).
 5. І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки настійливості Лукії Назарівни (О. Г.).
 6. Під час переговорів глави урядів були досить уважними (З газ.).
 8. Перед тобою схиляюсь я, мов пілігрим, що перед брамою святою стоїть у захваті німім (М. В.).
 9. Брови й плечі його полізли високо вгору від здивування (О. Довж.).

Вправа 177. Прочитайте подані словосполучення. Визначте, якими частинами мови виступають співзвучні слова, відповідь обґрунтуйте.

Попереду колони – стояв попереду, коло станції – накреслив коло, кругом дика природа – кругом будинка, близько своєї хати – жили близько, напередодні падав сніг – напередодні свята, росли край дороги – рідний край – край зошита, з середини купи – зачинилися зсередини.

Вправа 178. Запишіть подані конструкції українською мовою, з'ясуйте, які смислові відношення реалізують прийменники в кожній з них.

Собрание в семь часов, юрист по образованию, работают по праздникам, доехать к университету, без пяти шесть, называют по фамилии, вопреки желанию, проживать по адресу, в соответствии с графиком, жить при дороге, экзамен по математике, идти по проспекту, мечтают о будущем.

Морфологічний розбір прийменника

Схема розбору

1. Прийменник.
2. З якою частиною мови вживається?
3. Первинний чи вторинний.
4. Простий, складний чи складений.
5. Які відношення виражає?

Зразок розбору

З дерев нечутно спадало листя (М. О.).

З (дерев) – прийменник, первинний, простий, вжито з іменником у родовому відмінку множини, виражає просторове відношення.

Вправа 179. Зробіть морфологічний розбір прийменників. Поясніть їх правопис.

1. Хлопець йшов у напрямку до міста, весь час озиралючись (П. З.).
2. А над хмарами й попід хмарами, пишучи на їхній білизні чорні риси, літають стрижі та ластівки (І. Б.).
3. Тече вода з-під явора ярмом на долину (Т. Ш.).
4. У зв'язку з погодними умовами, цього року по області низький урожай зернових (З газ.).
5. Гайдамаки встали, помолились, одяглися, кругом мене стали (І. Ц.).
6. Протягом зими снігу майже не було (О.Г.).

Тестові завдання №22

У якому рядку неправильно перекладено прийменникову конструкцію?

Варіант 1

А	При условии – при умові
Б	По окончании – після закінчення
В	На протяжении дня – протягом дня
Г	Проживать по адресу – мешкати за адресою
Д	Работать по совместительству – працювати за сумісництвом

Варіант 2

А	Сказать в двух словах – сказати двома словами
Б	В ту же минуту – в ту ж хвилину
В	По выходным дням – по вихідних днях
Г	При жизни – за життя
Д	При аварии – під час аварії

Варіант 3

А	В двух шагах от – за два кроки від
Б	Называть по имени – називати по імені
В	В будущем году – наступного року
Г	Тетрадь по истории – зошит з історії
Д	Прийти по делу – прийти у справі

Варіант 4

А	Говорить на родном языке – розмовляти рідною мовою
Б	Без десяти семь – за десять хвилин сьома
В	По праздникам – у свята
Г	По невнимательности – із-за неуважності
Д	По ошибке – помилково

Варіант 5

А	Отправить по телеграфу – відправити телеграфом
Б	Отсутствовать по болезни – бути відсутнім по хворобі
В	По закону – за законом
Г	По второе мая – до другого травня
Д	В соответствии с графиком – відповідно до графіка

СПОЛУЧНИК

Сполучником називається службова частина мови, що вживається для поєднання слів, словосполучень і частин складного речення.

Зеленіють по садочку черешні та вишні (Т. Ш.) – сполучник *та* з'єднує однорідні підмети. *Ліс стоїть мовчки, проте смереки шепчуть щось* (М. Коц.) – сполучник *проте* з'єднує частини складносурядного речення.

Поділ сполучників за походженням

Непохідні	Похідні
<i>а, і, бо, ні, та, чи, але</i>	<i>або, аби, ніби, отже, неначе, мовбито, коли, якщо, тому що</i>

Поділ сполучників за будовою

Прості	Складні	Складені
<i>а, та, ні, як, що, мов</i>	<i>причому, зате, проте, начеб, щоб, також, якщо</i>	<i>тому що, лиш тільки, подібно до того як, в міру того як</i>

Увага! 1. Сполучники можуть бути повторюваними і неповторюваними. *В промінні місячнім, як в морі, втонули ниви, і луги, і темні праліси, і гори* (О. Ол.) – сполучник *і* повторюваний. *Благословен я був між золотим сонцем і землею* (М. Коц.) – сполучник *і* неповторюваний.

2. До складених сполучників можна віднести парні сполучники: *не тільки... але й, не стільки... скільки, коли ... то, хоч ... але, чим ... тим, що ... то*: *Що голова, то й розум* (Н. тв.).

За значенням або синтаксичною роллю в реченні сполучники поділяються на **сурядні** та **підрядні**.

Сурядні сполучники

Єднальні	Протиставні	Розділові
<i>і, й, та(і)</i>	<i>а, але, та(але), зате, проте, однак</i>	<i>або, то, чи, хоч, або...або, чи...чи, то...то, ні...ні, ані...ані</i>

Увага! Сурядні сполучники поєднують однорідні члени речення та частини складносурядного речення.

Підрядні сполучники

Причини	Часові	Мети	Умовні	Пояснювальні	Порівняльні
<i>бо, тому що, через те що, у зв'язку з тим що</i>	<i>поки, коли, доки, як тільки</i>	<i>для того щоб, щоб, аби, коли б, з тим щоб</i>	<i>коли, як тільки, якщо</i>	<i>або, чи, тобто, себто, а саме, як-от</i>	<i>мов, мовби, мовбито, немовбито, наче, неначе, ніби, нібито, як</i>

Увага! 1. Підрядні сполучники поєднують частини складнопідрядних речень.

2. Функцію сполучників можуть виконувати повнозначні слова. Вони називаються сполучними словами. Сполучні слова є членами речення, а сполучники членами речення не бувають.

Поділ сполучних слів за походженням

Займенникові	Прислівникові
<i>котрий, чий, який, хто, що</i>	<i>де, коли, куди, як</i>

Вправа 180. Знайдіть сполучники. Визначте їх розряди за походженням, будовою та значенням. З'ясуйте, яку функцію вони виконують у реченні.

1. Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коц.). 2. Хоч не рідний син Ярема, а щира дитина (Т. Ш.). 3. Коли вам страшно, геть ідіть з дороги (Л. Укр.). 4. Моє щастя – Вітчизни простори, оповиті і сонцем, і хмелем, й зерном (М. Ст.). 5. Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні (О. Донч.). 6. І сьогодні, вшановуючи Тараса Шевченка, ми з любов'ю й шаною схиляємося також перед тими, хто продовжував його подвиг, хто йшов по цій тяжкій і прекрасній дорозі і кому провідною зорею був Шевченко (О. Г.). 7. Внаслідок того що наступало глобальне потепління, змінювався клімат на землі (З журн.). 8. Без хліба немає життя, але й без пісні незмога його уявити (П. З.).

Морфологічний розбір

Схема розбору

1. Сполучник.
2. Службова функція (сполучає члени речення чи частини складного речення).
3. Непохідний чи похідний.
4. Простий, складний чи складений.
5. Одиничний чи повторюваний.
6. За значенням (сурядний чи підрядний).
7. Сполучне слово (походження).

Зразок розбору

Майже в кожному селі, на гомінких перехрестях доріг або просто в полі цебенять живі джерела (В. Ск.).

Або – сполучник, сполучає однорідні обставини, похідний, простий, одиничний, сурядний (розділовий).

Вправа 181. Зробіть морфологічний розбір сполучників у реченнях.

1. «Я теж такої думки», – згоджується Заболотний (О. Г.). 2. Присядь або нагнися над землею і подивись на край неба, на річку, на ліс (М. Ст.). 3. Коли б він міг повернути кроки матері, її руки, що іноді шорстко й м'яко лягали йому на голову (М. Ст.). 4. Українська мова вся закидана букетами поезії, так що тямучий український писалник, не нагинаючись, може сміливо загірбати цілі оберемки квіток та обсіпати ними свої твори (Н.-Л.). 5. Ну що б, здавалося, слова (Т. Ш.). 6. Частку за часткою свого пелюсткового світла віддають дерева похмурим посланцям ночі, проте не все (Є. Гуц.).

ЧАСТКИ

Частки – це службові слова, які надають окремим словам, словосполученням чи реченням додаткових відтінків у значенні або беруть участь у творенні морфологічних форм і нових слів.

Поділ часток за особливостями функціонування

Словотворчі	Формотворчі	Фразові (модальні)
<i>Будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -сь, аби-, де-, не-, ні-, -би (-б) – утворюють слова з новим значенням: хтось, абияк, невелика, дехто, казна-який, будь-що</i>	<i>Хай, нехай, би (б) – утворюють граматичні форми наказового та умовного способів: зроби би, зробила б, нехай сяють, хай пише</i>	<i>Ось, он, от, та, оце, навіть, аж, таки, уже, ж, бо, ой, тільки, лише, хоча навіть, якраз, саме, точно, власне, майже – можуть надавати різних смислових відтінків окремим словам: Голос криниці – чого ж ти замовк (Л. К.). Мабуть, ледве чи, мов,</i>

		мовби, так, еге ж, атож, аякже, ні, не, невже, чи, хіба – виражають ставлення мовця до змісту висловлення: Авжеж, такий у нас ведеться звичай (Л. Укр.).
--	--	---

Увага! Фразові частки в свою чергу поділяються на: 1) питальні (*чи, хіба*); 2) оклично-підсилювальні (*і, й, та й*); 3) власне модальні (*наче, неначе, начеб, ніби*); 4) стверджувальні (*так, еге, атож*); 5) заперечні (*не, ні, ані*); 6) вказівні (*ось, он, то, це, ото*); 7) означальні (*саме, точно, справді*); 8) кількісні (*майже, трохи не, ледве не*); 9) спонукальні (*годі, давай, на, бо*); 10) видільні (*лише, тільки, хоч, аж-таки*).

Вправа 182. Запишіть подані речення, визначте в них частки, охарактеризуйте їх.

1. Трохи була не втопилась, та жаль було кинуть близняточок (Т. Ш.).
2. Так уже я звівся, що ані гніватись, ані жалкувати ні на кого не маю! (М. В.).
3. Тихо, любо жилося дитині. І ніщо не сушило серденька (Л. Укр.).
4. Небо сьогодні синіло по-весняному, свіже й високе, вище, ніж будь-коли (О. Г.).
5. Якийсь-бо ти, дідусю, став суворий (Л. Укр.).
6. Пісенник став тут же бібліографічною рідкістю (В. Ск.).

Морфологічний розбір

Схема розбору

1. Частка.
2. Фразова, формотворча чи словотворча.
3. Її написання.

Зразок розбору

І тільки б знати, що немарно в світі цім топтав дорогу, сиву од століть (Б. О.)

тільки – фразова частка, зі словом пишеться окремо;

б – формотворча частка, зі словом пишеться окремо.

Вправа 183. У поданих реченнях знайдіть частки. Зробіть їх морфологічний розбір.

1. Чисте, прозоре повітря хвилюється рожевим цвітом, і чорна тінь неосвічених місць ще краще одрізняє ясну сторону (П. М.).
2. Запорожці відзначались умінням майстерно розповідати, вміли підмічати смішні риси в інших і передавати у жартівливому, але ні для кого не образливому тоні (Д. Яв.).
3. Як там не буде, а все-таки є той силует у вікні золотому (Л. К.).
4. Хіба можна без поваги ставитися до праці хлібороба? (В. Ск.).
5. Лише гул од копит степом котився та хліба шелестіли (А. Гол.).
6. Коли ж одчинили вікно, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич (М. Коц.).
7. Мабуть, якби народився в Сахарі, то полюбив би степи піщані (А. Гол.).

Тестові завдання №23

1. З'ясуйте, у якому рядку всі слова належать до службових частин мови.

А	Не тільки...але й, тим часом, ні, без, з-поміж
Б	Хіба, ніби, відповідно до, ніде, тому що
В	Якщо, от, упродовж, та ще, лише
Г	Нібито, як-не-як, понад, не, кінець
Д	Хоча, нехай, дехто, подібно до, а також

2. Позначте рядок з похідними прийменниками.

А	Край, для, вздовж, після, коло
Б	Перед, мимо, поблизу, поруч, на чолі
В	Поряд, протягом, посеред, наді, довкіл
Г	Через, спереду, круг, включаючи, уздовж
Д	Шляхом, крізь, осторонь, заради, кругом

3. У якому рядку всі прийменники складені?

А	В/інтересах, на/зустріч, слідом/за, в/напрямку, з/метою
Б	У/вигляді, на/чолі, на/прикінці, поруч/з, праворуч/від
В	В/наслідок, з/огляду/на, за/допомогою, по/між, на/адресу
Г	В/силу, у/разі, не/зважаючи/на, на/випадок, не залежно/від
Д	З/поперед, одночасно/з, близько/від, на/честь, у/зв'язку/з

4. У якому рядку всі слова – частки?

А	Дійсно, хоча, лише, тільки, аякже
Б	Ані, навряд чи, власне, все ж, бодай
В	Невже, еге ж, мабуть, ось, дещо
Г	Давай, хіба, бо, нехай, мовбито
Д	Точно, навіть, атож, ніде, уже

5. Знайдіть рядок з фразовими (модальними) частками.

А	Нехай, невже, таки, авжеж
Б	Тільки, ось, мовби, хіба
В	Майже, не, навіть, ледве
Г	Хтозна, би, лише, хоча
Д	Оце, так, ніби, де

6. Позначте рядок, у якому всі частки пишуться через дефіс.

А	Мовби/то, все/таки, бозна/коли, тільки/но, де/то
Б	Що/небудь, аби/хто, так/то, хоч/би, зробив/таки
В	Якби/то, казна/де, невідь/як, будь/хто, як/от
Г	Коли/сь, напиши/ж, ходи/но, що/за, тим/то
Д	Все/ж, отака/то, де/який, чим/скоріш, хтозна/що

7. З'ясуйте, у якому рядку всі сполучники складні.

А	Коли, нібито, аби, неначе, чи
Б	Таж, немов, та, щоб, тому-то
В	Причому, бо, якби, проте, ані
Г	Однак, теж, ні, зате, буцім
Д	Або, якщо, ніби, начебто, притому

8. У якому рядку всі сполучники однакові за будовою?

А	В міру того як, тому що, тимчасом як, так що
Б	Як тільки, начебто, неначе, то...то
В	Притім, ні...ні, адже, неначебто
Г	Аби, та, мовбито, а також
Д	Дарма що, бо, отже, для того щоб

9. Визначіть рядок, у якому всі сполучники належать до підрядних.

А	Щоб, ніби, чи то, неначе
Б	Наче, як тільки, тому що, коли
В	Якби, доки, зате, нібито
Г	Проте, що, після того як, немов
Д	Та ще, котрий, а, незважаючи на те що

БУДОВА СЛОВА

Більшість слів української мови членуються на значущі неподільні частини – **морфемі**. Виділення морфем здійснюється внаслідок порівняння слова зі спорідненими або одноструктурними словами, наприклад: *весна* – *весняний* – *навесні* (виділяється морфема *весн-*); *гарненький* – *тепленький* – *смачненькі* (виділяється морфема *-еньк*).

Розділ науки про мову, який вивчає будову слова, тобто його членування на морфемі, називається **морфемікою**.

Види морфем

Назва	Характеристика морфем	Приклади
Корінь	Неподільна морфема, що виражає спільне загальне значення споріднених слів. Слова зі спільним коренем є спільнокореновими . Увага! Відмінкові, особові, родові та інші форми слова не можна плутати зі спільнокореновими словами. Корінь у спільнокоренових словах може мати певні звукові відмінності, спри-	<i>брат</i> – <i>братерство</i> – <i>брататися</i> Пор.: <i>Книга</i> – <i>книги</i> , <i>книгу</i> ; <i>книга</i> – <i>книжковий</i> , <i>книгар</i> , <i>книгарня</i> . <i>крига</i> – <i>крижаний</i> <i>ніч</i> – <i>заночувати</i>

	чинені чергуванням звуків у процесі словотворення.	<i>брати – вибирати – вибраний</i>
Суфікс	<p>Морфема, що стоїть після кореня і слугує для утворення нових слів або форм того самого слова.</p> <p>Суфікси бувають:</p> <p>а) словотворчі, тобто утворюють нові слова;</p> <p>б) формотворчі, тобто утворюють граматичні форми того самого слова.</p> <p>До формотворчих належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> – інфінітивний суфікс -ти; – суфікси -в, -л, Ø, за допомогою яких утворюються форми минулого часу дієслів; – дієприкметникові суфікси -уч(-юч-), -ач(-яч-), -л-, -н(-ен-), -т-; – дієприслівникові суфікси -учи(-ючи), -ачи(-ячи), -ши, -вши; – суфікси -ш-, -іш-, які утворюють форми вищого ступеня порівняння прикметників; – суфікси -ну-, -ува-, -а-, які слугують для творення видової пари дієслів. 	<p><i>степ – степовий</i></p> <p><i>молодий – молоденький</i></p> <p><i>школа – школяр</i></p> <p><i>сусід – сусідів</i></p> <p><i>широкий – ширший</i></p> <p><i>вивчати – вивчити</i></p> <p><i>нес-ти, пек-ти</i></p> <p><i>писа-в, писа-л-а, ніс_</i></p> <p><i>сині-юч-ий, зів'я-л-ий, зліпл-ен-ий, розби-т-ий</i></p> <p><i>чека-ючи, леж-ачи</i></p> <p><i>тон-ш-ий, ніжн-іш-ий</i></p> <p><i>стукати – стук-ну-ти, виконати – ви-кон-ува-ти</i></p>
Префікс	<p>Морфема, що стоїть перед коренем і утворює нові слова або форми того самого слова.</p> <p>Префікси бувають:</p> <p>а) словотворчі;</p> <p>б) формотворчі.</p> <p>До формотворчих належать:</p> <ul style="list-style-type: none"> – префікси на-, по-, про-, при-, з-(с-), за-, які слугують для творення видової пари дієслів; – префікс най-, який утворює форми найвищого ступеня порівняння прикметників та прислівників 	<p><i>привокзальний</i></p> <p><i>прегарний</i></p> <p><i>підписати</i></p> <p><i>весело – невесело</i></p> <p><i>косити – скосити</i></p> <p><i>писати – на-писати, читати – про-читати</i></p> <p><i>най-веселіший, най-смачніше</i></p>
Закінчення	Змінювана морфема, що не входить до складу основи й стоїть після кореня чи суфікса, а також виражає відношення між словами. Закінчення виділяються тільки в змінюваних словах і є граматичними показниками роду, числа, відмінка,	<p><i>земля – на землі, під землею</i></p> <p><i>вишня, коса (жін. рід, одн., наз. відм.)</i></p>

	<p>особи.</p> <p>Закінчення може бути виражене звуком чи звуковим комплексом або ж не має звукового оформлення в певній формі, тобто є нульовим.</p> <p>Нульові закінчення наявні:</p> <p>а) в іменниках чоловічого роду II відміни та іменниках жіночого роду III відміни у називному відмінку однини;</p> <p>б) у формах родового відмінка множини іменників;</p> <p>в) у присвійних та коротких прикметниках чоловічого роду;</p> <p>г) у формах минулого часу дієслів чоловічого роду.</p> <p>У незмінюваних словах (запозичених невідмінюваних іменниках з кінцевими голосними -і, -у, -е, -о, прислівниках, дієприслівниках), а також початковій формі дієслів закінчень немає.</p>	<p><i>сік_ – сок-у, ніч_ – ноч-і, гість_ – у гост-ях</i></p> <p><i>край_ – [край-у]</i></p> <p><i>мудрість_ – мудрост-і</i></p> <p><i>спальня – спалень_</i></p> <p><i>синів_ – синова</i></p> <p><i>зелен_ – зелена</i></p> <p><i>отримав_ – отримала</i></p> <p><i>шосе, кенгуру, шасі, тихо, вперше, сідаючи, читати</i></p>
Інтерфікс	Сполучний елемент, який використовується для творення складних слів і стоїть між двома основами (коренями)	<i>пароплав, землемір, атомохід</i>
Постфікс	Морфема, що стоїть в кінці слова і може утворювати нові слова чи форми того самого слова. Постфікс виявляється здебільшого в дієсловах, рідше – в займенниках, прислівниках.	<i>учити – учитися, хто – хто-небудь, спи-но</i>
Основа слова	Частина слова без закінчення, що виражає його лексичне значення. Основи бувають похідні і непохідні . Непохідна основа не членується на морфеми, вона збігається з коренем. Похідна основа членується на морфеми. До її складу, крім кореня, входить словотворча морфема (суфікс, префікс чи інша службова морфема, за допомогою якої утворено похідну основу).	<p><i>пісн-я, шкільн-ий, смаж-у</i></p> <p><i>сад, мудр-ий, зим-а</i></p> <p><i>сад-+-івник, мудр-+-ець, зим-+-ов-ий</i></p>

Вправа 184. Поясніть відмінності в членуванні слів кожної пари на морфеми.

Золот о – метро, стіл – ліворуч, ножиц і – пенальті, згасаючи – згасуюч ий, шосе – віконц е, сир – бригадир, кошик – зубик, гість – ніжн ість, Сочі – Чернівц і, рагу – зранку, мал ий – мало, гаряче – гаряч ий, тінн ю – меню, заплановано – прилетіл о, по-нашому – батьков ому.

Вправа 185. Виділіть в поданих словах закінчення й основу. Відповідь обґрунтуйте.

Полиця, річки, немовля, місяць, щедрість, левенятко, депо, плече, кашне, аркуш, Альпи, Тбілісі, ласощі, журі, сміливий, холодно, побілений, прибрано, святкувати, приніс, спекла, увечері, сито, помалу, засіяли, вовчище, дрімаючи, теплий, сім, надвечір'я, взимку, маковик, багаття, братів (прикм.), сьогодні.

Вправа 186. Поділіть подані слова на дві групи: а) з похідною основою; б) з непохідною основою.

Зошит, захмарений, мати, печиво, картопля, театральний, сусідство, соломину, дощ, берегиня, червоніти, прибережний, смаженина, соковитий, козаченько, липа, польовий, птах, березняк, позавчора, їдальня, смола, напис, дзвіниця, колесо, безперервний, гострити, літак, небо, сміливець.

Вправа 187. Визначте кореневі морфеми в словах. Поясніть відмінності в їх звуковому складі.

Горох – горошина, нести – ноша, берег – узбережжя, помер – померати, книга – книжний, чесати – розчісувати, купити – куплений, їздити – виїжджати, бриньчати – бренькіт, плести – заплітати, простити – прощати, бік – узбіччя, птах – пташиний, донька – доньчин.

Вправа 188. З'ясуйте, якими службовими морфемами розрізняються спільнокореневі слова кожної пари. Поясніть, яку функцію (словотворчу чи формотворчу) вони виконують.

Чистий – чистіший, хвилі – хвилястий, сивий – сивуватий, парубки – парубоцтво, новий – новина, довгий – довжелезний, ніс – носяка, сіль – сільниця, лелека – лелечий, квітка – квітонька, носити – носив, вітер – вітряний, тітка – тітонька, кричати – крикнути, читати – прочитати, мати – матуся, сміття – смітник, великий – надвеликий, веселий – веселіший, вухо – вухань, мило – мильце, розчесати – розчесаний.

Морфемний розбір слова (розбір слова за будовою)

Схема розбору

1. Визначити закінчення слова (у змінюваних словах).
2. Визначити основу слова.
3. Виділити корінь слова.
4. Виявити префікс чи префікси.
5. Виділити суфікс чи суфікси.

Зразок розбору

Приморський – змінюване слово, закінчення – *-ий* (*приморськ-і, приморськ-ого*); основа – *приморськ-*; корінь – *мор-* (*мор-е, мор-ський, мор-як*); префікс – *при-* (*при-вокзальний, при-бережний*); суфікс – *-ськ-* (*океан-ськ-ий, забайкаль-ськ-ий*).

Вправа 189. Зробіть морфемний розбір поданих слів.

Літечко, мирний, дощик, науковець, креслення, білизна, яблучний, сміливець, підфарник, солити, безлюдний, присмак, кафедральний, бородань, полотняний, жебракувати, передвечірній, холодно, сумувати, приземлитися,

тихесенько, по-українськи, киянин, донизу, почервонів, вимитий, подвоїти, раювати, оспівувати, чубань, міжсезонний, хлібниця, мисник, картопляр.

СЛОВОТВІР

Більшість слів української мови **похідні**, тобто утворені від інших. Слова, що слугують базою для утворення інших, називаються **твірними**. Спільна частина твірного й похідного слів є **твірною основою** (**шовк** → **шовк-ов-ий**), а службові морфеми (префікси, суфікси), якими похідне відрізняється від твірного, називаються **словотвірними**.

Розділ науки про мову, що вивчає способи творення слів, називається **словотвором**.

Способи словотворення

Морфологічні (афіксальні)	Неморфологічні (неафіксальні)
<p>Усі способи творення слів за допомогою афіксальних морфем, зокрема:</p> <ul style="list-style-type: none"> – суфіксальний; – префіксальний; – префіксально-суфіксальний; – постфіксальний; – безафіксний; <p>а також основоскладання, словоскладання та аббревіація.</p>	<p>1. Морфолого-синтаксичний – перехід слів з однієї частини мови в іншу, а саме:</p> <p>а) прикметника та дієприкметника в іменник, наприклад: Наречена була справжньою красунею;</p> <p>б) іменника в прийменник, наприклад: Коло хати було прибрано.</p> <p>2. Лексико-синтаксичний – зрощення словосполучення в одне слово, наприклад: горілиць (догори лицем), урізнобіч (у різні боки), сьогодні (цього дня).</p> <p>3. Лексико-семантичний – переосмислення змісту наявних у мові слів для позначення нових понять, наприклад: двірник (людина) – двірник (рухома стрілка для очищення скла автомашини), пісок (будівельний матеріал) – пісок (цукровий). В основі цих переосмислень покладено метафору, метонімію, синекдоху.</p>

Морфологічні (афіксальні) способи творення слів

Назва способу	Характеристика
1. Суфіксальний	<p>Творення похідних слів шляхом приєднання до твірної основи суфікса, наприклад: слива – сливовий, гарний – гарно, пекти – пекар.</p> <p>Це найпоширеніший спосіб творення слів, що може супроводжуватися чергуванням кореневих та суфіксальних голосних і приголосних звуків,</p>

	наприклад: <i>крига – крижаний, село – сільський.</i>
2. Префіксальний	<p>Творення похідних слів за допомогою префікса, наприклад: <i>щастя – нещастя, читати – перечитати, звичайний – надзвичайний.</i></p> <p>Префікс додається до граматично оформленої основи, тому похідне слово залишається тією ж частиною мови, що й твірне, наприклад: <i>писати – виписати, дід – прадід.</i></p> <p>Унаслідок префіксації інколи відбуваються фонетичні зміни на межі морфем, наприклад: <i>іти – перейти, слати – відіслати.</i></p>
3. Префіксально-суфіксальний	<p>Спосіб творення слів, що полягає в одночасному приєднанні до твірної основи префікса й суфікса, наприклад: <i>дах – піддашок, осінь – по-осінньому, груди – нагрудник, морський – заморський.</i> При цьому твірна основа може переходити в інший розряд слів (<i>сніг – засніжити</i>) або ж залишатися в тому самому (<i>рукав – нарукавник</i>).</p> <p>Префіксально-суфіксальними похідними є слова, утворені від прийменниково-іменникових форм, наприклад: <i>заокеанський</i> (який перебуває за океаном), <i>навушник</i> – (те, що одягають на вуха).</p>
4. Постфіксальний	Використовується у сфері дієслівного словотвору, рідше – займенникового, наприклад: <i>умивати – умиватися, брати – братися, хто – хтось.</i>
5. Безафіксний (нульова суфіксація)	<p>Різновид суфіксального словотвору, унаслідок якого похідні слова виникають шляхом переведення твірної основи до іншої частини мови за допомогою нульового суфікса. При цьому суфікси, наявні в основі твірних слів, відкидаються, наприклад: <i>синій – синь, цвілий – цвіль, захистити – захист.</i></p> <p>Таким чином утворюються іменники від дієслів і прикметників, які позначають опредметнену дію або ознаку, наприклад: <i>промовити – промова, вигукувати – вигук, юний – юнь, молодий – молодь.</i></p>
6. Основоскладання та словоскладання	<p>Утворення складних слів шляхом поєднання двох основ переважно за допомогою інтерфіксів -о-, -е- наприклад: <i>пішохід, землемір.</i></p> <p>Поєднання двох слів в одному, наприклад: <i>салон-перукарня, дівчина-красуня.</i></p>
7. Абревіація	Утворення складноскорочених слів шляхом поєднання усічених основ або початкових літер слів, наприклад: <i>дит'ясла, спецкор, НГУ, БАМ.</i>

Вправа 190. Визначте в кожній парі слів твірне й похідне, відповідь обґрунтуйте.

Мед – медовий, будувати – будівля, майструвати – майстер, гарно – гарний, перехід – переходити, збирання – збирати, зелень – зелений, заклик – закликати, писати – писар, гнилий – гниль, історія – історик, свіжішати – свіжий, гордий – гордість, змелений – змолоти, школярка – школяр, верба – вербиця, біднота – бідний, згинати – згинання, різьбити – різьба, накипіти – накип, розмовляти – розмова, ділити – ділення, малювати – малюнок, кричати – крик, навчати – навчання, насипати – насип, наклеїти – наклейка.

Вправа 191. З'ясуйте, від яких слів утворено подані похідні. Визначте в їхній структурі твірну основу та словотворчий афікс. Зразок: *березовий* – «який має відношення до *берези*», твірна основа *берез-*, словотворчий суфікс *-ов-ий*.

Столяр, липняк, студентство, квітникарство, лікарський, вчителювати, левеня, золотистий, вітерець, надписати, тенісист, соусник, прегаряче, школярський, ніжність, сніданок, навчений, передрімати, заквітчаний, вихованість, глиняний, морозище, довгуватий, неправда, пральний, плюшевий, рідненький, лісникувати, синець, добряк.

Вправа 192. Визначте спосіб творення поданих слів.

Товстун, машиніст, надлюдина, оксамитовий, міжсезоння, глибочінь, міцність, медсестра, НГУ, промова, фізик, прамова, сталевар, гордість, сусідство, підпис, блакить, лісосмуга, прохання, неправда, довіра, старість, невільник, вимикач, киянин, нелюб, підгрупа, БЮТ, хлібопекарня, старостиха, наколінник, пресмачний, подорожник, студрада, генерал-майор, грітися.

Вправа 193. Поділіть подані слова на групи: а) утворені префіксальним способом; б) утворені префіксально-суфіксальним способом.

По-селянськи, поперчити, узаконити, розтрощити, ошчасливити, озвучити, міжсезонний, заозерний, підполковник, підліток, підситок, підтасувати, прадід, перевінчати, перегвинчувати, передмова, передобідок, передгрозняний, недогризок, неправота, безкозирка, неістотний, надписувати, наднизький.

Увага! Низка спільнокореневих слів утворює **словотвірний ланцюжок**, у якому кожен попередній член є твірним для наступного, наприклад: *пекти* → *пекар* → *пекарський*; *білий* → *білок* → *білковий* → *білковина*.

Вправа 194. Доберіть до поданих слів спільнокореневі. Побудуйте від них словотвірні ланцюжки.

Писати, море, школа, ліс, зелений, читати, картопля, сіль, лікувати, теплий, сад, пекти, осінь, мак, гість.

Словотвірний аналіз слова

Схема розбору

1. Визначити твірну основу.
2. Визначити словотворчу морфему.
3. Установити спосіб творення.

Зразок розбору

Привокзальний (який знаходиться *при вокзалі*) ← вокзал + при- +н-ий

Твірна основа – вокзал-.

Словотвірні елементи – префікс **при-**, суфікс **--н-**.

Спосіб творення – префіксально-суфіксальний.

Тестові завдання №24

1. Виберіть рядок, що складається тільки з похідних слів.

А	Присмак, пролісок, вечір, креслення
Б	Чавунний, змелений, піднебесся, хід
В	Молодець, вітальня, моряк, вчити
Г	Соковитий, солити, різати, випікати
Д	Новий, лобатий, гостювати, крик

2. У якому рядку, в усіх словах правильно виділено основу?

А	Безводд/я, безвус/ий, веслува/ти, наслухати/ся
Б	Місяць/, свідомо/, пшон/о, метр/о
В	Озерц/е, шос/е, безлісс/я, подорож/
Г	Масельц/е, вік/, серпнев/ий, роздумував/
Д	Пенальт/і, танцювальн/ий, хор/, жнив/а

3. У якому рядку всі слова спільнокореневі?

А	Вода, багатоводдя, водити, безводний
Б	Родина, породичатися, народ, родовід
В	Швидко, швиденько, швидкість, найшвидше
Г	Майстер, майструвати, майстерня, майстровито
Д	Мер, мерія, мерівський, мери

4. У якому рядку всі похідні слова утворено від прикметникових основ?

А	Синіти, доброта, гаряче, пришкільний
Б	Хитрун, хвастун, широчінь, білявка
В	Ультрамодний, зелень, по-святковому, малеча
Г	Жовток, білизна, крутій, водій
Д	Дикун, ніжність, теплінь, голосистий

5. У якому рядку правильно побудовано словотвірний ланцюжок?

А	Ходити – переходити – проходити
Б	Весело – веселий – веселішати
В	Писати – записати – запис
Г	Шия – шийний – нашійник
Д	Смак – смакувати – смачний

6. Позначте рядок, у якому всі слова не мають закінчень.

А	Пізно, запропоновано, бюро, зранку
Б	Астролог, розум, заметіль, свідок
В	Ліворуч, фламінго, духовність, бістро
Г	Осінь, небокрай, серпантин, маєстро
Д	Поні, лібрето, пальто, пенальті

7. Знайдіть рядок, що містить слова, утворені однаковим способом.

А	Підфарник, надбрівний, заколесник, намордник
Б	Підобідати, підверстатник, підпекар, підвечірок,
В	Нагрудник, наглядач, надпалубний, підсвічник
Г	Надклепати, розтрусити, найтепліше, осиротіти
Д	Нафтосховище, семирічний, лісостеповий, рибопродукти

8. У якому рядку слова правильно поділено на морфеми?

А	Лік-ар-к-а, піс-еньк-а, вчит-ель, кисл-уват-ий
Б	Чита-в, прац-юва-л-и, гірк-от-а, при-круч-ен-ий
В	По-дорож-ник, при-чал, чужи-нець, ран-ок
Г	Пра-ліс, по-сміх-а-ти-ся, зим-ов-ий, гітарист-к-а
Д	Шкіль-н-ий, роз-топ-и-вши, береж-ечок, міс-ив-о

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Синтаксис – це розділ граматики, який вивчає будову словосполучень і речень, смислові відношення в них та засоби їх вираження. Основними одиницями синтаксису є **словосполучення** та **речення**.

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Словосполучення – це мінімальна синтаксична одиниця, що утворюються поєднанням двох або більше повнозначних слів, з яких одне є головним, а інше – залежним (*зелені поля, написавши листа, познайомились увечері*).

Типи словосполучень

За морфологічними ознаками головного слова словосполучення бувають:

Іменникові	Прикметникові	Числівникові	Дієслівні	Прислівникові
<i>Щасливе дитинство, перша зустріч, зів'ялі квіти</i>	<i>Сильний духом, високий на зріст, дуже гарний</i>	<i>Сорок п'ять соток, сім днів</i>	<i>Складати іспити, іти вулицею, спостерігаючи уважно, сидячи в класі</i>	<i>Надзвичайно весело, зовсім недавно</i>

Увага! Охарактеризовані словосполучення в мовознавчій науці називають **синтаксичними**. **Синтаксичні** словосполучення слід відрізнити від **фразеологічних та лексичних**. **Синтаксичні** словосполучення – це вільне поєднання повнозначних слів, компоненти яких можна замінити (*святковий вечір, святковий настрій, святкова вечеря*). **Фразеологічні сполучення** є стійкими зворотами та виразами, які позначають переважно єдине поняття, заміна їх компонентів не допускається (*пасти задніх* – відставати, *водити за ніс* – обманювати). До **лексичних** словосполучень належать власні назви географічних, астрономічних, історичних об'єктів, свят (*Чорне море, Жовті Води, Чумацький шлях, Куликове поле*), термінологічні та професійні назви (*закон Ома, ціаністий калій, кручені паничі*), назви людей за професією та родом діяльності (*старший лейтенант, гвардії капітан*).

Не становлять словосполучень:

- поєднання слів повнозначних частин мови зі словами службових частин мови (*під березою, повз хату, через хворобу*);
- складені форми слів (дієслів, прикметників) (*хочу знати, будемо вчитися, більш сміливий*);
- поєднання слів за допомогою сурядних сполучників (*день і ніч, сніг або дощ*);
- поєднання підмета та присудка (зв'язок між ними називають не підрядним, а координаційним).

Способи зв'язку слів у словосполученні

1. Узгодження	<p>Підрядний зв'язок, при якому залежне слово вживається в тій же формі (роду, числа, відмінка), що й головне, тобто узгоджується з головним.</p> <p>Повним називається узгодження, при якому залежне слово узгоджується з головним в усіх формах.</p> <p>Неповним називається узгодження залежного слова з головним в деяких формах.</p>	<p><i>рідна</i> <i>ненька</i>, <i>рідний</i> <i>батько</i>, <i>рідні діти</i>;</p> <p><i>холодна</i> <i>зима</i>, <i>мій товариш</i>, <i>третій день</i>;</p> <p><i>лікар</i> <i>Ярова</i> (у відмінку та числі)</p>
2. Керування	<p>Підрядний зв'язок, при якому головне слово керує залежним, тобто вимагає від нього певної відмінкової форми.</p> <p>Сильним називається керування, при якому головним є перехідне дієслово, що вимагає від залежного форми знахідного чи родового відмінка без прийменників.</p> <p>Слабке керування не вимагає тільки певної відмінкової форми, здійснюється за допомогою прийменника, тобто є посереднім.</p>	<p><i>зустріти</i> <i>подругу</i></p> <p><i>готувати</i> <i>сніданок</i>, <i>запросити</i> <i>батьків</i></p> <p><i>стояти біля вікна</i>, <i>стояти під дверима</i></p>

3. Прилягання	Підрядний зв'язок, при якому залежне слово є морфологічно незмінним (прислівником, дієприслівником, інфінітивом) і поєднується з головним тільки за змістом.	<i>читати вголос, уміння переко- нувати, сидів схилившись</i>
---------------	--	---

Синтаксичний розбір словосполучення

Схема розбору

1. Виділіть словосполучення з речення і запишіть.
2. Визначте головне і залежне слово.
3. Визначте тип словосполучення за морфологічними ознаками головного слова (іменникове, прикметникове, дієслівне...).
4. Укажіть спосіб синтаксичного зв'язку: узгодження (повне чи неповне); керування (сильне чи слабе, безпосереднє чи посереднє); прилягання.

Зразок розбору

Оповитий тишею степ дихав пахощами росяних трав (П. Панч).

1-2. **Степ** (який?) *оповитий*.

3. Іменникове.

4. Узгодження повне (в роді, числі, відмінку).

1-2. **Оповитий** (чим?) *тишею*.

3. Прикметникове.

4. Керування безпосереднє, слабе.

1-2. **Дихав** (чим?) *пахощами*.

3. Дієслівне.

4. Керування безпосереднє, слабе.

1-2. **Пахощами** (чого?) *трав*.

3. Іменникове.

4. Керування безпосереднє, сильне.

1-2. **Трав** (яких?) *росяних*.

3. Іменникове.

4. Узгодження повне.

Вправа 195. Визначте поєднання слів, які не утворюють синтаксичні словосполучення.

Наслухавшись розмов, дати відкоша, Велика Вітчизняна війна, серпанкові мрії, дуже солодко, з року в рік, потреба відпочити, жили душа в душу, цвітуть вишні, десять відсотків, менш уважний, задирати носа, ламати голову над завданням, поряд з будинком, протягом року, двоє приятелів, двадцять три, багато читають, Максим і Тетяна, стримувати радість, весняні квіти, Північний полюс, військове звання, зібрати врожай, скласти подяку, чекаючи зустрічі, гордіїв вузол, прибули пізно, Президент України, лісова квітка.

Вправа 196. Погрупуйте словосполучення за морфологічним вираженням головного слова (іменникові, прикметникові, дієслівні, числівникові).

Талановита дитина, йти вулицею, сьогодні вранці, звернення до присутніх, дуже здивований, дощове літо, говорити пошепки, потреба порадитися, вітер з півдня, сховавшись від спеки, четверо друзів, куплений вчора, так гарно, позбавлений волі, повернутися від батьків, шлях до Києва, чекаючи листа, надія на краще, тисячі учасників, вишитий бабусею, щедро оповитий.

Вправа 197. Визначте способи зв'язку слів у словосполученнях.

Цікавитися живописом, ідучи додому, зимовий ліс, троє друзів, листя вишні, страшенно виморений, побачитися з однокласниками, щасливі разом, мої спогади, ложка солі, якісно зроблений, вологий від дощу, згасаюча усмішка, плани на майбутнє, зрозумівши товариша, задумався над долею, сотий раз, запечений вранці, чай з лимоном, поранений у бою, місячне сяйво, прохання залишитися, поезія Франка, у своєму ложі, прикро вражений, працюючи над дисертацією, закоханий у життя, новітні технології, майже свіжі, марно витрачений, розмитий водою, гостросюжетний фільм, прибули опівночі, жили по-новому.

Тестові завдання №25

У якому рядку всі словосполучення утворені однаковим способом зв'язку (узгодження, керування, прилягання)?

Варіант 1

А	Перший виступ, чудова погода, визначні досягнення, виконаний повністю
Б	Біографія вченого, пошуки істини, читання вголос, мій дідусь
В	Поділений навпіл, дуже швидко, кава по-віденськи, завжди попереду
Г	Результати змагань, спогади вчителя, дві склянки, святкова промова
Д	Зустрівши подорожнього, працює старанно, вміння слухати, другий день

Варіант 2

А	Зустрітися з другом, змарнований час, сидіти навпочіпки, вальс Шопена
Б	Сонячний ранок, здивований почутим, солодкий чай, приємна розмова
В	Вечірні курси, лелече гніздо, невимовна радість, бажання одужати
Г	Засіяний житом, закоханий у поезію, відчувши впевненість, листя клена
Д	Букет гвоздик, вітер з півночі, козацька слава, задоволений собою

Варіант 3

А	Єдиний вихід, намагався познайомитися, щедрі оплески, гарна зачіска
Б	Кожен із нас, поділили натроє, проснувся рано, добре підготовлений
В	Вечірня злива, остання смужка, місцеві звичаї, втрачені надії
Г	Восьмеро хлоп'ят, автор книги, знайшовши рідних, безмежно щасливий
Д	Тихо кажучи, пляшка кефіру, заклик до перемоги, звичка підказувати

Варіант 4

А	Осінні канікули, кожен студент, нічого не знаючи, солов'їна пісня
Б	Чітко окреслений, поснідали вранці, радий побачити, стояла засоромившись
В	Урочиста церемонія, присвячений ювілею, таємне побачення, люта зима
Г	Годинник зі срібла, полуднева пора, священні слова, засніжені схили
Д	Пізно ввечері, зовсім хворий, розгубивши речі, посадили дерева

Варіант 5

А	Шепіт трав, знешкодивши міну, повага до старших, поспішали додому
Б	Лебедині крила, солом'яна стріха, підписно власноруч, твори Гончара
В	Написаний пером, запрошений до столу, оповитий смутком, давно відомий
Г	Трете скликання, працювали втрюх, два метри, вибори президента
Д	Схиливши до землі, взірець порядності, мрія про щастя, кетяги калини

РЕЧЕННЯ

Речення – це граматично організована одиниця мови, яка складається з кількох (рідше з одного) слів і виражає завершену думку: *Над широколистими грецькими горіхами підіймалися пірамідальні тополі і причепурені берези (О. Десн.). Світало (Ю. Зб.).*

Типи речень

І. За метою висловлювання речення поділяються на розповідні, питальні, спонукальні.

1. Розповідні	Речення, в яких повідомляється про якийсь факт, подію.	<i>Незабаром Харитина мати одужала (М. Коц.).</i>
2. Питальні	Речення, що містять запитання.	<i>Що це ти, Мотре, вигадуєш? Ти хочеш знов розсердить батька? – спитав Карпо (Н. Л.).</i>
3. Спонукальні	Речення, що містять наказ, вимогу, побажання, тобто спонукування до дії.	<i>Подивись, що твоя невісточка витворяє! – крикнула Кайдашиха (Н.-Л.).</i>

Розповідні, питальні та спонукальні речення, які вимовляються з підсиленою інтонацією, називаються окличними: *Ні, він з цієї землі нікуди не піде! (І. Б.). Ростити людину – це радість! (О. Г.).*

Вправа 198. Прочитайте уривок. Поставте в кінці кожного речення відповідні розділові знаки, обгрунтуйте їх.

Мати-природо, красо світова
Де ти береш такі пишні барви,
кольори блискучі
Який митець, якою талановитою рукою
наложив їх на тебе так густо
та рівно, так втішно та мило
і покрив зверху чарівним світом,
наче

золототканим серпанком Ой ви, малярі, на весь світ славетні Дайте мені вашу палітру, пензлі й полотна Я буду малювати тебе, цяточко небесного раю, невеличка крихітко краси світової Краю мій, рідний мій Багато по тобі пройшло-протопталосся літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялось кісток та крові; та не знехаяло се твоєї пишної краси, твого безмірного достатку

Куди не глянь – скрізь зелені луки з пишними квітами; села з білими хатками та вишневіми садками, оторочені синьою гальонкою чистих рік; а за ними розіслалися лани широкими килимами, ховаючи свої краї аж там, де земля зіходиться з небом, де блакитний край неба зливається з темно-зеленою далечиною І над всім оцим шатром розкинулося високе та глибоке небо, сяє іскристе сонце О, чарівнице-природо Нащо ти мене вабиш своїм чаром Пусти мене

За П. Мирним

II. За кількістю синтаксичних центрів (граматичних основ) речення поділяються на прості й складні.

1. Прості	Одна граматична основа	<i>Тихо над горами <u>пливуть</u> невеличкі <u>хмари</u> (А. Ш.).</i>
2. Складні	Дві і більше граматичних основ	<i>Ось і <u>жаби</u> <u>обізвалися</u> в ставку; <u>загули жуки</u> (Ю. См.).</i>

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ

Складові елементи простого речення

1. Синтаксичний центр, або головні члени речення: – підмет; – присудок	2. Другорядні члени речення: – додаток; – означення; – обставина	3. Внесення: – звертання; – вставні слова, словосполучення, речення; – вигуки
--	---	--

Головні члени речення

Підмет

Підмет – головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні, і відповідає на питання *хто? що?*

За структурою підмети поділяються на **проті і складені**.

Способи вираження підмета

Простий	Складений
1. Виражений одним повнозначним словом: – іменником, займенником, прикметником, дієприкметником, числівником: <i>Густим килимом вкривають теплу землю фіалки. Вони пахнуть</i>	Виражений словосполученням: – іменник (займенник) у називному відмінку + іменником в орудному відмінку з прийменником: <i>Межи втікачами були й Остан з Соломією (М. Коц.);</i>

<p><i>ніжно, радісно і хвилююче (Ю. См.).</i> Передова мовчала (О. Г.); – неозначеною формою дієслова: Співати – не ціпом махати (Н. тв.); – вигуком: Це ”ура“, здавалось, затопило цілий світ (Ю. Смол.). 2. Лексичними словосполученнями, що є назвами одного поняття: Кривий Ріг – місто мого дитинства... Світлана Йванівна – чарівна жінка і прекрасний педагог. 3. Фразеологічними словосполученнями й реченнями: <i>Полум'ям вічним на жах всім нащадкам Дантове серце палає.</i></p>	<p>– іменник <i>більшість, частина, група, гурт, зграя, юрба, отара</i> + іменник у родовому відмінку: Більшість старшокласників прийшли привітати малюків. – числівник у називному відмінку + іменником у родовому відмінку множини: <i>Майже три роки</i> минуло від того далекого світлого дня (О. Г.); – займенник <i>кожен, хтось, дехто</i> + іменник (займенник) у родовому відмінку множини: Хтось із гостей приніс свіжі троянди.. – інфінітив (<i>бути, стати, залишатися</i>) + іменник в орудному відмінку Бути визволителем – це благородно (О. Г.).</p>
--	--

Вправа 199. Прочитайте речення, визначте в них граматичну основу. Випишіть спочатку речення з простим підметом, потім із складеним, визначте способи їх вираження.

1. Вечір закінчився чудово (Ю. См.). 2. Падали осінні дощі (О. Десн.). 3. Один з партизанів підвівся на стременах (А. Гол.). 4. Два роки війни минули в один день (Ю. См.). 5. Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу (О. Довж.). 6. Десять тисяч солдатів стоять навколішки (Ю. См.). 7. Із зелених нетрів острова величаво здіймалася в небо білосніжна вервечка лебедів (О. Сиз.). 8. Кожен із нас має в серці заряд, силу любові і ніжності, що веде нас до мети (О. Г.). 9. Кілька чоловік товпилися на ганку. 10. Мати з дочкою поверталися з роботи (О. Десн.). 11. Чоловік і жінка – дві ноти, без яких струни людської душі не дають належного акорду (І. Ц.). 12. Добре ім'я – найкраще багатство (Н. тв.). 13. Вік звікувати – не пальцем перекивати (Н. тв.). 14. Кожен кущик бузку п'янив духмяним запахом (О. Десн.). 15. Вже стояли декілька возів з зерном, сіллю, рибою (П. М.). 16. Здавалося, що те “Л” само заздалегідь для них виростає на стінах по їхньому маршруту (О. Г.). 17. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен (М. Коц.). 18. Оцих тополь приречених кортеж довічно супроводить Україну (О.Ол.).

Присудок

Присудок – головний член речення, що означає дію, стан або ознаку підмета і відповідає на питання *що робить підмет? що з ним робиться? який він є? в якому стані перебуває?*

За структурою присудки поділяються на **прості і складені** (дієслівний та іменний).

Способи вираження присудка

Простий	Складений дієслівний	Складений іменний
<p>1. Формами дійсного, наказового, умовного способів дієслів: <i>Бал уже закінчився</i> (Ю. См.). <i>В труді твори красу життя</i> (П. Тич.). Увага! Присудок, виражений складеною формою майбутнього часу, належить до простих: <i>Буду я навчатись мови – блискавиці в клетці гарячим кованої криці...</i> (А. Мал.).</p> <p>2. Фразеологізмом: <i>Соломія тепер землі не чує під собою</i> (М. Ст.).</p>	<p>Неозначеною формою дієслова та змінюваним допоміжним словом. Допоміжними бувають: – дієслова <i>могти, хотіти, намагатися, починати, прагнути, поспішати, думати</i>; – прислівники <i>треба, можна, гріх, слід, легко, потрібно, жаль</i>; – прикметники <i>вартий, здатний, схильний</i>. <i>Сонце почало викочуватися з-за гори</i> (П. М.). <i>Слово, моя ти єдина зброя, ми не повинні загинуть обоє</i> (Л. Укр.).</p>	<p>Дієсловом-зв'язкою та іменною частиною, вираженою: – іменником: <i>Пролісок – квітка ніжна...</i> (Ю. См.). – прикметником, (дієприкметником): <i>День був блакитний, сонячний</i> (Ю. См.). – числівником: <i>Два та два – чотири</i>. – Інфінітивом дієслова: <i>Жити – значить боротися, діяти...</i> (І. Ц.). Увага! До іменної частини присудка можуть входити слова <i>як, мов, ніби, наче</i>: <i>Дівчина мов квітка; очі немов дві темні ночі; трава як килим</i>.</p>

Вправа 200. Прочитайте речення, визначте в них граматичну основу. Охарактеризуйте присудки за способом їх вираження.

1. Колоситься наше поле, розляглося з краю в край, повнозерне, злотозоре, – буде щедрий урожай (М. Синг.). 2. Синій і тихий лиман ніби дрімав... (О. Сиз.). 3. Я на вбогім сумнім перелозі буду сіять барвисті квітки (Л. Укр.). 4. Ігор тільки зовні здавався спокійним і впевненим (В. Мал.). 5. Коса була ще порожня (О. Сиз.). 6. Дозрілі пшениці – неначе море в штилі (І. Ц.). 7. Людина лишається людиною (М. Ст.). 8. Вона (безсторонність) могла б нагадувати судові засідання (О. Сиз.). 9. Смерть Гая справила тяжке враження (О. Г.). 10. Краса – верховний учитель (О. Довж.). 11. Брянський цього разу не став діймати старшину. Проте Багіров почував себе трохи винним перед комадиром роти (О. Г.). 12. Квіти – то була, після математики і музики, третя безмежна батькова пристрасть (Ю. См.). 13. Море здавалось схвильованим і зажуреним від скорої розлуки (Ю. Зб.). 14. Нехай мої струни лунають (Л. Укр.). 15. ...присутній на засіданні правління актив села ні пари з уст (Ю. М.). 16. Я рад співать, та в серці болі (О. Ол.). 17. Тепле повітря навкруги було напоєне густими пахощами степових квітів (О. Г.). 18. Скульптор мусить негайно виїхати звідси (О. Г.). 19. Соломія не відривала очей від берега (М. Коц.).

Тире між підметом і присудком

Правила	Приклади
<p>Тире ставиться, якщо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - підмет і присудок виражені іменниками або кількісними числівниками у називному відмінку при відсутності дієслова-зв'язки; - обидва головні члени речення виражені інфінітивом дієслова; - один із головних членів виражений неозначеною формою дієслова; <p>- перед присудком, вираженим іменником чи інфінітивом, стоять слова <i>то, це, ось, значить</i>.</p> <p>Тире не ставиться, якщо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - підмет виражений особовим займенником; - присудок виражений прикметником, дієприкметником, порядковим числівником, присвійним займенником; - перед присудком, вираженим іменником, стоїть частка <i>не</i>; - до складу присудка входять слова <i>як, ніби, наче, мов</i>. <p>Але з метою смислового виділення головного члена речення тире ставиться у вищезазначених випадках.</p>	<p><i>Переволока – одна з найвідоміших переправ через Дніпро в його середній течії поблизу Ворскли (В. Мал.).</i></p> <p><i>Життя прожити – не поле перейти (Н. тв).</i></p> <p><i>Головне – спіймати думку, вхопитися за початок нитки й розмотати клубок (В. Ш.).</i></p> <p><i>Життя – то неповторна пісня, яку треба вміти проспівати...(І. Ц.).</i></p> <p><i>Він косар і сівач (О. Довж.).</i></p> <p><i>Прохолодне повітря напоєне запахом скошених трав (М. Коц.).</i></p> <p><i>Але життя не сон ..., воно не склянка чаю (В. Сос.).</i></p> <p><i>Колоски пшениці наче золото.</i></p> <p><i>Люди – прекрасні. Земля – мов казка (В. Сим.). Дружба народів – не просто слова (М. Рил.).</i></p>

Вправа 201. Прочитайте, поясніть наявність або відсутність тире між підметом і присудком.

1. Вітряки і вишки – символ минулого і сучасного, як віхи на нашому шляху. Степ – як розгорнута на півсвіту книга, і на ній можна прочитати все – його минуле, сучасне і навіть майбутнє (І. Ц.). 2. Насос – це своєрідне серце шахти (К. Св.). 3. Зимовий день короткий (В. Мал.). 4. Ти знаєш, що ти – людина. Ти знаєш про це, чи ні? Усмішка твоя – єдина, мука твоя – єдина, очі твої – одні (В. Сим.). 5. Ти справжній Ольгович (В. Мал.). 6. Небо синє, сонце яскраве, зелень рясна, квітки пахучі (Ю. См.). 7. Прийняти рушник, поцілувати хліб – знак злагоди (З журн.). 8. Київ – нетлінна історія народу, місто-герой, оповите немеркнучою славою. 9. Головне в родинному житті – стриманість, лагідність, доброта, взаємоповага (І. Ц.). 10. Садки вишневі, біленькі хатки, стрункі, мов сторожа, тополі – окраса й гордість рідного краю (М. О.). 11. Весняне повітря – особливе... (Є. Гуц.). 12. Ви – не підлітки! Ви – не мляве

підростаюче покоління! Ви – комсомол (І. Ст.). 13. Перший зблиск його дитячої свідомості – тихий, погожий ранок (М. Н.). 14. Всесвіт – не поле, і люд – не глядач, і час – не ворота футбольних моментів. І куля земна – не футбольний м'яч в ногах генералів і президентів (М. Вінгр.). 15. Голубий ряст – знамення початку передліття (Д. М.). 16. Ми з вами – інженери (І. Ле).

Вправа 202. Спишіть речення, вставляючи, де треба, тире. Назвіть речення, у яких тире може вживатися з метою смислового виділення головного члена речення.

1. Жито персонаж українського фольклору, символ життя, достатку. (З журн.). 2. Вишивка це не тільки майстерне творіння народних умільців, а й скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів. Основне призначення вишивки прикрашення одягу та інтер'єрно-обрядових тканин (З журн.). 3. Ми люди маленькі. Наше діло обгрунтувати ідею і розробити проект (О. Сиз.). 4. Ольга Миколаївна дала їй свою теплу тужурку, бо зима не Петрівка, дивись, хвища буде (О. Десн.) 5. Талант то та сама сила, що пособляє слабій бадилинці пробитися крізь камінь, талант то величезна міць, яка відбивається на кожній дрібниці (Л. Ян.). 6. Я дівчина, я скрипка тонкостанна. Я ніжна ніч у зорянім вінку (І. Др.). 7. Квітка гаряча, як сонце. Вона м'яка й ніжна (Ю. См.). 8. Найкращі воїни це вчорашні робітники, шахтарі, комбайнери, трактористи, взагалі люди чесних трудових професій (О. Г.). 9. Головне врятуватися (В. Мал.). 10. Загибель моря величезна втрата глобального біосферного рівня, могутній удар, на котрий невідомо як і чим біосфера відреагує (О. Сиз.). 11. Їхати і їхати то була четверта батькова пристрасть (Ю. См.). 12. На воді ряска немов руда кора, по якій стрибають довгоногі павуки (М. Коц.). 13. Якщо мак прикрашає хлібні ниви нашого півдня, то їхня окраса на півночі волошка. Чарівна, синя, як небо півдня, квіточка ця необхідна приналежність і вірна супутниця житнього поля (З журн.). 14. Серед слов'янських народів, у тому числі й серед українців, свято Маковія, що припадає на 14 серпня, одне з найпоширеніших і вельми шанованих (В. Ск.). 15. Широке вікно ніби величезна рама, на якій красується жива картина, створена природою (І. Ц.). 16. Гостре, дотепне слово його слабкість (В. Др.). 17. Час добрий лікар (М. О.). 18. Без мети, без прагнень, без тривоги і жертв людське існування неможливе, бо життя це не розкішний сад, у якому ростуть тільки квіти та ще райські яблука. Прожити його це не просто пройти ниву довжиною в десятки гонів. Жити значить боротися, діяти, можливо, помилятися, падати, вставати, щоб знову горіти чистим вогнем, зігрівати тим полум'ям інших і залишати по собі добру пам'ять (І. Ц.). 19. Рання весна в цім чудеснім краю початок дня (І. Ле).

III. За способами вираження синтаксичного центра прості речення поділяються на однокладні й двокладні.

Однокладними називаються такі речення, у яких граматична основа виражена одним головним членом речення: *Тихе літнє надвечер'я. Сутеніло* (Ю. См.).

У **двокладних** реченнях наявні обидва головні члени – і підмет, і присудок.: *Важкі осінні хмари цілий тиждень висіли над головою* (Л. Ян.).

Односкладні речення

Типи односкладних речень	Спосіб вираження граматичної основи	Приклади
1. Означено-особові	Присудок означає дію, яка стосується певної особи, і виражений дієсловом у 1-й, 2-й особі.	<i>Йдемо польовою доріжкою.</i>
2. Неозначено-особові	Присудок вказує на неозначену особу і виражений дієсловом у 3-ій особі множини	<i>Так і залишили його з тими васильками в руці, з польовими квітами рідного краю (О. Г.).</i>
3. Узагальнено-особові	Присудок, виражений дієсловом у 2-ій особі однини чи множини, вказує, що порада, заклик адресується будь-кому.	<i>Що <u>посієш</u>, те й <u>пожнеш</u>.</i>
4. Безособові	Присудок означає дію чи стан, що відбувається без участі діяча. Присудок може бути виражений : — безособовим дієсловом; — дієслівними формами на -но, -то ; — прислівниками, словами немає, бракує, не було .	<i>Надворі <u>смеркало</u> й <u>сутеніло</u> (Ю. См.). <i>Листа <u>написано</u>.</i> <i>Сумно: вже нічого <u>нема</u> на вулиці (М. Коц.).</i></i>
5. Називні	Означають предмети, явища без вказівки на дію, яка може стосуватися їх.	<i>Біла <u>ніч</u> (А. Ш.).</i>

Вправа 203. Випишіть односкладні речення, визначте їх тип.

1. Над містом спустився тихий березневий вечір. У повітрі пахло весною. Довгий приморозок підсушував тротуари й вулиці. В кімнаті не сидиться. Хочеться пройтися в парк чи поблукати в лісі. Леся відклала книжки, швидко вдяглася й побігла через майдан. Наді не було вдома. Леся звернула на головну вулицю: може, зустрине когось із знайомих. На тротуарах було людно. Прохожі відпочивали, ходячи гуртками, парами, поодиноці. Леся й собі вирішила піти на греблю (О. Десн.). 2. Надворі весна вповні. Куди не глянь, скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом (П. М.). 3. Ніч. Прекрасно і страшно (Ю. См.). 4. В степу пахло медами і кавуновим огудинням (О. Сиз.). 5. Бувало, йдеш на заробітки в Таврію, станеш отут на битому шляху, дивишся на хати і хочеться навек запам'ятати їх (О. Десн.). 6. Хочеш їсти калачі – не сиди на печі (Н. тв.). 7. Минув Великдень. На узвишсях уже відоралися і відсіялися. Село дримає в лінивому промінні травневого сонця, тихе, розімліле. Тиша. Спокій.

(В. Кор.). 8. Заповітний куточок прохолоди в Намаджані. Прохолода і прикраса! Ставок з проточною водою аж з Наринсу. Острівки серед ставу (І. Ле). 9. Під ранок ставало зимно (В. Др.).

IV. За наявністю необхідних членів речення поділяються на повні і неповні.

Повне – речення, в якому є всі необхідні для висловлення думки члени речення. У **неповному** реченні опущено один чи кілька потрібних членів речення, які встановлюються з контексту чи ситуації: *Попереду їхав бородатий офіцер на сірому коні. За ним – кілька офіцерів...* (Ю. См.). У першому реченні наявні всі члени речення, тобто воно повне. У другому пропущено присудок *їхали*, який встановлюється з попереднього речення. Таке речення і є неповним.

Увага! На місці пропущеного члена речення ставиться тире, якщо робиться інтонаційна пауза: *Ігор і Ярославна сіли з одного боку столу, Володимир – з другого* (В. Мал.). Але при відсутності паузи на місці пропущеного члена речення тире не ставиться: *Я йому про цибулю, а він мені про часник* (Н. тв.).

Вправа 204. Прочитайте речення, знайдіть серед них неповні; визначте, які члени речення пропущено.

1. По один бік молодих дубків шумів золотавим волоттям овес, а по другий пшеничний лан, на якому снували комбайни, залишаючи по собі духмяні валки жнив'я (І. Ц.). 2. У тихій річці біля латаття плавала дівчинка років семи. А друга сиділа на березі (О. Довж.). 3. У поетичних текстах оспівувалися господар, господиня та їхні діти, їм зичили щастя і здоров'я, а господарству – статків і щедрого приплоду (В. Ск.). 4. Залозний шлях починався в Києві і колись з'єднував його з Тмутараканню, а після захоплення її половцями – з Половецькою землею. Правим берегом він тягнувся до Заруба, де подорожні переправлялися бродом через Дніпро, і прямував на південний схід уже лівим, низинним берегом, густо порослим очеретами, вільшняком і найбільше – лозами. Тому й прозвали його Залозним, тобто шляхом за лозами (В. Мал.). 5. Малі пташки в гнізді сидять, а великі з гнізда летять (Є. Гуц.). 6. Погожого червневого ранку іде чоловік степом. Над ним – чисте голубе небо, довкола – хліба дозрівають (М. Н.). 7. Пахло курявою. А ще – зерном і любистком (В. Др.).

Вправа 205. Спишіть поданий текст, вставляючи пропущене тире; поясніть його вживання.

Справжній художник у своїй праці має стверджувати красу. Живопис це музика барв і кольорів, це пісня, яка застигла на полотні. Звісно, не можна підходити з однією міркою до портрета, картини, пейзажу чи етюда. В портреті головне передати внутрішній духовний світ людини, щоб відчули ми багатство душі героя, його характер. Не обов'язково, скажімо, знатного шахтаря малювати з відбійним молотком чи в касці, металурга освітленого вогнем домни, комбайнера на комбайні, ткалю біля верстата. Адже ці атрибути так званий інтер'єр, що засвідчує лише професію героя, а не його внутрішній зміст,

душевну красу. Основне в портреті героя це його обличчя, очі, через які проступає душа.

Інша річ пейзажі. На них художник відпочиває, органічно зливається з природою. Вона підказує, вчить, викликає творчі пориви, породжує високе натхнення. Живопис стає музикою твого серця, а картина піснею без слів.

За І. Цюпою

V. За наявністю чи відсутністю другорядних членів речення поділяються на поширені й непоширені.

Речення, що складаються з підмета й присудка, називаються непоширеними: *Стояла спека (О. Г.)*.

Речення, до складу яких входять, крім головних, другорядні члени, називаються поширеними: *Вгорі тихо пропливають сріблясті й ніжні пасомки бабиного літа (Ю. См.)*. *За татарським бродом коні топчуть яру руту і туман (М. Ст.)*.

Другорядні члени речення

Члени речення, які служать для поширення граматичної основи, називаються **другорядними**. До другорядних членів належать: **додаток, означення, обставина**.

Додаток

Додаток – другорядний член речення, що означає предмет, на який спрямована дія, стан, і відповідає на питання непрямих відмінків.

Способи вираження додатків

Іменником	<i>Мати здивовано кліпнула очима (О. Д.)</i>
Займенником	<i>В неї щоби палали вогнем (Н.-Л.)</i>
Субстантивованим прикметником (дієприкметником), числівником	<i>За битого двох небитих дають (Н.тв.)</i>
Неозначеною формою дієслова	<i>Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети (Ю. Ян.)</i>

Різновиди додатків

Прямі додатки	Непрямі додатки
Залежать від перехідних дієслів і виражаються формою знахідного (родового) відмінка без прийменника: <i>намалювати (що?) картину, приспати (кого?) дитячко</i>	Виражені формою знахідного відмінка з прийменником та формами інших непрямих відмінків: <i>привітатися (з ким?) з сусідами, підійти (до чого?) до хати</i>

Означення

Означення – другорядний член речення, який називає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий? котрий? скільки?*

Означення бувають **узгоджені та неузгоджені**.

Способи вираження означень

Узгоджені означення	Неузгоджені означення
Повністю узгоджуються з означуваним словом (у роді, числі, відмінку).	Поєднуються з означуваним словом зв'язком керування або прилягання.
1. Прикметниками: <i>Випростовує свої м'які волохаті пелюстки тихий сон</i> (М. Коц.).	1. Іменниками в непрямих відмінках: <i>Кайдашеві сини були молоді парубки, обидва високі, рівні станом, обидва русяві, з довгими тонкими, трошки горбатими носами, з рум'яними губами</i> (Н.-Л.).
2. Дієприкметниками й дієприкметниковими зворотами: <i>Весело сяють позолочені бані численних дзвіниць</i> (С. Пл.). <i>Повітря, насичене п'янким запахом весняного цвітіння, бентежило юнацьку душу</i> (М. Коц.).	2. Неозначеною формою дієслова: <i>Бажання жити окрилило його.</i>
3. Присвійними займенниками: <i>Наша хата стояла на узліссі.</i>	3. Прислівником: <i>Вони пили каву по-турецьки.</i>
4. Порядковими числівниками: <i>На першій ділянці палахкотіли червоні маки.</i>	

Прикладка

Різновидом означення є **прикладка**, вона виражається іменником і дає предмету другу назву: *Йде весна запашина, **квітами-перлами** закосичена.*

Прикладка вказує на професію, рід занять, вік, національність, виступає власною назвою міст, річок, істот: *До класу зайшла наша вчителька, **Ольга Петрівна**.*

Прикладка може бути непоширеною: *Справила **мати-земля** весілля...* та поширеною: *Він, **малий хлопчик-пастушок**, лежить на теплому піску горілиць і дивиться в небо* (І. Ц.).

Якщо прикладка, виражена власною назвою, стоїть перед означуваним словом, то пишеться через дефіс: *Сапун-гора, Дніпро-ріка.*

Прикладки, що означають назви газет, журналів, підприємств, кінотеатрів і т. д., беруться в лапки, якщо перед ними немає слів «імені», «пам'яті»: *кінотеатр “Україна”, газета “Вісник України”, університет імені Т. Г. Шевченка.*

Обставина

Обставина – другорядний член речення, який означає обставини дії чи стану: *Вечір закінчився чудово. Стежка підіймалася вгору, вилася межинами й колодами* (І. Б.).

Обставини відносяться переважно до дієслова-присудка і виражаються:

Прислівниками	<i>В аудиторії стало тихо.</i>
Дієприслівниками	<i>Писала не поспішаючи.</i>
Дієприслівниковими зворотами	<i>Ключем пролетіли журавлі, курликаючи в блакитній висоті</i> (М. Коц.).
Іменниками в непрямих відмінках	<i>На фігурних грядках цвіли пишні айстри</i> (О. Довж.).
Інфінітивом дієслів	<i>Батько зайшов попроситися.</i>

Групи обставин за значенням

Групи обставин	На яке питання відповідають	Приклади
1. Способу дії	як? яким способом?	<i>Читати голосно.</i>
2. Міри і ступеня ознаки	якою мірою?	<i>Зустрілися вдруге.</i>
3. Місця	де? куди? звідки?	<i>Поїхали до міста.</i>
4. Часу	коли? відколи? доки?	<i>Проснувся вранці.</i>
5. Причини	чому? з якої причини?	<i>Не з'явився через хворобу.</i>
6. Мети	для чого? з якою метою?	<i>Прийшов напиться.</i>
7. Умови	за якої умови?	<i>При вірних друзях сім бід не страшні.</i>
8. Допустовості	незважаючи на що? всупереч чому?	<i>Працював, незважаючи на біль.</i>

Вправа 206. Проаналізуйте другорядні члени речення за поданою схемою.

Другорядний член речення (записати)	На яке питання відповідає	Яким членом речення виступає	Від якого слова залежить	Якою частиною мови виражений
-------------------------------------	---------------------------	------------------------------	--------------------------	------------------------------

З тривогою в серці ступила Леся на подвір'я технікуму.

Ішла густою каштановою алеєю. В кінці її виднілися високі білі колони двоповерхового будинку. Ліворуч від неї кучерявилась жива загородь з бересклету. За нею височіли пишні сріблясті ялини, кремезні дуби, гінкі піхти й розлогі сибірські кедри. Над широколистими грецькими горіхами підіймались пірамідальні тополі і причепурені берези. На сонці вигравав красивим листом

лох сріблястий, нап'яв шатро над повітою виноградом альтанкою. На фігурних грядках цвіли пишні айстри.

Леся захоплено дивилась на технікумівський парк, ішла не поспішаючи, на повні груди пила осінній запах розкішних дерев. Як восени тут затишно і красиво!

О. Десняк

Тестові завдання №26

1. На які типи поділяються речення за будовою?

А	Повні, неповні.
Б	Двоскладні, односкладні.
В	Прості, складні.
Г	Поширені, непоширені.

2. Знайдіть серед наведених речень спонукальне.

А	Не раз в житті ти стрінеш три дороги.
Б	Може, хто з ваших знайомих теж причиниться до доброго діла.
В	Нехай тебе не квапить невідомість, і чужина нехай тебе не квапить.
Г	Хто ж могутній забороне встати й нам од сна?

3. У якому реченні правильно виділено граматичну основу?

А	<i>День стояв</i> ясний, сонячний (В. Коз.).
Б	І нині, й навіки <i>хай будуть</i> священними <i>Високі Гори</i> (Є. Гуц.).
В	<i>Ніч мов</i> криниця без дна (М. Рил.).
Г	<i>Боятися смерті</i> – на світі не жити (Н. тв.).
Д	Обабіч по схилах гір <i>розсипалися отари</i> кіз та овець (О. Г.).

4. Позначте речення зі складеним дієслівним присудком.

А	Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою (М. Коц).
Б	Ні, я буду крізь сльози сміятись (Л. Укр.).
В	Од хвилювання Тетяна не могла спокійно говорити (С. Вас.).
Г	Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні (П. В.).
Д	Жити – означає любити (Ю. Мушк.).

5. У якому реченні виділені слова виступають одним членом?

А	Після закінчення уроків того першого дня свого учителювання <i>він пішов з малюками</i> на річку (І. Ц.).
Б	<i>Діти з радістю</i> скидали з себе одяг і один за одним шубовстали у воду (І. Ц.).
В	Там, де попелясті <i>сніги</i> єдналися з <i>небом</i> , почав відділятися світанок (М. Ст.)
Г	Тільки вночі <i>Остан</i> з <i>Соломією</i> зважились податися на берег (М. Коц.).

Д Над доріжкою з асфальту дві берізки обнялись (В. Сос.).

6. З'ясуйте вид присудка в реченні *З кожним днем життя в циганській хатці робилося тяжчим та тяжчим.*

А	Простий
Б	Складений іменний
В	Складений дієслівний

7. Укажіть речення, у якому необхідно поставити тире між підметом і присудком.

А	Шорсткий холодний комиш як стіна з обох боків (М. Коц.).
Б	Я рядовий лиш, я солдат, розвідник тих, вже близьких, далей (В. Бр.).
В	Сільська вулиця безлюдна й тиха (І. Вол.).
Г	Життя не нива, ні, воно дорога від бур – до зір (Л. Дм.).
Д	Пісня і праця великі дві сили (І. Ф.).

8. У якому з речень є прямий додаток?

А	Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає і сіяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса (П. М.).
Б	Дивлюсь я на тебе, на вільнеє небо, на коси дівочі беріз (В. Сос.).
В	Остеронь, на крайньому південному виступі Чаїного, височить маяк, видніючись своєю вишкою далеко навкруги (О. Г.).
Г	Під час лютих осінніх штормів на Чаїному знаходять собі пристановище рибалки, а з весни узбережні колгоспи вивозять туди свої пасіки (О. Г.).

9. Якими членами речення виступають виділені слова (варіанти відповідей запропоновано нижче)?

А	А за річку, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора <i>вкрита</i> розкішними килимами ярини (М. Коц.).
Б	Городища обжили <i>Сарматський горб</i> з усіх боків і вершникують на ньому вже кілька століть... (В. Явор.).
В	<i>Хто</i> рано встає, тому Бог дає (В. Супр.).
Г	<i>Один по одному</i> піднімалися мінометники на висоту за командиром роти (О. Г.).
Д	А згори лине <i>жайворонкова</i> пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, тремтить, переливається, застигає в повітрі (І. Ц.).

1	Підметом
2	Присудком
3	Додатком
4	Означенням
5	Обставиною

10. Визначте групи обставин за значенням в уривку:

Коли **раптом**(1) на чорному небі з'являється срібляста підківка або **серед ночі**(2) заглядає у вікно біле сяюче обличчя, навіть найнудніші зарозумілі пічкури не можуть втримати розгубленого схвильованого зітхання. **При появі місяця**(3) **на небі**(4) в життя багатьох входить щось таємниче, чарівне, святкове (В. Супр.) .

А	Обставина місця
Б	Обставина умови
В	Обставина часу
Г	Обставина способу дії

11. У якому реченні інфінітив дієслова виступає у ролі додатка?

А	Я тобі наказую мовчати, з коня я не зійду (Ю. Ян.).
Б	Ми пішли на леваду білити рушника (Н.-Л.).
В	Потім уже Гафійка стала розглядати Заболотного спокійно (О. Г.).
Г	Остап не міг спати од такого галасу (М. Коц.).
Д	Яка честь – належати народові (О. Вишн.).

12. Речення *Офіцер за мить опинився на землі, а Казаков у сідлі є ...*

А	Просте, двоскладне, повне, непоширене
Б	Просте, двоскладне, неповне, непоширене
В	Просте, односкладне, повне, поширене
Г	Просте, двоскладне, неповне, поширене
Д	Просте, односкладне, повне, непоширене

13. Установіть відповідність між реченнями та їх типами.

А	Вже смеркалося, а Василька не було (М. Коц.).
Б	Вечір. Зорі в небозводі. Блиск над білими снігами (П.Т.).
В	Катів поведуть на страту, на нашу святу розплату... (А. М.).
Г	Друга шукай, а знайдеш – тримай (Н. тв.).
Д	Вітчизну сонячну свою люблю високою любов'ю (В. Сос.)

1	Означено-особове
2	Узагальнено-особове
3	Неозначено-особове
4	Безособове
5	Називне

ПРОСТЕ УСКЛАДЕНЕ РЕЧЕННЯ

Просте речення, до складу якого входять однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні й вставлені компоненти, звертання, називається **ускладненим**.

Речення ускладнене однорідними членами

Просте речення може бути ускладнене **однорідними членами**.

Однорідними називаються члени речення, які відносяться до одного й того ж слова в реченні, відповідають на одне й те ж питання й виконують однакові синтаксичні функції в реченні. Однорідними можуть бути лише слова одного плану як за змістом, так і за граматичним оформленням. Між собою однорідні члени зв'язані сполучниками сурядності та перелічувальною інтонацією: *І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням* (М. Ст.).

Розділові знаки між однорідними членами речення

Між однорідними членами речення найчастіше ставиться кома, рідше – крапка з комою, тире.

Правила	Приклади
Кома ставиться, якщо: <ul style="list-style-type: none"> - однорідні члени речення не з'єднані сполучниками; - з'єднані повторюваними єднальними та розділовими сполучниками (<i>і, й (та), або, чи</i>); - протиставними сполучниками (<i>а, але (та), проте, однак, зате</i>); - з'єднані приєднувальними сполучниками <i>та й, ще й, та ще, а то й, також</i>; - якщо однорідні члени речення з'єднані єднальними сполучниками в пари, то кома ставиться тільки між парами; - якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками <i>як... так, не так ... як, хоч... але, не тільки... але й, не стільки ... скільки, настільки... наскільки</i>, то кома ставиться перед другою частиною сполучника. - якщо частина однорідних членів речення з'єднана сполучниками, а частина – без, кома ставиться між	<p><i>Нічний туман наповнював по вінця оболоні, повисав над річкою, рожево клубочів у високості</i>(В. Др.).</p> <p><i>А в путі на сміливця чекають і люті морози, і голод, і вовчі зграї</i> (В. Мал.).</p> <p><i>Тече вода в синє море, та не витікає</i> (Т. Ш.).</p> <p><i>Василинка слухала дідусеву розповідь, та й задрімала.</i></p> <p><i>На столі красувалися жовтобокi яблука та груші, соковиті сливи та зелений виноград.</i></p> <p><i>Митець думає не тільки розумом, але й серцем</i> (О. Довж.).</p> <p><i>Дивлюся: так буцім Сова летить лугами, берегами, та нетрями, та глибокими ярами, та широкими</i></p>

<p>усіма однорідними членами.</p> <p>Кома не ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - між однорідними членами речення, якщо вони з'єднані одиничним єднальним чи розділовим сполучником; - між двома однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками <i>і ... і, ні ... ні</i>, що становлять стійкий вислів: <i>ні туди ні сюди, ні кінця ні краю, ні світ ні зоря...</i> <p>Крапка з комою ставиться, якщо однорідні члени речення поширені і в їх складі є розділові знаки.</p> <p>Тире ставиться між двома однорідними членами речення, якщо другий протиставляється першому (між ними можна вставити сполучник <i>а</i>), виражає причину, раптову зміну подій, наслідок.</p>	<p><i>степами, та байраками (Т. Ш.).</i></p> <p><i>А біля рож аж до призьби закучерявила землю пахуча квасоля й гвоздика (А. Ш.).</i></p> <p><i>Лаврін стояв ні живий ні мертвий (Н.-Л.)</i></p> <p><i>Згадалося і село, в якому вже багато років не був; і шкільні друзі, яких давно не бачив; і той день, коли востаннє від їжджав з дому... Вона ж має дати імператорові сина. Не дати – дарувати (П. З.).</i></p>
--	---

Вправа 207. Визначте в поданих реченнях однорідні члени речення, поясніть розділові знаки між ними.

1. Вечір заходив швидко і непомітно (Я. Б.). 2. Низько пливли над землею свинцеві хмари, кутали далекі ліси, туманом звисали над Десною (О. Десн.). 3. Ніч була темна, але тиха (Н.-Л.). 4. Вузька стежечка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коц.). 5. Ждан у відчаї поглянув уперед і тут несподівано для себе побачив і приметений снігом ліс, і річкову долину, і високий берег, що мрів у надвечірній імлі (В. Мал.). 6. Пташки покинули співи та взялися вигодовувати діток своїх (Л. Ян.). 7. Вогонь добирався і до заборол, але вогке після зими дерево не хотіло горіти – тліло, обвуглювалося (В. Мал.). 8. І ці сині, червоні, жовтогарячі кольори то спалахували, то мінилися, і не просто мінилися, а говорили (Я. Б.). 9. Впродовж віків українську мову методично й жорстоко витісняли з громадських і державних установ, зі школи й науки, церкви й письменства (М.Т.). 10. Але ж Оксана нікому не скаржилася на своє безталання, бо й сама не знала, чого непрохані сльози ні з того ні з сього тремтять на віях (Л. Ян.). 11. Вони бачили широкі повені, які часом несуть на своїй воді дерев'яні каплиці; осінні ліси, що палають, як свічки (В. Кор.). 12. Важкі голови будяків як востаннє вклонилися літу, так з того поклону своїх відцвілих голів більше не підіймали (М. Вінгр.). 13. Роль розчину в цій неспокійній діжці відігравали незалежні від панів кола і групи: колишні пастухи королівських черед, скупі нагороджені ґрунтом при поділі; колишня прикордонна варта, перед якою раніше запобігав сам король; населення багатьох заможних міст, у яких остерігалися забрати Магдебурзьке

право (В. Кор.). 14. Була саме та літня пора, коли після теплих дощів пішла у ріст не тільки картопля й буряки, а й лобода та щиреця (І. Сенч.). 15. Лелека одним оком націлився на гриба, схопив його, підкинув угору – і проковтнув (М. Ст.). 16. Врослі в камінь деревця весною цвіли пухнастим цвітом, а восени червоніли гронами ягід (Д. Б.). 17. А мати-природа не зважала вже ані на присутність криги на берегах Дністра та лиману, ані на зимні вітри з полуночного краю. 18. Марія хоч і зовні була непоказною, зате виявилася розумною, дотепною дівчиною (Б. Янч.).

Вправа 208. Спишіть, вставляючи пропущені розділові знаки між однорідними членами речення.

1. Вранці стояв густий туман плинув над болотянкою осідав дрібною росою на кетягах перезрілих плодів бузини мастив коричнюваті шапки грибів (Ю. Зб.). 2. Гілки волоських горіхів пхались в гущавину з кропиви та будяків. Берізка та хміль обплутували тини та бур'яни. 3. Розкішні жита пшениці а часом і невикопані буряки залягали під снігом (Н.-Л.). 4. Ні Самуїл ні Ждан не відчували в серці тривоги. Хіба їм уперше зустрічати хурделицю у степу чи в лісі? (В. Мал.). 5. Кобзівці ще докошували просо й гречку збирали кукурудзу на силос готували поле під озимину а подекуди вже почали й сіяти (І. Ц.). 6. Інколи то тут то там з-за дерев вибухав вогнистий сніп іскор і розсипався в ту ж мить (Ю. См.). 7. Тихі роси спадали на сади й трави, мов благодать щедрого неба. І вітер не вітер ніжний легіт доносив з поля запах снопів (І. Ц.). 8. В степу подихує духмяний вітерець доносить аж сюди на берег ніжний аромат дозрілого винограду та динь запах пшениці та полину...(Ю. Зб.). 9. Обозові не було ні кінця ні краю. 10. Генріх ще не відав про все, коли споряджав послів, не таємних урочистих пишних з багатими дарами, з посланням імператорським до великого князя київського...(П. З.). 11. Поруч мене виявився непоказний але запальний морячок (В. Логв.). 12. Над полями скиглив холодний вітер зривав на деревах пожовкле листя і гнав на посічені сльотою стерні (О. Десн.). 13. Оці будяки та сині косарики та собача рожа – це все друзі його дитинства (О. Г.). 14. Тільки перед світанком не чути вже ні зітхань ні притишених розмов закоханих ні скрадливих поцілунків (А. Ш.). 15. Київ за свою багатовікову історію зазнав стількох нападів руйнувань понищень пережив стільки епох розквіту й занепаду, щоб знов розквітати, жити не стільки спогадами про минулу велич а й вірою про ще більше майбутнє (П. З.). 16. Від його пильного ока не могли схватись ні огріхи при оранці у колгоспі ні те, що минулої суботи завмаг їхній одчинив крамницю на цілу годину пізніше ні те, що десь у полі валяється під снігом забутий культиватор (Є. Гуц.). 17. Не злість чулася в словах Вертушихи жалість (В. Др.). 18. Настала безхмарна воістину щаслива пора (М. Н.). 19. Не раз чув від доскіпливих істориків рідного селища найнеймовірніші легенди, пов'язані із Чалапковим плесом як уминулому так і в сучасному (Ю. Зб.). 20. Ми переходили з кручі на кручу з байраку в байрак продирались через якісь зарості то заходили в темряву хащів, де пахло вогкістю та гіркотою опалого листя то опинялися на рівних галявинах, де вже було сухо й пахло прив'ялим листом та полином (Є. Гуц.). 21. У лісі туман зависав на

гіллі вільшаника та ліщини обважнілими, перламутрово-чистими краплями і лунко опадав на листяний паркет (В. Др.). 22. Врослі в камінь дерева весною цвіли пухнастим цвітом а восени червоніли гронами ягід (М. Ст.). 23. Ані туманів з Дністра та моря ані мокви із-за бескидів. Ясно та гоже довкруз. 24. А сонце все вище та вище підноситься у вись піднебесну не просто гріє припікає вже... (Ю. М.).

Вправа 209. Спишіть речення, розставляючи, де треба, розділові знаки між однорідними членами.

1. Вмій жартувати та знай, коли перестати. 2. Старому та слабому годи, як малому. 3. Буде каяття та не буде вороття. 4. Не родися багатий та вродливий, а родися при долі й щасливий. 5. Чорний мак та смачний, а редька біла та гірка. 6. Із щастя та горя скувалася доля. 7. Пішов глечик за водою та й пропав там з головою. 8. Заліз кіт на сало та й кричить: “Мало!” 9. М’яко стеле та твердо спать. 10. Добрий борщик та малий горщик. 11. Вміла готувати та не вміла подавати (Н. тв.)

Однорідні й неоднорідні означення

Правила	Приклади
<p>Означення однорідні, якщо:</p> <ul style="list-style-type: none"> – вони виражають ознаки предмета одного порядку (колір, розмір, форму, матеріал і т.д.); – виступають епітетами; – виражені прикметниками й стоять після означуваного слова; – спочатку стоїть прикметник або дієприкметник, а потім дієприкметниковий зворот; – вони протиставляються іншим означенням при тому ж означуваному слові; – наступне означення пояснює попереднє (між ними можна вставити слова тобто, а саме). <p>Неоднорідними є такі означення, які характеризують предмет з різних боків і виражаються:</p> <ul style="list-style-type: none"> – якісним і відносним прикметниками; – дієприкметником і прикметником; – займенником і прикметником; – числівником і прикметником. 	<p><i>Червоні, зелені, жовті фейєрверки заяскравіли в небі.</i></p> <p><i>Стояла тиха, тепла, красива ніч (Я. Б.).</i></p> <p><i>Свою землю, далеку, святу, не забудем до згуби (О. Г.).</i></p> <p><i>Вузька, обсаджена каштанами алея губилась в далині.</i></p> <p><i>На однім дереві висіли плоди спілі, рум’яні, а на другім – дрібні, зелені.</i></p> <p><i>Наталка була іншою, стриманішою.</i></p> <p><i>Був чудесний серпневий день.</i></p> <p><i>Мені часто сниться похилена батьківська хата.</i></p> <p><i>Мій старший брат працює.</i></p> <p><i>От і перший навчальний день.</i></p>

Вправа 210. Прочитайте текст, знайдіть у ньому однорідні й неоднорідні означення, поясніть розділові знаки при них.

На нього лився золотаво-оксамитний лагідний і ніжний потік, що різсіювався на мільйони малих, жовтих, як нитки золота, потоків. Все раптом починало сяяти, переливаючись і граючись. Він завмирав і вбирав у себе цю незрівнянну животворну музику. Потім біг через кладку на стежку, що петляла між ліщиною. Там були два великі, порослі мохом камені, що, здавалося, затуляли тоді йому півсвіту. В голубому чистому небі плавали купчасті, наче ватяні, хмари. Дивився, як поважно пропливають вони ніжно-голубою синявою, товсті, ситі, як повільно сіється крізь них сонце. Міг годинами лежати на тих каменях, поринаючи в синій безмір, де, як вважають старі люди, знаходять собі притулок людські душі, – в царство казки й гармонії.

За В. Шевчуком

Вправа 211. Введіть подані словосполучення в речення; вкажіть, які означення виступають однорідними.

Теплі травневі ночі, знайомий настирливий стукіт, старий розхитаний стіл, сіра млиста пустельна дорога, лагідні блакитні очі, невловимий тихий шелест, розлогі поважні яблуні, жива наполохана хвиля, бліде з глибокими борознами обличчя, вороні сиві гніді коні.

Вправа 212. У наведених реченнях визначте однорідні й неоднорідні означення, вставте пропущені розділові знаки.

1. Над мороком зводилися небеса; їх прикрашали зірки, безмежно високі таємничі й незрозумілі (І. Сенч.). 2. Першим теплим весіннім ранком з Лоцманської Кам'янки вниз по Дніпру рушив довгий караван плотів (Я. Б.). 3. Голубим сріблястим блиском виграє Псьол (І. Ц.). 4. Настала ніч, довга беззоряна глуха (О. Г.). 5. Люся саме підвелася, стояла в своєму червоному платтячку, височенька чорнява з радісними очима, що аж сипали іскри (І. Сенч.). 6. Іноді по небу пропливають легкі білясті хмаринки, неначе чарівниця-праля вистилає поміж голубими білі полотна (І. Ц.). 7. Велика сива сосна завмерла, а вечір, чистий молодий, кликав його душу (В. Логв.). 8. У Куприка було гарне свіже порожевіле від хвилювання обличчя (І. Сенч.). 9. Навколо все було таке зелене таке урочисте свіже й пахуче, минулорічні чорні сережки так ніжно тремтіли на старих вільхах, що, здавалося, прислухайся трохи і відразу почувеш тихий хрустальний дзвін (Гр. Т.). 10. Коли Оля думала про банти, в неї на щоках поверх звичайного рум'янця з'являвся ще один легкий і ніжний, як і та тканина, з котрої робиться бант (І. Сенч.). 11. Поміж старечих зморщок землі вільно простеленим рушником біліє суха стежка і освітлена полудневим сонцем одухотворена в своїй жіночності простує молода жінка (Є. Гуц.). 12. Шумить та й шумить тепла літня злива за вікнами. Цілісіньку весну ллють та й ллють щедрі рясні теплі дощі (В. Коз.). 13. Ліна зустріла Івана Івановича з щирою домашньою усмішкою (А. Хор.).

Узагальнювальні слова при однорідних членах речення

При однорідних членах речення можуть бути **узагальнювальні слова**, які виконують об'єднувальну функцію щодо однорідних членів: *І на тім рушникові оживе все знайоме до болю: і дитинство, й розлука, й твоя материнська любов (А. Мал.)*.

Узагальнювальні слова є тими ж членами речення, що й однорідні члени при них. У ролі узагальнювальних слів часто виступають займенники **все, всі, ніхто, ніщо** та прислівники **скрізь, всюди**.

Розділові знаки при узагальнювальних словах

Правила	Приклади
<p>Двокрапка:</p> <ul style="list-style-type: none"> - після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення; - якщо узагальнювального слова немає, але перед однорідними членами робиться очікувальна пауза; - якщо після узагальнювального слова стоять слова а саме, як-от, наприклад, то перед ними ставиться кома, а після них – двокрапка. 	<p><i>Жнива для селянина це все: статок у господарстві, затишок у родині, щаслива пісня й веселе свято (В. Ск.).</i></p> <p><i>У саду ростуть: груші, яблуні, сливи.</i></p> <p><i>З маком робили різноманітні печива, як-от: книші, струделі, коржі, пироги, вареники (В. Ск.).</i></p>
<p>Тире:</p> <ul style="list-style-type: none"> - перед узагальнювальним словом, що стоїть після однорідних членів речення; - після узагальнювального слова, що стоїть перед однорідними членами речення, якщо вони вимовляються з підвищеною інтонацією; 	<p><i>Луки, гори, тишині сади – все зелене і пришишке (О. Г.).</i></p> <p><i>Людей в ньому ніколи не видно – ні вдень, ні вночі, ні звечора, ні зранку (О. Сиз.).</i></p>
<ul style="list-style-type: none"> - якщо однорідні члени речення стоять після узагальнювального слова, а речення ними не закінчується, то після узагальнювального слова ставиться двокрапка, а після однорідних членів – тире. 	<p><i>Ранок зачинався тьмяний і лагідний, все навкіл: і трави, і дерева, і куці – наче замерзало (Ю. См.).</i></p>

Вправа 213. Прочитайте речення, знайдіть у них однорідні члени речення та узагальнювальні слова при них, поясніть розділові знаки.

1. З півночі, заходу і півдня розкинулися безмежні степи, вкриті буйними весняними травами: ковилою, буркуном, будяками (В. Мал.) 2. Морська практика, геометрія, навігація у найстислішому вигляді, елементарне знайомство з механікою і кораблебудуванням та зачатки англійської мови – все

це мною штудіювалось запопадливо, на совість (В. Логв.). 3. Ніщо особливо не привертає уваги: ні ті вежі, яким пощастило перебратися на той бік; ні ті, що застряли серед поламаної криги; ні розрізнені купки половців, що все ще подекуди чинять опір (В. Мал.). 4. Тонкі брови, русьві дрібні кучері на голові, маленький ніс, рум'яні губи – все дихало молодою парубочою красою (Н.- Л.). 5. Усе це: і її одяг, і обличчя, і руки – ніби відтінялися біленькою хусткою в синю крапочку, зав'язаною під підбороддям (О. Сиз.). 6. Гребля, про яку ходили чутки, хоч і здавалася багатьом неймовірною, проте в усіх – і в орачів, і в лоцманів – викликала цікавість (Я. Б.). 7. Завше чарівлива незайманість річкових плавнів: на висході весни, і на спаді літа, і достиглої осені, коли на численних островах гуртується до вирію птаство (В. Логв.). 8. Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві (О. Довж.).

Вправа 214. Спишіть речення, вставляючи пропущені розділові знаки.

1. Він упивався мальовничими краєвидами голубим простором Волги, безмежним привіллям степу, над яким застигло прозоро-синє марево, ніжною блакиттю неба (М. Н.). 2. Неспокій, рух і боротьбу я бачив скрізь в дубовій і вербовій корі, в старих пеньках, в болотній воді, на поколупаних стінах (О. Довж.). 3. Ні сльози, ні благання ніщо не вплинуло на Трохима Паливоду (А. Ш.). 4. Перед кожним на лляних урських скатертинах стояли вишукані страви та напої плов з ізюмом, политий топленим маслом; плов з бараниною, приправлений шафраном; засмажені лебеді, гуси та тушкована баранина; урські шулики з медом та пшеничні пироги з м'ясом та ізюмом; ромейські вина та варений мед, заправлений хмелем (В. Мал.). 5. Міни всюди і на поверхні ріки, і в глибині (В. Логв.). 6. Переповнені автобуси з дітьми й дорослими, вантажні машини з відкритими кузовами, «Рафи» й «Волги», «Жигулі» й «Москвичі», теж переповнені до краю, все це після прощального сніданку вирушало з коси й рухалося безугавно до самого обіду (О. Сиз.). 7. Полудневою втомою було охоплене все і ще свіже, не присмалене сонцем листя прибережних вербняків, і пересвист птахів, що ховалися в заростях, і навіть поверхня ріки, що ліниво накочувала дрібні хвильки на береги (В. Логв.). 8. Тим часом зійшов місяць, залив сріблястим світлом усе довкола і холодні хвилі, і густі очерети, і рясні верби, і широку піщану косу (І. Ц.). 9. Могутня статура, велика голова, пронизливий погляд бистрих чорних очей, міцна рука, що держала повід, крупний дзьобатий ніс посеред обпаленого морозом, злегка вилицюватого обличчя все дихало в ньому незвичайною силою і рішучістю (В. Мал.). 10. Все це наче було і ніч, і цей кінь, і мерехтливі вогники все наче повторювалось (В. Ш.).

РЕЧЕННЯ З ВІДОКРЕМЛЕНИМИ ЧЛЕНАМИ

Поняття про відокремлення

Відокремлення – це смислове та інтонаційне виділення другорядних членів речення для надання їм смислової ваги й самостійності. На письмі відокремлені члени речення виділяються комами або тире.

Відокремлені означення та розділові знаки при них

Правила	Приклади
<p>1. Означення, які стоять перед означуваним словом, як правило, не відокремлюються, крім таких випадків:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо означуване слово виражене особовим займенником; - якщо означення, виражене дієприкметником чи дієприкметниковим зворотом, має додаткове обставинне значення, переважно причини, і відповідає на питання <i>чому?</i> <p>2. Відокремлюються поширені узгоджені означення, якщо вони стоять після означуваного слова.</p> <p>3. Два або більше непоширених означення, які стоять після означуваного слова, обов'язково відокремлюються, якщо перед ним є узгоджене означення.</p> <p>4. Відокремлюються означення, відділені від означуваного слова іншими членами речення.</p> <p>5. Неузгоджені означення, виражені іменниками з прийменниками, відокремлюються комами з метою підкреслення їхньої змістової ролі.</p> <p>6. Неузгоджені означення, виражені неозначеною формою дієслова, відокремлюються тире.</p> <p>7. Декілька означень після означуваного слова можуть відокремлюватися тире, якщо вони вимовляються підвищеною інтонацією, переважно в кінці речення.</p>	<p><i>На широкій, вкритій оксамитовим килимом турецькій канані сидів лікар (Л. Ян.).</i></p> <p><i>Одягнутий у довгий кожух з вовчого хутра і лисячу шапку з малиновим верхом, він чимось скидався на дужого пса – вовкодава (В. Мал.).</i></p> <p><i>Захоплений своєю змаганиною з конем, Сивоок не зауважував безлічі подій і речей, які його оточували (П. З.).</i></p> <p><i>Хата, обсаджена любистком і ружами, глянула раптом на нього далекими вікнами...(І. Ц.).</i></p> <p><i>Бузок сіяв земне проміння, миготливе й ненадійне...(В. Ш.).</i></p> <p><i>Котяться до берега дрібні, ледь помітні хвильки, розсипаються на піску, ласкаві, ніжні...(Ю. Зб.).</i></p> <p><i>Батько ввійшов з клуні до хати, увесь у поросі, в ячмінних остюках (О. Десн.).</i></p> <p><i>Така вже доля лікаря – брати в своє серце чужі болі (І. Ц.).</i></p> <p><i>Та увагу Потапенка привернули її очі – глибокі, чорні, з прихованим смутком (О. Десн.).</i></p>

Вправа 215. Прочитайте речення, знайдіть у них означення, поясніть, чому одні з них відокремлені розділовими знаками, а інші ні.

1. Ось уже й заметений снігами Псьол лежить у білих берегах. 2. Зелені каштани, клени й осокори стояли непорушно, оповиті світанковою млою. 3. В години втоми і зневіри, коли не йшла робота, він, розпашілий, підходив до вік-

на, мов до прозорої ополонки, з якої хотів напитися цілющої води 4. У кожного своя доля і свій шлях – вузький чи широкий (І. Ц.). 5. Зморені денним клопотами, сплять тато й мама... (М. О.). 6. Начищена матросами мідь вигравала на сонці всією своєю красою. 7. Надходили жнива, і мені, привченому змалку до роботи, годилося б кінчати байдикувати (В. Логв.). 8. Жвавий і діяльний, Борис всюди встигав і ніколи нікому не скаржився, що йому нема часу (О. Десн.). 9. Високий, плечистий, рівний станом, повний на виду, з рум'яними здоровими щоками, з повною шиєю, з розкішним волоссям на голові, він і справді був схожий на добре вгодованого тілистого купця. Тільки високий білий лоб, чудові ясні сині очі та червоні повні, невеличкі, як у панни, губи показували його аристократичну вроду. Густе м'яке волосся на голові, кудлате, як грива, та довгі вуса, спущені вниз, робили його зовсім схожим на польського дідича-шляхтича (Н.- Л.). 10. Починалась золота осінь на цих благословенних берегах, пливло в бездонній блакиті срібними струнами бабине літо, розкошували пусті, покинуті і забуті пляжі в первісній красі й просторості (О. Сиз.). 11. Зрештою, всі крилаті буханці повилітали з печі і, рум'яно-осяйні, сиділи тепер на ослоні (Є. Гуц.). 12. А Самієв знову погнав розвідників на фланги, поставивши завдання – шукати проходів. 13. Слідом за Борисом ввалився його вірний друг Валентин Сорока, ростом під стелю, широкоплечий, дещо вайлуватий (О. Г.). 14. Повітря духмяне, тепле, та від скошеної трави вже чується холодок – м'який, ніжний (Є. Гуц.). 15. Зараз же за хатою починався степ, широкий та розлогий, майже до самого обрію вкритий пшеницею, по якому, граючи росяними самоцвітами, ходило сонце (Д. Б.).

Вправа 216. Спишіть речення, виділяючи відокремлені означення; поясніть, за якими правилами вони відокремлюються.

1. Узлісся наскрізь промите дощем та прочесане вітром гривисто розгойдувалося, ніби голови коней у степу (В. Др.). 2. Застебнутий на всі гудзики туго підтягнутий, чистий він стояв на бруствері, мов соняшник у цвіту (О. Г.). 3. Окрилений успіхом Дук, здавалося, ладен був зовсім забути образу й помиритися з Гонтарем (Я. Б.). 4. Дзвони що православні, що католицькі, здавалось, помирились (М. Вінгр.). 5. Сонце ліньки вставало з теплого кубла, воно обважніле й заспане нехотя лизало росу на лугах за річкою (В. Бл.). 6. І тут перед очима дітей спалахнула в тумані широка веселка ледь оранжева зовні, сизо-блакитна всередині (В. Кор.). 7. На примостки вийшов Дмитро Тихонович по-військовому стрункий, залитий світлом трохи збентежений таким теплим прийомом аудиторії (О. Десн.). 8. Відірвана від питомих джерел, полишена на саму себе, на власні сили, позбавлена будь-чєїї помочі молода жінка не мала сподівань ні на що. 9. Посольство їхало повільно, поважно трохи втомлене, але водночас бадьоре. 10. Вдарив з галявини густий дух зелених заросених конопель дивно стеблистих, чорно-зелених, могутніх, мовби то й не коноплі, а якась лісова дика рослина (П. З.). 11. Сніг відразу замів їхні сліди, і ніким не помічені вони промчали понад берегом ріки. 12. Обидва молоді і гарячі вони настовбурчилися, як півні, і дивилися один на одного лихими поглядами. 13. Не раз його меч падав на голови ворогів, що приваблені блиском золотого шолома

оточували його все тісніше. 14. Сюди влітку йшли на промисли бити звіра, ловити рибу руські бортники, тут нерідко випасали свої табуни та череди половці (В. Мал.). 15. Підхоплена хвилями шлюпка вилетіла в море (М. Тр.). 16. Стояли дерева повиті жовтою сивиною, а я їхав автобусом і дивився на хатки розсіпані на горбах, з віконницями та ганками, з білими стінами і пофарбованими рамами. 17. Він повільно пробирався вздовж парканів у те місце, де освітлений золотом електрики вирував і метушився зелений штахетчатий танцмайданчик (В. Ш.). 18. Сніг, що випав вчора, глибокий та густий був тут розтоптаний в жовту грязь і багноку. 19. Схвильовані, піднесені, розбурхані під грім оркестру ми кинулися до вагонів (Ю. См.). 20. Гордий, самостійний, вихований батьком на просторі та в шані парубок понісся, як вітер, карати шурина за сестрину наругу (Л. Ян.). 21. Командуючий флотилією контр-адмірал поставив перед торпедними катерами бойове завдання підтримувати вогнем сухопутні війська, які мали штурмувати місто (І. Ц.). 22. Задобрений бутербродами Трезор махав хвостом, вимагаючи, щоб його задобрювали ще (В. Ш.). 23. Все заворсклянське підгір'я на правому березі вкрите лісом та чагарями, викручене за довгі роки кручами тріщало й димилося. 24. Розтріпала пізня осінь коси старим вербам. Холодними дощами омила розвіялась над степами, десь поміж селами в перелісках загубилась. Сивими вершниками підкralися перші морози, щипнули землю за щоки зблідлі та й помчали зрадливі комарнівськими вулицями з Верещицею жартувати (І. Т.). 25. Попід стінами стояли стільці й табуретки, а між вікнами, на невеликому столику зап'ятому донизу занавісками прибраний барвінком і колосками портрет Тараса Григоровича (М. О.). 26. Захоплений роботою художник не помічав плину часу (І. Ц.). 27. Звихрена гвинтами бронекатера, поривчастим вітром і річковою течією волзька вода здіймалася за кормою корабля білопінним буруном, розходилася крутими хвилями до обох берегів (В. Логв.). 28. Охоплений жалістю до себе, до своєї малечі він припав до маленької висохлої постаті, і солодкий присмак сліз опік його шерхлі уста (М. Ст.).

Вправа 217. Переробіть речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими і навпаки.

1. Місто, осяяне сонцем літнього дня, миготіло всіма барвами. 2. Вмиті сльозами сині очі виблискували волошковим квітом – чисті, непорочні й подитячому довірливі. 3. Серпневі ночі, настояні на сизих отавах і туманах, дихають пахощами зрілого літа. 4. Оточений величезним парком палац стояв на високій горі, внизу голубіли озера й ставки, а далі мерехтів Дніпро. 5. Біла полотняна сорочка з вишитими рукавами облягала дівчину – високу, ставну й повногруду. 6. Над морем злітали чайки, шугали в голубому мареві білими крильми, схожі на трепетні сторінки, вихоплені з якоїсь книги чи власної пам'яті. 7. Зрідка зустрічалися низькорослі дубки, кучерявилася чіпка, унизана оранжевими ягодами шипшина (І. Ц.). 8. І знову насувала віхола, густа, лапата і тепла (А. Хор.). 9. Сонце сідало за гору, густо порослу золотим дроком і маслинами (Б. Янч.).

Вправа 218. Визначте у поданому уривку відокремлені означення, виділіть їх комами. Обабіч шляху лежали незнайомі поля перекраєні вузькими довгими нивками.

Хліба змиті дощем яскраво зеленіли. Понад самим кюветом виструнчилися гінкі стебла однакові, незліченні, як солдати. Знову розпогодилося, показалося сонце. До самого села не трапилося жодної живої душі, тільки де-не-де кам'яні хрести знов білили над шляхом і написані вугіллям дороговкази на них всі були звернені на захід.

Вони знову вийшли на дорогу. Тепер їм раз у раз траплялися назустріч румуни й бессарабці, що везли волами наших поранених. Вони понуро шкутильгали, а румуни в сіряках і високих чорних шапках брели з батіжками поруч возів. Почорнілі від сонця, сухі й нужденні, з випуклими скорботними очима румуни нагадували собою ті розп'яття на білих хрестах, що стоять понад шляхами.

Черниш дивився на поранених майже з побожною шаную. Вони вже були там, де він ще не був, і закривавлені, бліді, перебинтовані стали для нього ніби якимись особливими людьми.

За О. Гончаром

Вправа 219. Запишіть під диктовку; визначте, яку синтаксичну функцію виконують у поданому тексті дієприкметникові звороти, поясніть розділові знаки при них.

Батьківська домівка

Далека батьківська домівка. Нікого не залишилося в тій хаті з їхнього роду, і стоїть вона, стара й похилена, неначе сторічна бабуса, та ще розлогий ясен рипить на причілку, німий, але вірний сторож, поставлений над солом'яним дахом самою долею.

В тій оселі давно живуть чужі люди, які вважають домівку своєю. Звикли нові мешканці до крилатого ясена. А колись він розважав його своїм зеленим шумом навесні та навівав смуток пізньої осені, гублячи пожовкле листя. Взимку ясен брався інеєм або олив'яною ожеледицею і скрипів важко, ламаючи холодну броню на своєму тілі.

Заметена снігами хата ледь блимала невеличкими вікнами з-під сивих брів. А навесні вона оживала. Набравшись тепла й сонця, розвивався ясен. Розкішна крона розпускаласть над покрівлею, немов зелений парашут, і від того хата ставала іншою, кращою, як здавалось малому Василеві. Побілені крейдою стіни повертали хаті молодість, зелений вінок, сплетений самою природою, прикрашав архаїчну оселю.

Змалку його обступали стіни, на яких висіли вишиті маминими руками рушники. Звичайний дерев'яний піл був за ліжко, на якому він спав, укрившись рядниною, витканою з валу. В кутку вариста піч з розписаними коминами. Все в тому домі здавалось таким звичним і рідним: мисник поблизу порога, заставлений посудом; під стелею полиця, на якій стояли ринки, макітерки, глечики й пляшки; на покутті стіл, застелений скатертиною.

Все в цьому родинному гнізді було своє. Лави, стіл, ослони зроблені майстровитими руками господаря. Ковдра і рядна виткані на верстаті матусею. В тій світлиці було тепло навіть узимку, коли наставали холоди.

За І. Цюпою

Відокремлені прикладки та розділові знаки при них

Правила	Приклади
<p>Комами відокремлюються:</p> <ul style="list-style-type: none"> - поширені прикладки, що стоять після означуваного слова; - прикладки, які стосуються особового займенника або власної назви; - прикладки, виражені власною назвою; - поширені прикладки, що стоять перед пояснювальним іменником, якщо вони мають відтінок причини; - прикладки, що приєднуються сполучником як, якщо вони мають відтінок причини. <p>Примітка. Якщо прикладка виступає у значенні “у ролі когось”, то комою не відокремлюється;</p> <ul style="list-style-type: none"> - прикладки, що приєднуються за допомогою слів на ймення, на прізвисько, так званий, на ім'я, родом; - прикладки, що приєднуються до пояснюваних членів речення словами або, чи, тобто, себто... <p>Тире відокремлюються:</p> <ul style="list-style-type: none"> - одиничні та поширені прикладки, як правило в кінці речення, з метою їх смислового виділення; - поширені прикладки, які мають у своєму складі розділові знаки. <p>Якщо поширена прикладка стосується одного з однорідних членів речення, то друге тире не ставиться.</p>	<p><i>Гридниця, велика мурована зала, прибудована до князівського палацу, вже гула від людських голосів (В. Мал.).</i></p> <p><i>Йому любя була вона, весела, моторна, усім задоволена молодиця (Л. Ян.).</i></p> <p><i>Найстарша Паляникова дочка, Василина, обмітала коло порога сміття (Н.-Л.).</i></p> <p><i>Вірний син трудової поневоленої України, Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій (О. Г.).</i></p> <p><i>Ткачик, як невтомний садівник, уперто прищеплював найпередовіші ідеї (Ю. Зб.).</i></p> <p><i>Оксана як лаборант справляється з обов'язками чудово.</i></p> <p><i>Такий собі Яшка-морячок, родом з села Петриківки, сусіднього Скальнівського району (В. Коз.).</i></p> <p><i>Довге життя випало старій Дорошенчисі, або Чабанисі, як частіше її називають (О. Г.).</i></p> <p><i>В центрі була станція – розкішний, найкращий вокзал-палац (Ю. См.).</i></p> <p><i>Я завжди згадую Селиванського – головного зоотехніка нашого радгоспу, котрий зворушив мою душу своєю красою, елегантністю й інтелігентністю... (О. Сиз.).</i></p> <p><i>Чують радісні передзвони свята сини Григора Крутивуса – Яким, Семен і Михайло, сини баби Докії, Зозуленки – Максим і Олексій (І. Ц.).</i></p>

Вправа 220. Прочитайте речення, знайдіть у них відокремлені прикладки, поясніть розділові знаки.

1. За річкою Мерлом, притокою Ворскли, починалася ніким не заселена нічийна земля (В. Мал.). 2. На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериша, вже немолода молодиця, бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем (Н.-Л.). 3. Головна магістраль – проспект Карла Маркса – лежала в руїнах (М. Н.). 4. Мірошник, здоровий, чорновусий та повновидий чоловік, наливав в чарку горілку і частував Одарку й Ярину (Н.-Л.). 5. Вони, ті крила, шелестітимуть наді мною безугавно навіть у хвилини дружньої бесіди (О. Сиз.). 6. А коли тіні поволі густіли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста – неаполітанських вогнів (М. Коц.). 7. Марина страждала як лікар і як мати (І. Ц.). 8. І ось перед очима Галич – столиця могутньої Галицької землі (В. Мал.). 9. Син трудового народу, він з дитинства пройнявся любов'ю до хліборобської праці, парубчаком вмів уже водити трактор чи стати штурвальним біля комбайна (О. Г.). 10. Як усякий художник, він прагне до самоутвердження (І. Ц.). 11. Дружина, Ольга Петрівна, виявилася старанною господинею, і невдовзі їхня скромна квартира стала відома своїм затишком, гостинністю; частенько бували тут давні друзі Петра Антоновича – Старицький, Лисенко, Драгоманов (М. О.). 12. Помер Іван Іванович Домбровський – давній мій друг, перший секретар мого рідного Баштанського району (О. Сиз.). 13. Супроводжували труну Пилип Миколайович, молодий, зовсім ще незнайомий Докії хлопець – секретар райкому комсомолу, літній шофер і трактористка – її ж таки, Докіїна, Оксанка (В. Коз.). 14. Вранці Шовкун, ординарець Брянського, вносить казанок, ложки, розстилає рушник і нарізає на ньому хліб (О. Г.). 15. Мужнє обличчя, освітлене піднятим факелом – фігурною електричною лампою – закликало вперед (О. Десн.). 16. Поліну, дівчину-підлітка, привела до міста її сільська подруга (А. Хор.). 17. Багато в сім'ї говорили про дядька – матиного брата Михайла Драгоманова (М. О.).

Вправа 221. Спишіть подані речення, виділяючи відокремлені прикладки.

1. Невістка чорнява, низенька, прудка та жвава молодичка внесла дійницю, перецідила молоко (Л. Ян.). 2. В таку бурю навіть білі ведмеді одвічні бродяги полярних крижин не одважувалися вирушати в мандри (М. Тр.). 3. Він Олесь один лежав поблизу напівзгаслого вогнища (В. Кор.). 4. Вогняним смерчем прокотилися половці понад середнім Посуллям, попалили села, спустошили їх дощенту і врешті обложили Дмитрів чимале городище, розташоване на рубежі Переяславської і Новгородської земель (В. Мал.). 5. Леся вже знала від Наді, що історик директор технікуму Макар Купріянович Кривич приймає у малому залі (О. Десн.). 6. З іншої стіни до нього всміхалася Соня юна студентка художнього інституту, з якою познайомився у Седневі, в Будинку творчості (І. Ц.). 7. Багато їхніх студентів роз'їдуться цього літа на розкопки хто в Крим, хто до Кам'яної могили на річці Молочній, де нібито виявлено доісторичні малюнки в печерах первісної людини, а їм Тоні й Богданові старий професор знавець Ольвії запропонував Ольвію, запропонував якраз те, чого їм самим найбільше хотілось. 8. На базар ходила тьотя Варя або Варвара Григорівна, як шанобливо звали її усі кобищани. 9. Валентин Сорока і

Борис Серга жили на Подолі низинному районі Полтави, що збігав з південного схилу білими будинками просто на луки (О. Г.). 10. Родина її складалася з старенького батька вчителя каліграфії при жіночій гімназії, матері кривої на одну ногу, гладкої, червоної пані та цілого десятка дітей (Л. Ян.). 11. Та він тут же проганяє ці думки, бо знає, що не зніметься в нього рука на Настю примхливу, але молоду і вродливу, як степова квітка, полонянку (В. Мал.). 12. Ми підемо понад берегом річки Ташлик тобто Кам'янки по-нашому (І. Ц.). 13. Повз Хортицю вів свою флотилію проти задержуваних візантійців син Ярослава Мудрого Володимир (Я. Б.). 14. Біля входу до залу гостей зустрів сам полковник невисокий товстий вусань з широким багристим носом і широкою лисиною та його дружина худенька білява дама (М. Н.). 15. Алтея та адоніс, болиголов і звіробій ще званий заячою кривцею, валеріана і донник або ж буркун по-калинівському, золототисячник і лілея, гусячі лапки і папороть – та годі їх перелічити (Ю. Зб.). 16. Молочні павутинки бабиного літа пливли в повітрі вісники лагідної години (Є. Гуц.). 17. Він придивлявся до нього все пильніше, і чим далі, тим більше вивчав Безбородька як лектора і як людину (О. Десн.). 18. Дружина Омеляна хоч і добре поралась біля землі, але хатньої роботи і печі терпіти не могла, не привчала до неї і наймички безрідної німої Домахи, яка від світання до ночі мовчки, як тінь, товклася біля господарської худоби (М. Ст.). 19. Він як досвідчений офіцер Червоної Армії, що бився вже на фронті з окупантами, знав силу батальйону, оснащеного найновішою зброєю. 20. Олег як один з керівників організації знає багато дечого, але те, що він знає, залишається навіки з ним (Д. Б.). 21. Як старець прийшов і як старець поплентався Семен Магазаник у свої ліси (М. Ст.). 22. Як хлопець з першими юнацькими пориваннями він не міг відірвати очей від цієї жінки (І. Ле). 23. Два паралельні тунелі, що починалися великим печерним отвором у дніпровській кручі, пронизавши прошари попід горбами й долинами Києва на відстані кількох кілометрів, спинились перед несподіваною перешкодою річищем Либеді (А. Хор.). 24. Вірний син трудової поневоленої України Шевченко став найглибшим виразником народних дум і надій (О. Г.). 25. Двері рипнули, в хату вступила Явдоха Настина мати (М. Коц.).

Відокремлені обставини та розділові знаки при них

Правила	Приклади
<p>1. Відокремлюються обставини, виражені:</p> <ul style="list-style-type: none"> - дієприслівниковими зворотами; - одиничними дієприслівниками, що виражають додаткову дію або час, причину, умову; - іменниками з прийменниками, які починаються словами незважаючи 	<p><i>Вона пройшла повз нього, тримаючи на вустах посмішку, якої він не міг витримати (В. Ш.).</i></p> <p><i>Ляля ласкаво поклала йому на плечі руки і, нахилившись, зазирнула хлопцеві в обличчя (О. Г.).</i></p> <p><i>Ждан, незважаючи на молодість, мав тверезий, розсудливий ро-</i></p>

<p>на, всупереч, наперекір, попри.</p> <p>2. За бажанням автора можуть відокремлюватися обставини, що починаються словами у зв'язку з, залежно від, на відміну від, внаслідок, завдяки, за браком.</p> <p>3. Якщо дві обставини, виражені дієприслівниковими зворотами, з'єднані єднальними сполучниками, то між ними кома не ставиться.</p> <p>4. Якщо перед дієприслівниковим зворотом чи одиничним дієприслівником стоїть сполучник (крім а, але, та), то після нього ставиться кома.</p> <p>5. Якщо сполучники а, але, та належать до складу дієприслівникового звороту, то кома після них не ставиться.</p> <p>Але якщо вони виконують властиву їм синтаксичну функцію в реченні, то після них ставиться кома.</p> <p>Не відокремлюються обставини, виражені:</p> <ul style="list-style-type: none"> - одиничним дієприслівником, що виражає спосіб дії; - дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу; - дієприслівниковим зворотом, який починається підсилювальною часткою; - дієприслівниковим зворотом, який приєднується єднальним сполучником з попередньою однорідною невідокремленою обставиною. 	<p>зум... (В. Мал.).</p> <p><i>Учасники повинні поділитись на три партії, залежно від уміння бігати (М. Тр.).</i></p> <p><i>Все раптом починало сяяти, переливаючись на сонці і граючись його променями (В. Ш.).</i></p> <p><i>Над висотою ракети хотіли сягнути неба, і, знесилившись,гнулися, і вмирили, розсипаючись холодним сяйвом (О. Г.).</i></p> <p><i>Хлопець піднімався вгору, а повернувши ліворуч, зупинився.</i></p> <p><i>Кудлата постать виросла перед Михайлом, сахнулася вбік, але, впізнавши його, зупинилась (В. Ш.).</i></p> <p><i>Бійці сиділи деякий час задумавшись (О. Г.).</i></p> <p><i>Мати не звикла сидіти склавши руки.</i></p> <p><i>Присутні почали розходитись і не дочекавшись закінчення зборів.</i></p> <p><i>Чоловік щось промовив тихо і не підводячись з місця.</i></p>
--	--

Вправа 222. Визначте відокремлені обставини, поясніть розділові знаки при них.

1. Повечерявши, Степан закадив цигаркою (В. Ш.). 2. Боярин Славута слухав, не перепитуючи і не перебиваючи. 3. Похиливши голови, стомлено тюпали коні, скреготала, перепурхуючи з гілки на гілку, сорока (В. Мал.). 4. Переправившись на лівий берег Дунаю і висадившись, батальйон танків з морськими піхотинцями на броні рушив на північ до Будапешта (В. Логв.). 5. Висилько розбив яйце в глиняний кухлик, розколотив і, вмокаючи гусяче перо, змащував кожну хлібину, що починала весело зблискувати (Є. Гуц.). 6. Навесні в Арктиці лютують найдошкульніші морози, але, сподіваючись сонця, екіпаж «Лахтака» на них уже не зважав (М. Тр.). 7. В туманному і

гіркому від порохового диму повітрі кружляло, повільно облітаючи, листя дерев (В. Логв.). 8. Але живопис, на відміну від кіно, ніколи вголос не заговорить (І. Ц.). 9. Зрівнявшись на мостиках, обидва колеги разом підняли свої капелюхи і, вітаючись на відстані, елегантно вклонилися один одному (Я. Б.). 10. Двоє людей вичерпували воду, бо, незважаючи на всю спритність стернового, хвилі вже заливали невелику посудину (М. Тр.). 11. Маруся прибігла плачучи додому (О. Десн.). 12. Згідно з мобілізаційним планом, як «емки», так і всі інші автомашины й трактори районних організацій передані в розпорядження діючої армії (Ю. Зб.). 13. Зіна Невзорова навчалася разом з нею і свідчила, що Ольга, завдяки виключній обдарованості, була духовним центром курсу (М. Н.). 14. Лісник витягнув із світки скриньку, тремтячими пальцями опустив у яму і, затаївши подих, почав її засипати (М. Ст.). 15. Під навісом арматурники раз у раз збрязкували залізом, відрубуючи і гнучи пруття (А. Хор.).

Вправа 223. Спишіть, виділяючи відокремлені обставини.

1. Скупавшись у теплій орільській воді князь у білій лляній сорочці сидів на пригірку, сьорбав з дерев'яної миски гарячий куліш і дивився, як піднімається над обрієм сонце (В. Мал.). 2. Мелашка сиділа долі, поставила в колінах горщик, обвернутий ганчіркою, і хапаючись так повернула копісткою в горшку, що вона зав'язла в густій мішці, хруснула й переломилася (Н.-Л.). 3. Попереду на баских конях сиділи два вершники, що судячи по одягу та прикрасах на кінській збруї були беями або ханами. 4. Вранці обложені дмитрівці висипали на вали і з превеликим подивом, і ще з більшою радістю спостерігали, як половці ведучи на арканах бранців, худобу та везучи на запасних конях іншу здобич вирушають у степ і прямують на схід. 5. Старий Кайдаш зняв шапку, тричі перехрестився і пішов до церкви загадавши синам ладнать два вози з рублями для возовиці. Другого дня світом вони збирались їхати на поле по снопи незважаючи на те, що була неділя (Н.-Л.). 6. Ще два дні рать верстала шлях до Псла, увечері перейшла його по льоду, а переночувавши в долині вранці рушила до Ворскли (В. Мал.). 7. Нарешті блиснув Псьол вигинаючись крутою, звивистою течією омиваючи високу кручу, що зводилась по той бік ріки, вкрита темним лісом. 8. Всупереч деяким волонтаристським рекомендаціям голова колгоспу Жадан разом з агрономом Христичем сіяли в своєму колгоспі яру пшеницю (І. Ц.). 9. Голуби раз по раз злітають угору, кружляють у чистій блакиті і знову опустившись на дах воркують обнімаючись сизими крильми (В. Кор.). 10. Попри опір десь там, глибоко в нутрі, розкрилося джерело світла (В. Ш.). 11. Опинившись на глинищі, просто неба, під сонцем, Юра враз зірвався і виблискуючи п'ятами щодуху чкурнув геть (Ю. См.). 12. Жінки-солдатки, що за браком худоби самі тягали борони, зупинялись і відпустивши шлеї тривожно вслухалися (О. Г.). 13. Навіть серед великих промисловців знаходились тверезі практики, які всупереч своїм політичним переконанням шукали замовлень і в невизнаній країні (Я. Б.). 14. Він похапцем накинув кожушок поверх шинелі, але помітивши зіпсовані зубила, що лежали біля намету, знов скинув той кожушок, а потім і шинель (М. Н.). 15. Очистивши

Дніпропетровськ від ворога батальйон Юдіна подався в південні степи (М. Н.). 16. Все не вірячи, що не почує відповіді Шалата витягнув човна на берег і напружившись якусь мить ще стояв на піску вглядаючись у озеро перед собою вслухаючись у тишу (Є. Гуц.). 17. Ішли над яром, і в одній руці тримала дівчина сині дзвоники, які погойдуючись видзвонювали Іванові невловимими звуками, а в другій – сиві стебельця чебрецю. Звідкись налинув великий золотавий джміль, почав кружляти довкола Лідиної голови творячи басовито-бахмато-брунатне коло, й дівчина спинилась, хотіла махнути рукою, та стрималась в останню хвилю злякавшись мабуть. Так і стояла слухаючи погрозливе гудіння, а джміль звершував якесь наче ритуальне літання довкола її голови, що сяяла косами, а Іван застиг поблизу стежачи (Є. Гуц.). 18. Але наперекір усьому хлопець набрався сили, мов дуб у полі, тільки у його великих очах зачалася полинева печаль степів (М. Ст.).

Вправа 224. Визначте відокремлені означення та обставини; запишіть текст, виділяючи відокремлення.

Нічна волога стала незатишною. З-за копиць, од річки, повіяло теплом, і кінь радо попрямував на тепло полощучи боки об шерхаті долоні копиць і розгойдуючи одноногих потривожених лелек. З кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Шептало не стримався і побіг перечіпаючись об кореневища верболозів грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги. Він рвонув понад берегом, по міліні, потім шурхнув у глибінь і поплив оглушений плескотом, що чинився навколо нього.

Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не почувався таким наповненим живлющою силою природи. Вийшов на сизу піщану косу і струсивши воду знову заіржав грізно та бойовито перегукуючись із громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки.

Раптом з неба на Шептала хлюпнуло яскравим світлом, і він побачив у водянім дзеркалі себе незвичайно білого, аж до щему в очах. Здивований він перечекав не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну. Правда несподівано відкрита засмутила коня: протягом усього життя в стайні він обманював себе, що уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер викупавшись у річці знову став сліпучо-білим красенем схожим на древніх предків.

За В. Дроздом

Відокремлені додатки та розділові знаки при них

Правила	Приклади
Відокремлюються додатки, які мають значення включення, виключення чи заміщення й починаються словами крім, окрім, окріч, за винятком,	<i>У деяких місцевостях України, крім хлопчачих, ходили й дівочі ватаги (І. Ск.) . Здавалосьь, вони так цілим колгоспом і</i>

<i>навіть, особливо, замість, зокрема, включаючи, на відміну від.</i>	<i>прийшли сюди і, замість орати або сіяти, взялися за кутомір-квадрант, за нову, незнайому науку (О. Г.).</i>
---	--

Вправа 225. Прочитайте речення, знайдіть в них відокремлені додатки, поясніть розділові знаки при них.

1. Та хоч би як там було, а сніги у П'ятці були глибші і ніби тепліші, на відміну від тих, що дубіли і дичили в голих, сплющених сумом полях (М. Вінгр.). 2. Крім вогневої Брянського, тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штабом. 3. А тепер, замість крила парусника, Тоня й Віталій бачать вдалині, посеред затоки, темну непорушну гору якусь. 4. Після восьмої вечора місто завмирало і ніхто, окрім німців, не мав права з'являтися на вулицях (О. Г.). 5. Після смачного сніданку всі, за винятком вахтових, зійшли на кригу і вишикувались (М. Тр.). 6. Були тут старі й літні люди, та найбільше юрмилося молоді, особливо школяриків (І. Ц.).

Вправа 226. Запишіть речення, виділяючи комами відокремлені додатки.

1. Абсолютна більшість крім самого стрільця була тієї думки, що звір, злякавшись, сховається (М. Тр.). 2. Скільки пам'ятала себе Олександра – це була перша Меланка, коли на столі її лежали замість високих пшеничних паляниць на опарі та вареників ячні пироги з немащеною картоплею (Л. Ян.). 3. Розвідники доповіли, що гітлерівці зірвали у Відні всі мости через Дунай за винятком одного, замінованого (В. Логв.). 4. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала окрім хазяїв (М. Коц.). 5. Гордій глянув на хлопця, в його, як терен, чорні очі і замість посміхнутися нахмурився. 6. Всі вони за винятком Орісі, яка закінчила школу два роки тому, перейшли у дев'ятий клас. 7. Байда не почував себе тут прибудуою і крім добра нічого більше не бажав людям (Д. Б.). 8. Жилава, суха, маленька, як гачок, вона вела всі господарські справи, ніколи не втомлюючись, ніколи не хворіючи, ні про кого окрім себе не забуваючи (О. Г.). 9. Вони постояли над водою, напоїли коней і, пересвідчившись, що на переправі крім них нікого не видно пустилися перебродити Дніпро (В. Мал.). 10. Дикі качки крім базару водяться ще на лугових озерах та очеретах і тихих-тихих плесах на річках (О. Вишн.).

Уточнюючі члени речення та розділові знаки при них

Уточнюючими називаються такі члени речення, які конкретизують зміст однойменного попереднього члена, звужуючи або обмежуючи його значення, і відповідають на питання *коли саме? як саме? де саме? що саме? який саме?* наприклад: *сьогодні (а саме коли?) ввечері, в лісі (а де саме?) на галявині, синій (а саме який?) аж чорний*. Уточнюючі члени речення у вимові виділяються інтонаційно, а на письмі відокремлюються комами, рідше (для надання їм більшої смислової ваги) – тире.

Різновиди уточнюючих членів речення

Правила	Приклади
<p>1. Найчастіше уточнюються обставини місця та часу, рідше – способу дії. Вони, як правило, виділяються комами, рідше – тире.</p> <p>Увага! Якщо подібні обставини не виділяються інтонаційно, то вони комами не відокремлюються.</p> <p>2. Означення, що уточнюють зміст попереднього означення, виділяються комами, а для надання їм більшої смислової ваги – тире.</p> <p>3. Уточнюючі прикладки виділяються як комами, так і тире.</p> <p>4. Уточнюючі прикладки, що приєднуються словами тобто, цебто, а саме та сполучниками або, чи виділяються комами.</p> <p>5. Комами або тире виділяються також члени речення, що мають приєднувальне значення і починаються словами навіть, особливо, у тому числі, зокрема, наприклад, якот, та й, та й взагалі.</p>	<p><i>Звідси, з високого насипу, було видно майже все наше місто (Ю. См.).</i></p> <p><i>Там далеко під горами смужкою горить Дніпро (Н.-Л.).</i></p> <p><i>Високий, на сажень, чорнобиль, розкішний лопух та бузина аж закривали густою масою тини (Н.-Л.).</i></p> <p><i>Сходились до нього на розмову полеглі чорноморці – Кологойда, Буряк, Ястребцев – і бентежили душу (І. Ц.).</i></p> <p><i>Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднанням вогнем усіх трьох мінрот (О. Г.).</i></p> <p><i>Із завданням справилися всі, навіть Оксана.</i></p>

Вправа 227. Прочитайте подані речення, визначте уточнюючі члени речення, поясніть розділові знаки.

1. На морі, далеко від берегів, ішла битва, в якій брали участь крейсери-есмінці, торпедні катери й тральщики (І. Ц.). 2. Крізь вузьке – шириною в долоню – віконце в погріб пробивався жмут сірого світла. 3. Двовір'я вони, особливо попи, не терплять і розправляються з двовірцями нещадно. 4. Так і рухались – поволі, тісно зімкнувши ряди, прикрившись щитами (В. Мал.). 5. Ліворуч, майже на краю дворища, червоніла під зеленим дахом друга, ще довша за першу, оселя (Л. Ян.). 6. Завзято, аж люто, копирсали землю, з-під заступів вивалювалися клубні цілини і перегорталися чорними соковитими скибками (В. Ш.). 7. На косі, край самої води, чорніла шлюпка (М. Тр.). 8. Саме сюди – в Запорозьку Січ – до Богдана Хмельницького з усіх кінців сходився знедолений люд України. 9. Ось-ось, з дня на день, чекали прибуття машин, щоб почати будівництво й самої гідроелектростанції (Я. Б.). 10. Вони (парубки) заздалегідь вибирали Ватагу, себто керівника... (В. Ск.). 11. Всі, і навіть з дальніх машин, оглянулись на голос, побачили зверху, на комбайні, високу постать Шаблія з аристократично простягненими до Миронця руками (Д. Б.).

Вправа 228. У поданих реченнях визначте уточнюючі члени речення, виділіть їх розділовими знаками.

1. Тут в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша (М. Коц.). 2. А в той час титар, сивий аж білий, з довгими вусами, тричі навхрест підійняв вгору здоровий полив'яний червоний жбан сити... 3. За довгими в три ряди столами сиділи бояри з бояринями, духовні особи, воєводи з жонами, значні княжі мужі та гридні. 4. Дерев'яні стіни і стеля взялися памороззю, посеред землянки якраз під димарем чорніло викладене з дикого каменю вогнище (В. Мал.). 5. Матч з Одесою зі збірною командою одеських середніх шкіл відбувся своєчасно (Ю. См.). 6. Нарешті її перевели в іншу окрему палату (Я. Б.). 7. Цей день 7 липня вважається найкращою порою заготівлі лікарських рослин (В. Ск.). 8. Вечорами особливо зимовими, коли за вікном завивав вітер і сипала снігом у шибки віхола, розповідав цікаві бувальщини про князів та дружинників-богатирів...(В. Мал.). 9. Дощ, пускаючись щодалі рясніше, лопотів об напнуту шинель, а там далеко внизу на рідній стороні ще світило сонце (О. Г.). 10. У деяких регіонах зокрема на Галичині до сходу сонця запалювали на подвір'ї Дідуха...(В. Ск.). 11. 23 квітня 1185 року у вівторок у день Георгія Победоносця християнського патрона князя Ігоря над Новгородом-Сіверським затрубили бойові труби. Їхні радісно-закличні мідні голоси полинули з високих валів фортеці далеко навкіл на посад, що розкинувся на горі, на Поділ та розлогі яруги, де серед гущавини дерев тулилися халупи бондарів, стельмахів, ковалів, кожум'яків, зброярів, щитників, за Десну (В. Мал.). 12. За сотні кілометрів від суходолу серед моря цієї ночі здригається від вітру пароплав, обмерзлий кригою, обсипаний снігом (М. Тр.). 13. Він, будши головою маленького колгоспу у Байрачному, протягом багатьох літ звик вирішувати всі справи тільки по-своєму як лягало йому самому на душу (А. Хор.).

Вправа 229. Спишіть, вставте пропущені розділові знаки при відокремлених членах речення, аналізуючи їх у такій послідовності:

- визначте, який член речення виступає відокремленим;
- чим виражено відокремлений член речення;
- чи впливає його позиція в реченні на відокремлення;
- чи впливає інтонація на добір розділових знаків у даному випадку.

1. Підрісши Анжеліка подружилася з Наталею і приходила до Костюшків зі своєю матір'ю Людвігою Сигизмундівною вродливою полькою тоненькою та тендітною та з бабусею-татаркою Зульфією. 2. Коли вийшов на волю, кадети не тільки не зустріли його як героя, але навіть ті, з ким у нього були більш-менш товариські стосунки за винятком Миколи Глаголева відвернулися від нього. 3. Сидячи в офіцерській альтанці збудованій віддалік від табору на невеликій галявині або й лежачи просто читав годинами. 4. Окрилений першою удачею Антось насмілювався танцювати кадрили запросивши в партнерки подругу Нінелі біляву панночку з круглими, як два чорних гудзики, очима і коротким носиком (М. Н.). 5. Гітлерівський гарнізон налічував кілька десятків тисяч чоловік і крім артилерії, кулеметів, великої кількості легкої стрілецької зброї ще мав танки, самохідні гармати та панцирники (В. Логв.). 6. Залишилось перенести всі речі з

камбуза в шлюпку, спустити її на воду і тихесенько відпливши заховатися за одним з айсбергів, а тоді пересидівши якусь годину сміливо рушати до берега (М. Тр.). 7. Така щаслива нагода знищити або захопити в полон півтисячі половців трапляється не щодня! (В. Мал.). 8. Звідси з цього удайського берега розпочалася його дорога в широкий світ (І. Ц.). 9. Війська цієї армії незважаючи на втрати прагнули прорватися до міста (В. Логв.).

Вправа 230. Напишіть під диктову, визначте речення, ускладнені відокремленими членами, поясніть розділові знаки в них.

Кіш Кончака на Торі, неподалік від злиття його з Дінцем, вирував у той день, як вулик. Кожен хан, прибувши з почетом, ставив на вказаному місці, на високому березі річки, похідну юрту, охоронці ставили поряд ще одну – для себе. В коші лунав шум, гам, лемент. Хтось прибував, кудись мчали вершники, іржали коні, палали багаття, в казанах кипіла, пінячись, конина, стікали смальцем над вогнем жирні баранячі туші, пахло смаженим м'ясом, часником і лавровим листком.

На горбі, навколо великої білої юрти Кончака, стояли колом бунчуки та корогви. На корогвах майоріли під вітром вишиті кнітеллю і шовком лебеді, вовки, собаки, тури – захисники половецьких родів, а ще – бичачі роги, довгошиї дракони, з червоних пащ яких пашів вогонь, степові беркути та коршуни. Біля входу до юрти розвівався золотистий стяг з головою собаки та кольчужним наколінником – кончаком, від якого й пішло ім'я великого хана.

Після ситого обіду, влаштованого на мальовничому пагорбі над Тором, звідки видно було далеко довкіл, всі перейшли до білої ханської юрти. Молоді гарні рабині-уруски внесли кумис та айран, поставили на дерев'яних тацях перед кожним гостем і, покірні, слухняні, мовчки вийшли.

Поки гості всідалися, Кончак стояв. Високий, широкоплечий, горбоносий, він підносився над усіма на цілу голову. Його розшитий золотом та сріблом візантійський одяг, виготовлений у майстернях Константинополя, сяяв самоцвітами, мов сонце, і коштував кількох кінських табунів. Дорога, дамаської роботи шабля висіла на барвистому шовковому поясі і теж яскріла коштовними камінцями. На широких грудях блищала розплескана в кружок золота гривня з прокресленими двома паралельними лініями – знаком кипчакських родів. А позад нього, на стіні, висіла ханська зброя – залізний позолочений шолом, кольчуга, зібрана з багатьох тисяч крицевих кілець київськими зброярами, круглий щит із зображенням собачої голови посередині, великий лук і шкіряний тул, начинений стрілами.

За В. Маликом

РЕЧЕННЯ ІЗ ВНЕСЕННЯМИ

Поняття про внесення

Повнозначні слова й словосполучення в реченні, які не є його членами, а служать для уточнення його змісту, називаються **внесеннями**.

До внесень належать **вставні слова й речення, звертання, вигуки**. Внесення в реченні виділяються з обох боків комами, тире або дужками.

Вставні слова, словосполучення й речення

Вставними називаються слова і словосполучення, які синтаксично не поєднуються з членами речення, а використовуються як засіб передачі ставлення мовця до повідомлюваного. Наприклад, повідомлення *Завтра піде дощ* мовцем може бути ускладнене суб'єктивною оцінкою висловлюваного: *Мабуть, завтра піде дощ; Навпевне, завтра піде дощ; Здається, завтра піде дощ; По-моєму, завтра піде дощ; На жаль, завтра піде дощ.* За значенням вставні конструкції можна об'єднати в такі групи:

Групи вставних слів за значенням	Приклади
1. Виражають оцінку вірогідності повідомлюваного: <i>мабуть, можливо, напевне, здається, либонь, очевидно, безсумнівно, безперечно, звісно, звичайно, природно, без усякого сумніву, сподіваюсь</i> та ін.	<i>Якби мала крила, я б, здається, зараз одвідала свою неньку (Н.-Л.).</i>
2. Виражають почуття мовця: <i>на щастя, на жаль, як на біду, як на гріх, дивна річ, чого доброго, грішним ділом</i> та ін.	<i>На наше щастя, високе жито ховало наші розшарілі обличчя (Ю. См.).</i>
3. Вказують на джерело інформації: <i>на мою думку, за словами..., за визначенням..., за відомостями..., по-моєму, по-твоєму, як кажуть, мовляв, чую, думаю, гадаю, бачу, пам'ятаю</i> та ін.	<i>За народною уявою, русалки та нявки в цей день ходять полями, лісами та селами, оскільки їхні душі відпущено на волю (В. Ск.).</i>
4. Вказують на зв'язок думок, послідовність викладу: <i>по-перше, по-друге, з одного боку, з іншого боку, отже, нарешті, навпаки, між іншим, до речі, проте, однак, зокрема, крім того, приміром, наприклад</i> та ін.	<i>Трапилося це, однак, трохи несподівано (Л. Ян.).</i>
5. Вказують на спосіб оформлення думок: <i>взагалі, власне, одним словом, коротше, м'яко кажучи, чесно кажучи, точніше, так би мовити, якщо можна так сказати.</i>	<i>Одним словом, все скінчилося добре.</i>

Увага! Деякі слова можуть бути або вставними, або виконувати певну синтаксичну функцію в реченні.

Порівняйте

<i>Сьогодні, можливо, піде дощ. Взагалі, малеча готувалася до свята.</i>	<i>Це завдання можливо виконати. Треба говорити не про всіх взагалі, а</i>
--	--

<i>Очевидно, цього й треба було сподіватись.</i>	<i>про кожного конкретно. Усе й так очевидно.</i>
--	---

Увага! Вставними не бувають, а тому й не виділяються на письмі слова *мовби, наче, ніби, мовбито, начебто, нібито, немовбито, неначебто, навіть, адже, майже, водночас, приблизно, принаймні, за традицією.*

Розділові знаки при вставних конструкціях

Правила	Приклади
1. Вставні слова й словосполучення в реченні виділяються комами. 2. Після сполучника, що стоїть перед вставним словом, як правило, ставиться кома. Примітка. Кома не ставиться, якщо слова <i>і, й, а, але, та</i> виступають у ролі підсилювальних часток перед вставними словами. 3. Вставні слова, які стоять у середині відокремленого звороту, виділяються комами. 4. Вставні слова, які стоять на початку або в кінці відокремленого звороту, можуть виділятися комами разом з усім зворотом. 5. Два вставних слова відокремлюються одне від одного комою. 6. Вставні речення, залежно від їх смислового навантаження та інтонаційного виділення, відокремлюються комами, дужками або тире.	<i>Безперечно, сидіти на острові доцільніше, ніж на кризі... (М. Т.). <i>І, може</i>, тільки ця бурхлива маршова ніч здатна була викликати Брянського на відвертість (О. Г.). <i>Сходу сонця, а отже</i>, й початку дня Івана Купала, люди чекали з особливим нетерпінням (В. Ск.). <i>Кімната</i> була прикрашена рушниками, вишитими, <i>мабуть</i>, самою господинею. <i>Марина, очевидно знаючи про приїзд гостя</i>, буде святково вдягнена. <i>Але: Марина, знаючи про приїзд гостя, очевидно</i>, буде святково вдягнена. <i>По-моєму, здається</i>, все могло скінчитися краще. <i>Як ви знаєте</i>, майже на всій території України готували Багату та Голодну кутю, <i>щоправда</i>, в деяких регіонах, зокрема на Поліссі, була й Щедра (В. Ск.).</i>

Вправа 231. Визначте вставні слова й словосполучення, з'ясуйте, з якою метою вони вживаються; поясніть розділові знаки при них.

1. Військо було, безперечно, стомлене (В. Мал.). 2. Петро, звісно, ще не міг пам'ятати нічого з тих грізних подій (М. Н.). 3. Ця думка, звичайно, була новою для Гонтаря (Я. Б.). 4. Між іншим, Кара здивувало, що норвежці не запрошували ні його, ні його товаришів до себе на острів. Кар гадав, що першому причиною були, мабуть, якісь внутрішні справи норвезької команди, а другому, що капітан прийняв його пропозицію, але наперед не хотів дякувати: мовляв, нема чого говорити, поки по-справжньому не почнеться весна. 5. Хмари, очевидно, щільно закутали небо, бо вгорі не видно було ні одної зірки (М. Тр.). 6. Голос же мала великий, гучний, але, на превелике горе Івана

Архиповича, страшенно фальшивий (Л. Ян.). 7. Ця традиція, що прийшла до нас через Балкани, на думку визначного дослідника дохристиянських вірувань Івана Огієнка, зробила певний вплив і на обрядовість наших пращурів, зокрема на святковий календар (В. Ск.). 8. Віталій, одначе, помічає, що й Тоня зараз якась не така, якась сторожка, строгіша, не посміхається до Віталія так безтурботно, як бувало в школі, під час перерви (О. Г.). 9. Леся чула, як у садку сонно зітхав між гіллям вітер і десь далеко, мабуть на околиці міста, співала молодь (М. О.). 10. Молодий князь ще не вмів стримувати почуттів, а може, не хотів. Отже, розмова, видно, мала бути різкою, неприємною (В. Мал.). 11. Краса і молодість цієї жінки, здається, може замінити йому не тільки пісні в чайханах, а доповнить чадацьку зелень, оживить радощі щоденних турбот, дасть особисте щастя (І. Ле). 12. Загинув він випадково і загадково – повіз у далеке містечко на продаж яблука й не повернувся, кажуть, його вбили злодії (Ю. Мушк.).

Вправа 232. Спишіть подані речення, виділяючи вставні конструкції.

1. Пам'ятається ще на першому курсі вони читали з Марком про зоряні дощі. 2. Ляля весь час сміялася, юнак видно розважав її якимись жартами. 3. Тут, у Полтаві, вони виявляється встигли більше зробити для справи і отже мають право питати його, котрий зробив поки що менше (О. Г.). 4. Схоже п'ятківську зиму зігрівали й закидані нею ж хати, садки, коні, селяни і запорожці, що спинилися тут на теплі лежії, щоб дочекатись весни (М. Вінгр.). 5. А ніч як на лихо видалася місячною. 6. Але це була без сумніву мати. 7. Щоправда ростом він був невисокий, але плечистий, кремезний і ставний (М. Н.). 8. Тоді ніс пароплава зануриться у воду, а корма навпаки підійметься, і стерно виступить з води. 9. Слідів песця він помітив там значно менше, ніж раніш, але очевидно звір ще відвідував ті місця. (М. Тр.). 10. Поступово, проте досить швидко, війна набувала несподіваних форм. По-перше самі людські й територіальні масштаби війни зростали неждано і колосально. По-друге потроху почали окреслюватися й масштаби часові. Здавалося в світі не залишилося нічого, що було б поза війною (Ю. См.). 11. Цьогорічний вересень видався можна сказати нормальний, і не літній, й не осінній, хоча власне на погоду тепер майже ніхто не зважав (Ю. Зб.). 12. У кожного місяця є свої якщо можна так висловитись ударні свята, тобто такі, що найповніше освячують ту чи іншу пору року (В. Ск.). 13. Трапилося це одначе трохи несподівано (Л. Ян.). 14. Праворуч, за десятки чи може й сотні кілометрів, стоять мовчазні темно-сині Карпати в клубках срібних, сліпучо-білих хмар. 15. Але старші не були на нього в претензії за ці витівки, бо зрештою хлопчисько міг бути багатьом з них за сина і може якраз нагадував їм власних дітей... (О. Г.). 16. Хмара проте не зайнялася: була занадто мокра й важка. 17. Річкою подумав Артур можна дістатися Дніпра, а тоді спуститися до Чорного моря. 18. У гоголівському краю як називають у народі довколишні міста, села й хутори, що прилягають до Псла, переплелися животворними кронами прадавнє минуле і сучасне (І. Ц.). 19. І справді відгриміли фронти, Петро знов повернувся в катеринославські майстерні... 20. Незнайомий був у кашкеті, в шкіряній і як здавалося Гонтареві

уже в досить зношеній і потертій тужурці (Я. Б.). 21. Тихо сідає сонце на зеленому небі певно на вітер (О. Десн.). 22. Тільки в ту хвилину я либонь вперше почав розуміти, яке велике село Ометинці. Живучи в одному краї, бува й дорослі блудили на іншому (І. Вол.). 23. Гнат Щербина казали люди своєю лапатою рукою крізь шкуру безпомилково відчував силу і кров скотини (М. Ст.). 24. Цими останніми словами вона одвіяла деякі свої і Галині сумніви, а деякі навпаки засіяла рясніше (Ю. Мушк.). 25. До речі у водгоспі вас охоче прийняли б на роботу без мене (І. Ле).

Вправа 233. Визначте, в яких реченнях виділені слова є вставними, а в яких ні; вставте пропущені розділові знаки.

1. Микола й Галя кохалися з ранньої юності і *напевно* побралися б, якби не війна (Ю. Мушк.). 2. Данило *напевне* пройшов кілометрів з п'ятнадцять, і така кволість-знемога охопила його, що з-під ніг стала втікати земля, а з очей випадали зорі (М. Ст.). 3. Я наближена й обласкана імператором особа, Анастасіє, мушу правду *напевне* знати (Ю. М.). 4. *Видно* його присмутили порожня жердка в кутку над полом і якась пустельність (Ю. Мушк.). 5. Аякже, з вивершеної хури ліпше й далі *видно* (М. Ст.). 6. *Видно* загуляли десь піднебесні діви або розлінувалися в теплі й припізнилися заварити в своїх вертепах пиво (Ю. М.). 7. *Буває* й таке, що наче любляться, а поберуться, не знають, як перед людьми стати (Ю. Мушк.). 8. Чого не трапляється у життєвій веремії, як *буває* не колотить його Олена, а чоловікові і громи не громи – тільки бубни (Ю. Мушк.). 9. Микола стояв наче заворожений, дивився на куц немов *на диво* (Ю. Мушк.). 10. Іноді він усім *на диво* купував запаршивілі, замордовані “хабети”, водив їх на сиві од роси ранкові і вечірні трави, натирав якимись брунатними наварами зілля, непочатою водою, і коні ставали зміями (Д. Б.). 11. Миколі *здавалося*, що в нього на голові ворухиться чуб, а по спині течуть зміясті холодні струмінці (Ю. Мушк.). 12. Весна *здавалося* тримала в собі невеличкий морозець, бо на обличчя пахнуло кришталевим холодком (В. Логв.). 13. Йому й *справді* ледве чи вірилося, що він стоїть у своїй рідній хаті (Д. Б.). 14. Дніпро *справді* слався від берега до берега широкий і повноводий, по-весняному весело котив униз втихомирені після порогової шарпанини хвилі (Д. Б.). 15. *Звичайно* вона *може* і не йти до Галі, досить натякнути сусідам, що Микола одружений, і ту звістку дівчині принесуть одразу, але то буде нечесно, майже підло (Ю. Мушк.). 16. *Може* вляжеться на ранок заметіль, і вони продовжуть свій путь (В. Мал.). 17. Дві війни вибивали з його тіла кров, виносили й життя, *одначе* не в силі були винести доброго степового спокою і доброї усмішки чи пересміху (М. Ст.). 18. Змінившись, Поліна пішла *одначе* не провулком (А. Хор.). 19. Схоже, це *правда* (Д. Б.). 20. *Правда* настроював Павлюк радіоприймач навмання, не знаючись на цій справі, і часто, замість музики та промов, чути було тріскання абетки морзе або промови німецькою, англійською чи навіть японською мовами (М. Тр.). 21. У таких болях ішли дні, місяці і *нарешті* роки (М. Хв.). 22. Гість *нарешті* збагнув, що іншого рішення в Синявіна не буде (І. Ле). 23. Поліна не любила

ходити на базар *взагалі*, з чужими грошима тим більше (А. Хор.). 24. *Взагалі* кожне слово Черниша було зважене, обмірковане (О. Г.).

Вправа 234. Спишіть, виділяючи вставні слова, словосполучення та речення, поясніть розділові знаки.

Вітай бджолу на Зосима

Найавторитетніші дослідники традиційних промислів та занять нашого народу незаперечно підтверджують, що бортництво з'явилося в Україні раніше, ніж скажімо землеробство. Як підтверджують початкові вітчизняні джерела бортництво, поряд з мисливством та ловецтвом, було основним заняттям наших пращурів.

Здавна бджоли гніздилися в дуплах перестарілих дерев, що згодом стали називатися бортнями, а звідси й бортництво як вид заняття. Спочатку люди беззастережно розбивали їх, щоб добути солодкий продукт. Це звичайно призвело до зменшення кількості гнізд і відповідно меду. На допомогу прийшло звичаєве право, котре гарантувало власність: той, хто першим одшукав дике гніздо бджіл, витісував на стовбурі свій знак власності, який мав кожний мешканець.

Особливого розвою набуло пасічництво, або бортництво, з прийняттям християнства. У давніші часи майже в кожній родині тримали бджіл. Мати власну пасіку означало й високий суспільний статус. Як відомо, ними пишалися Богдан Хмельницький та Іван Сірко зокрема останній як свідчать дослідники дожив свого віку на пасіці.

Нарешті про високий рівень пасічництва в Україні говорить і той факт, що першу в світовій практиці школу бджолярів запровадив славетний вчений П. І. Прокопович, який до речі є винахідником рамкового вулика.

Звісна річ пасічницький промисел, що набув такого значення, відповідно підніс і роль цих благородних комах. Отже цілком логічно, що в середовищі бортних людей був і свій опікун – Зосим, про що свідчить існування іменного дня.

За В. Скуратівським

Вставлені речення

Вставлені речення виражають додаткові повідомлення чи побіжні зауваження, вимовляються прискороною інтонацією і виділяються комами, тире або дужками, залежно від інтонації, якою вони вимовляються. У кінці вставлених речень крапка не ставиться, але може стояти знак оклику або знак питання.

Правила	Приклади
Вставлені речення виділяються: - комами, якщо вимовляються тією ж інтонацією, що й основне речення. - тире, якщо вимовляються підвищеною інтонацією.	<i>Звали нашого діда, як я потім дізнався, Семеном (О. Довж.).</i> <i>Через два місяці стали хлопці на ноги, подякували матері – для всіх вона вже</i>

<p>- дужками, іноді комами з тире, якщо вимовляються заниженою інтонацією.</p>	<p><i>була рідною – і подалися через лінію фронту, щоб бити фашистів... (І. Ц.). Щойно ввійшов до кубрика старшина батареї і нагадав, що мені пора відпочивати, бо опівночі заступаю на варту (тут, на сонці, ми живемо у великій землянці, яку, за морською традицією, називаємо кубриком) (М. Н.).</i></p>
--	--

Вправа 235. Прочитайте подані речення. Поясніть вживання розділових знаків для виділення вставлених синтаксичних одиниць.

1. Стомлені вої – а їх було там біля тисячі – поїхали понад Оріллю (В. Мал.). 2. Оксана (вона, видно, не раз виступала у ролі екскурсовода) пояснювала гостеві, що й до чого, розповідала про своїх дідуся й бабусю, і голос дівчини злегка тремтів від хвилювання (І. Ц.). 3. Якась невідома пташка (вчора її ще не було, вона, видно, прилетіла з вирію щойно вночі) стрекотіла у вишняку часто і радісно (Ю. См.). 4. Коли Сашко думав про матір, а він тепер думав про неї майже щодня, він ніби стояв на гарячому пружному вітрі... (В. Др.). 5. Щоденний клопіт біля хазяйства (на поміч онуків і дочки давно вже не розраховував) усе-таки ухоркував його (В. Логв.). 6. Навіть немовлята – а їх було там кілька – лежали тихо і не репетували (Ю. См.). 7. Він уявляв, як прийде на попелище, розгребе попіл та головешки й посадить квасолю, а наприкінці літа її луцтитиме (він любив луцтити квасолю, вистрелюючи із сухих стручків чорно-біло-рожеві перламутрові квасолини), і його лице усміхалося... (В. Др.). 8. З-за погрібника пахло м'ятою (росло її там, густої та холодної, багато), а від хати несло духом матіоли (Є. Гуц.). 9. Хто приходять у перший клас (так заведено директором), той приносить з собою або куц бузку, або відросток черешні, садить його, доглядає аж до випускного вечора (В. Бл.).

Вправа 236. Напишіть під диктовку, визначте речення зі вставними та вставленими конструкціями; поясніть вживання розділових знаків.

Якось швидко й несподівано стемніло. Йдучи затемненим полем, – а вдень ще не раз притрусило його свіжим вогкуватим сніжком, – Сашко бачив збоку темну смужку бур'янів, яка тяглася по межі вздовж степової дороги. Проте непомітно і дорога, і чорні вершки бур'янів, і саме поле загубилося в сірій імлістій сутені. Глибока вечірня тиша залягла над полями.

Хоч попереду було темно й глухо, але Сашко знав, точніше, здогадувався, що там, за неясною імлістою смугою почнеться схил; стара неорана стерня закінчиться, і буде толока, а далі тьмяно засіріють голі неприкаяні сади і вже за ними – вулиця.

І справді, ступати стало легше, земля пішла вниз, і небо просвітліло. Мабуть, показався місяць. Сашко задер голову і побачив над собою тонкий ківшик місяця. На нього весь час напливали рідкі волоконця хмар. Здавалось, і темрява, і саме небо піднялися вгору, в степу попросторішало, а на снігу крапками й плутаними лініями позначилися заячі сліди. Сашко знав, що ці

сліди, як би не петляли, все одно ведуть до села, до садків, і він вибрав заячу стежку, добре втоптану, і пішов по ній.

Ще тільки підступився до городів, як зразу вловив: пахне житлом. Різко пахне старою перегорілою сажею (видно, хтось і в цю пізню годину затопив), пахне хлівами, попелищами. Але ні руху, ні світла, ні звуку. Тиша, мороз.

За В. Близницею

Звертання

Звертання – це слово або сполучення слів, що називає особу чи предмет, до яких звертається мовець. Звертання виражається іменником у кличному або називному відмінку і найчастіше вживається у спонукальних та питальних реченнях з метою привернути увагу до повідомлюваного. Звертання може виражатись одним словом, тобто бути непоширеним, і групою слів, тобто бути поширеним: *Вийди, кохання, працею зморена, хоч на хвилиночку в гай (Стар.). Ви, добродію Кучеренко, не пускайтесь берега (Ю. Зб.).*

Розділові знаки при звертанні

Правила	Приклади
1. У реченні звертання виділяється переважно комами.	<i>Мене, пане гетьмане, звати Микиткою (М. Вінгр.).</i>
2. Якщо звертання вимовляється з окличною інтонацією, то після нього ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої літери.	<i>Гетьмане! Гармати їх не беруть! (М. Вінгр.).</i>
3. Якщо звертання стоїть у кінці речення, то перед ним ставиться кома, а після нього – той знак, якого вимагає мета висловлювання.	<i>“Що з вами, Каролію?” – запитала Ольга Петрівна (М. О.).</i>
4. Якщо звертання ускладнене однорідними чи відокремленими членами речення, то в ньому ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил.	<i>Прощай, синє море, безкрає, просторе (Л. Укр.).</i>
5. Якщо перед звертанням є вигуки, то після них ставиться кома.	<i>Ех, Стефане, Стефане, ось як ти говориш! (М. Н.).</i>
6. Після слів <i>о, ой</i> кома не ставиться, якщо вони виступають у ролі підсилювальних часток.	<i>“Ой Максиме!” – хитрувато й докірливо мовила сестра (Є. Гуц.).</i>
7. Займенники <i>ти, ви</i> у складі звертання, як правило, комами не відділяються.	<i>Слово, моя ти єдина зброє! Ми не повинні загинуть обоє (Л. Укр.).</i>

Вправа 237. У поданих реченнях знайдіть звертання, визначте форму його вираження; поясніть розділові знаки.

1. Княже Ярославе, якщо між братією не буде згоди, то ні сьогодні, ні завтра не підемо ми на половців і не заженемо їх за Дон чи в Обези (В. Мал.).
2. Ви ж, хлопці, дивіться, аби нічого в нас не забули.
3. Панове! В своєму серці я назавжди збережу образ вашого лицарства, вашу хоробрість, відданість короні і нашому найяснішому королеві Жигмонду.
4. Просимо, люди добрі, сідати у нашій хаті (М. Вінгр.).
5. Ну, козаче, годину-дві, поки ми тут з товаришем згадуватимемо наші молоді літа, погостюй у матері (В. Др.).
6. Відень! Мені не раз уявлялися твої чарівні дунайські береги, вчувалися незрівнянні штраусівські вальси, що відгомінювалися десь у глибинах лісів. Я твій прихильник, незрівнянний Відню (В. Логв.).
7. «Се ти, Христіно? Моя голубонько!» – промовив він тихо і, обнявши, намалював на її щоці гарячий поцілунок (П. М.).
8. Гей, Іване! Гайда сюди, маю тобі щось сказати (Є. Гуц.).
9. «А що там, сину?» – аж стривожилась Докія (В. Коз.).
10. О, нене рідна, вітчизно мила, чого так скорбно, так гірко плачеш? (Д. П.).
11. Колосе пшеничний, ти наш хліб одвічний (М. Синг.).
12. О дикі ночі В шумі вод! Ті дикі ночі – Наш клейнод! (Д. П.).
13. О вечоре ніжний, о зоре вечірня! Скажіть йому, любі, шепніть йому стиха (М. О.).
14. Боже Свароже і ти, Перуне! Полиште царство піднебесних хмар, океан-моря бездонного, з'явіться над землею й розбийте вериги Морозкові.
15. Ти маєш на увазі монахів і вивезені ними з чужих земель шовкопряди, так, Констанцію? (Ю. М.)

Розділові знаки при вигуках, стверджувальних та заперечних словах

Правила	Приклади
1. Стверджувальні (<i>так, авжеж, еге, ага, атож, гаразд, добре</i>), заперечні (<i>ні, навряд</i>) слова та вигуки в усній мові виділяються паузами, а на письмі – комами.	<i>Ні, я не дорожу шаленством насолоди, Повстанчим захватом, скаженістю природи... (Д. П.).</i>
2. Якщо стверджувальні, заперечні слова та вигуки вимовляються з окличною інтонацією, то після них ставиться знак оклику, а наступне слово пишеться з великої літери.	<i>Так! Я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні... (Л. Укр.).</i>
3. Не відокремлюються комами слова <i>о, ой</i> , які виступають у значенні підсилювальних часток.	<i>Ой чи так красно в якій країні, як тут, на нашій рідній Волині! (Л. Укр.).</i>
4. Не відокремлюються вигуки, що стоять перед особовим займенником, після якого стоїть звертання.	<i>Ой ти, дівчино, з горіха зерня, Чом твоє серце – колюче терня? (І. Ф.).</i>

Вправа 238. Знайдіть вигуки, стверджувальні та заперечні слова, поясніть розділові знаки при них.

1. Так, до нас підкралася непомітно, але вже підкралася старість – найнесподіваніша та найприкріша гостя, котра вже що-що, а не забариться й ні до кого (О. Сиз.). 2. – Аякже! Вона пам’ятає, вона нічого не забула з того літа у Зеленому Гаю (М. О.). 3. Ой! Коли ж ти встиг? – здивовано й злякано відхилилась від парубка, вірячи й не вірячи його словам (М. Ст.). 4. Ну, ні пуху ні пера! – сплюнув через ліве плече Максим і правою рукою взявся за остя (М. Ст.). 5. – О слово! Будь мечем моїм! Ні, сонцем стань! Вгорі спинися, Осая мій край і розлетися (О. Ол.). 6. Стократ миліша ти, смиреннице моя! О, як же болісно тобою тішусь я (Д. П.). 7. – Атож. Наговорились, як меду наїлись (М. Ст.). 8. – Еге! Мало не забув, – згадав Євген Миколайович. – Ще одне визнання вашого авторитету. І знаєте ким? Горьким, Олексієм Максимовичем (М. О.). 9. – Го-го-го! Вагонетку піднімає... (А. Хор.). 10. О ні! Адже те, що привиділося уві сні, було, по суті, повторенням чи продовженням його мрій (М. Н.).

Вправа 239. Запишіть речення, вставляючи розділові знаки при вигуках, стверджувальних та заперечних словах.

1. Так це був Йоганн Себастьян Бах, живий і творящий Бах, і Ганс побожно вкляк перед ним... (Ю. Зб.). 2. Ні він насамперед трудівник і бачить кінцеву мету свого прагнення (О. Десн.). 3. – Агей хлопче, чого розсівся тут, чому не в училищі? – перервав мої роздуми знайомий голос (В. Логв.). 4. Гей ти, коню мій буланій, гей озвися, де ти є?! (О. Ол.). 5. Ура Олько! Підемо на екскурсію! (І. Сенч.). 6. – Ану дівко, давай своє добро! – не питаючись, безцеремонно вихоплює ношу з нахололих дівочих рук. – Ой Романе! – спочатку налякалася, а потім розсміялась Христина. – І де ти взявся? (М. Ст.). 7. “Ех іще б підтримочку нам, вогника корабельного!” – зітхнув морячок, котрий лежав поруч мене. “Авжеж,” – озвався Андрон Савич (В. Логв.). 8. Фі Аркадію! Що за слова! Це ж кабінет, а не конюшня (М. Ст.). 9. Ні це не мій бог, – спокійно відповів Яків, хоча й побілів, мов крейда (М. Ст.). 10. Гей люди добрі, є хто живий? (В. Бл.). 11. Ну гаразд на тобі ще гостинців, даси Варці і скажеш, що я до неї прийду (М. О.). 12. Йой мамцю, – ластиться й цілує матір у щоку. – Солоденька моя (Ю. М.). 13. Матиму я клопіт з тобою, Миловидко, ой матиму! (Ю. М.). 14. Ох ти ж, ведмедику! – Павло обхопив сина обома руками, сповнений ласкавості (А. Хор.).

Синтаксичний розбір простого речення

Порядок розбору

1. Просте чи просте ускладнене речення.
2. Яке речення за метою висловлювання?
3. Яке за будовою – двоскладне чи односкладне (тип односкладного)?
4. Поширене чи непоширене.
5. Повне чи неповне.
6. Визначити головні члени речення.

7. Визначити другорядні члени речення.
8. Чим ускладнене речення?
9. Пояснити розділові знаки.

Зразок розбору

Зблискуючи білим оперенням крил, низько над прибоєм висіли гамірні чайки (В. Логв.).

Речення просте, ускладнене, розповідне, двоскладне, поширене, повне, підмет – *чайки*, присудок – *висіли*, означення – *гамірні*, обставина місця – *над прибоєм*, поширена обставина способу дії – *зблискуючи білим оперенням крил*. Речення ускладнене відокремленою поширеною обставиною, вираженою дієприслівниковим зворотом. Відокремлена обставина виділяється комою.

Вправа 240. Зробіть синтаксичний розбір речень за поданою вище схемою.

1. Пахло свіжим хлібом, свіжою житньою соломою, медом і яблуками.
2. За літніми клопатами непомітно підійшла печальна осінь (В. Коз.).
3. Гаї, завітчані в жовті і багряні барви, вигріваються під лагідним осіннім сонцем (І. Ц.).
4. На високій кручі мовчазно, скинувши шапку, стояв Вовнига (Я. Б.).
5. Під ранок, напевне, візьметься мороз (М. Вінгр.).
6. І десь там, в дрімотному ранковому серпанку безшелесних хащів, вітаючи народження нового дня, нестримно, жагуче ляцали, пристрасно заходились, нестямно витьохкували міриади солов'їв (В. Коз.).
7. Обабіч прадавнього чумацького шляху – далеко в степу – розбрелися високі вежі.
8. Залізне плетиво геометричних фігур нагадує своїми контурами ракети, націлені вгору.
9. Гострими шпильями, мов чутливими антенами, вони, здається, прислухаються, як перемовляються світи (О. Г.).
10. Напоєний цілющим зіллям, зігрітий теплом, Остап розплющив очі (М. Коц.).

Тестові завдання №27

1. Знайдіть речення, ускладнене:

А	Однорідними додатками
Б	Однорідними означеннями
В	Однорідними обставинами
Г	Однорідними підметами
Д	Однорідними присудками

1	Вдовина хата була висока, світла і дзвінка (М. Ст.).
2	Пролітають над нами віки, лихоліття і хмарки (Л. К.).
3	Я пам'ятаю красний день, Глибокі віддихи вологи, Пахучі пелюстки вишень... (М. Рил.).
4	Моє життя веде мене нерівно: то на вершини, то в яри страшні... (М. Рил.).
5	Панувало над селом тихе, тепле, лагідне серпневе надвечір'я (В. Коз.).

2. Визначте тип відношень між однорідними членами у реченні: *Вузька стежечка щезала часом серед пустині або ховалась під виступом скелі* (М. Коц.).

А	Б	В	Г	Д
єднальні	розділові	протиставні	градаційні	приєднувальні

3. У якому з речень означення виступають однорідними (розділові знаки відсутні)?

А	Під літнім широченням небокраєм мене стрічають друзі і знайомі (А. М.).
Б	І розпочне моє нове село свою одвічну хліборобську справу (К. Св.).
В	Великі сині очі з-під чорних вій дивилися пильно й розумно (М. Коц.).
Г	Прокинулась вода і дмухнула в торішню розколену очеретину (М. Ст.).
Д	Люблю цю тишу мрійну вечорову (І. Н.).

4. Позначте речення, у якому допущено помилку у вживанні розділових знаків між однорідними членами.

А	Важка роса опала з листя і перестиглих вишень і губилася в спориші, немов кришталеве намисто (І. Ц.).
Б	Дзвони як раптово заговорили, так само раптово й стихли (М. Вінгр.).
В	І от знову засніжений полумисок долини, і млин, і міст, і напіврозчинені ворота (М. Ст.).
Г	Лише де-не-де підносився над водою айсберг, або тала крижина (М. Тр.).
Д	Синє море звірюкою то стогне, то виє (Т. Ш.).

5. Яке значення має відокремлений зворот у реченні: *Ви здійснюєте волю Батьківщини, все забудьте, крім неї, крім обов'язку* (О. Г.).

А	Б	В	Г
включення	заміщення	пояснення	винятку

6. У якому з речень означення не слід відокремлювати (розділові знаки відсутні)?

А	Темна ніч напоєна степовими пахощами пропливала над Асканією (О. Г.).
Б	Маленька, кругленька, з терновими очима... вона зразу прихилила до себе серця всякої людини (С. Вас.).
В	Срібним маревом повиті коло сіл стоять тополі (Л. Укр.).
Г	Темрява глибока й студена розлилася над світом ... (О. Г.).
Д	Вихований без матері Борис на звук до виявів чулості (П. З.).

7. Назвіть умову відокремлення означення у реченні: *Захоплений роботою, художник не помічав плину часу* (І. Ц.).

А	Б	В
позиція по відношенню до означуваного слова	додаткове обставинне значення	спосіб вираження

8. Позначте речення з відокремленою обставиною мети.

А	Підіймаючись над обрієм, сонце дарує нові й нові світлокольорові щедроти (І. Пільг.).
---	---

Б	Виспавшись добре в холодку, він скупався в Росі, пополуднував і пішов у млин (Н. – Л.).
В	Прагнучи уникнути утисків поляків, московських намісників, все далі на південь просочувалися невеликі загони реєстрового козацтва (В. Супр.).
Г	Зринала пісня, трепетними крилами обіймала простір, колишучи спогади та в праці плекані надії (І. Пільг.).
Д	З давніх-давен у багатьох народів з особливою ретельністю охороняли й прикрашали джерела, вважаючи їх святими місцями (В. Ск.).

9. Визначте речення, у якому допущено пунктуаційну помилку при відокремленні прикладки.

А	Як справжній митець Галина Кальченко вміла захоплюватись, природною була її глибока схильність перед виявами людської мужності... (О. Г.).
Б	Діти знали І.Франка як автора казки “Лис Микита”.
В	Цвіте ковила, або калдан, як її називають чабани, дзвенять, переливаються в піднебесі невидимі жайворонки (О. Г.).
Г	Отак і почався у школі перший день сільського вчителя Данила Бондаренка – простого, довірливого і зятого хлопця з підкучерявленим житнім чубом... (М. Ст.).
Д	Останню пісню – хвалу коханню – доспіває соловейко (Д. Б.).

10. Установіть відповідність між реченнями та їх типами.

А	Важко кидати землю, не залишивши на ній ніякого доброго сліду (І. Ц.).
Б	Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату (М. Коц.).
В	Голубе небо, вкрите рідкими хмаринками, щедро лило ясне світло на лани, на сади й хати (О. Г.).
Г	Не можна, кажуть, людині молодшати, а подобрішати завжди можна (О. Г.).
Д	Подихнув пустоголовий вітрець – той віщун світання (М. Коц.)

1	Ускладнене відокремленим означенням
2	Ускладнене відокремленою обставиною
3	Ускладнене відокремленою прикладкою
4	Ускладнене уточнюючим членом речення
5	Ускладнене вставним компонентом

11. Позначте речення, у якому вставне слово (словосполучення) дає емоційну оцінку повідомлюваному:

А	Мабуть, людині не можна відриватися від рідного берега (Ю. Мушк.).
Б	Сумління людське, виявляється, схоже на вулик, його теж можна розтривожити (О. Г.).
В	На наше щастя, високе жито ховало наші розшарілі обличчя (Ю. См.).
Г	Доброго, кажуть, дождити треба, а лихе — само прийде (П. М.)
Д	Здавалося, ось-ось вирине з тремтливого марева козачий чи гайдамацький загін (М. Нег.).

12. У якому реченні наявна вставлена конструкція?

А.	Вони були закохані не лише в музику і співи, а і в сам будинок театру — цю рідкісну споруду Європи (Є. Гуц.).
Б.	Це тільки степ їхній щовесни оновлюється, навіть після чорної бурі яскраво зацвітає дикими тюльпанами, розливається аж за обрій океаном краси (О. Г.).
В.	— Мені здається, коли я помру, — сказала спокійно стара, — буде такий-от вечір й така тиша стоятиме навдookіл (В. Ш.).
Г.	Сучасне життя – всі ми це відчуваємо – тримає людину в постійному нервовому напруженні (О. Г.).
Д.	Звідси, з Софіїної альтанки, видно майже весь асканійський парк (О. Г.).

13. Укажіть речення з порівняльним зворотом.

А	Зелені верби здаються сивими, кущі верболозу – ніби копиці прив'ялого сіна (І. Ц.).
Б	Іноді по небу пропливають легкі білясті хмаринки, неначе якась чарівниця-праля вистилає поміж голубими білі полотна, щойно зняті з навою (І. Ц.).
В	Синій і тихий лиман ніби дрімав (О. Сиз.).
Г	Берези, наче кришталеві келихи, налиті по вінця, і піниться, шумує в них настояне на кореневищах осіннє вино (І. Ц.).

14. У якому реченні допущено пунктуаційну помилку?

А	Учора норвежці вирішили незважаючи на полярну ніч вийти полювати (М. Тр.).
Б	А як же заповіт батька, князя Ярослава, котрий наказав трьом синам: йому, Ізяславові, Святославу і Всеволоду – свято берегти руську землю і віру православну? (П. Угл.)
В	Вранці, ще до схід сонця, в табір прибула машина з гарячим, щойно з пекарні хлібом (О. Г.).
Г	Мисливець побоявся роздягати незнайомого на морозі, але, помітивши кров на боці, розрізав на цьому місці ножом і, знайшовши рану, почав спиняти кров... (М. Тр.).
Д	І справді, через хвилинку Любі вже неначе й не кортіло дізнатися про Костів і Сашків секрет (І. Сенч.).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ

Поняття про складне речення

Складним називається речення, яке має два або більше синтаксичних центрів, тобто граматичних основ: *Над лісом згасли останні бризки сонця, потемніли, побільшали дерева, врізаючись у блакитне склепіння неба, і, віщуючи вітер, загуділи дуплаві липи (М. Ст.).*

Різновиди складних речень

Складносурядні	Складнопідрядні	Безсполучникові	Складні синтаксичні конструкції (з різними типами зв'язку)
----------------	-----------------	-----------------	--

СКЛАДНОСУРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складносурядним називається речення, частини якого складаються з двох і більше відносно рівноправних синтаксичних центрів, об'єднаних сполучниками сурядності та інтонацією в одне смислове ціле: *Скоро хмари з'єднаються в степену широкого межиріччя, і тоді над землею прошумить довгождана літня злива (І. Ц.).*

Види складносурядних речень

З єднальними відношеннями	З протиставними або зіставними відношеннями	З розділовими відношеннями
<p>Передають:</p> <ul style="list-style-type: none"> - одночасність або послідовність подій: <i>А літо йде полями і гаями, і вітер віє, і цвіте блакить (А. М.).</i> - причиново-наслідкову залежність між подіями: <i>Розсуваєш чіпке гілля чагарника – і перед тобою несподівано виблискує вода (М. Коц.).</i> 	<p>Виражають:</p> <ul style="list-style-type: none"> - протиставлення або зіставлення явищ, подій: <i>Вітру на морі не було, проте клетав сильний прибій (М. Тр.).</i> 	<p>Передають:</p> <ul style="list-style-type: none"> - чергування або взаємовиключення явищ, подій: <i>Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заламах провалля (М. Коц.).</i>

Вправа 241. Прочитайте речення, з'ясуйте, які відношення наявні між синтаксичними центрами складносурядних речень.

1. І по степену поволі рухається отара, і незвичайний цієї ночі бреде коло неї пастух (О. Г.). 2. Вдарили міські куранти, і берегом полинула ніжна мелодія (Б. Янч.). 3. Чоловіки залишили жінок милуватися далечінню, сизими туманами верболозу, а самі пішли по сухих асфальтових доріжках (А. Хор.). 4. Марії то хотілося співати, дякувати своїй долі за все, то гнітила туга і до очей підступали сльози (Д. Б.). 5. Сніги впали глибокі, і хурделиця не вгавала цілими днями (К. Св.). 6. За високою огорожею у садку глухо гупнуло яблуко, і, ніби злякавшись, одразу ж сполохано зашелестіло листя (Б. Янч.). 7. Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара, або пролітала пташинка, або ширяв над річкою шуліка, зірким оком вишукуючи здобич (А. Ш.). 8. Скинеться у заводі велетенський сомище – і широкі кола від нього сягнуть середини ріки (В. Логв.). 9. Вітерець дмухнув, і забриніли стебельця сіна...(О. Г.). 10. До

смерку було ще далеко, але вечірні тіні від дерев за вікном простяглися через вулицю і впали аж на будинок (Д. Б.). 11. Якийсь незбагненно-тремкий холод проймав тіло, і від того усе довкіл було також холодним і незатишним (Б. Янч.).

Розділові знаки в складносурядному реченні

Правила	Приклади
<p>Кома ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - між частинами складносурядного речення, що виражають послідовність або одночасність дій; - між частинами, з'єднаними повторюваними сполучниками. <p>Кома не ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо обидві частини, з'єднані одиничним сполучником і(ї), та, або, чи, мають спільний член речення або вставне слово; - між двома частинами складного речення, з'єданого сполучниками і (ї), та (і), якщо вони мають спільне головне або залежне речення; - між двома спонукальними, питальними чи окличними реченнями, з'єднаними сполучником і (ї); - між двома номінативними та безособовими реченнями, якщо головні члени однорідні за значенням. <p>Крапка з комою ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо частини речення дуже поширені і мають всередині розділові знаки або далекі за змістом. <p>Тире ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо частини речення виражають швидко чи несподівану зміну подій, думок або протиставляються; - якщо друга частина виражає наслідок, висновок. 	<p><i>Цілий світ заплутався у хмарі, і вона повила його сивою й мокрою пеленою (Ю. См.).</i></p> <p><i>І потьмяніють небеса, і померкне сонце, і леготливий вітер уже леготитиме мовби й не для тебе (О. Сиз.).</i></p> <p><i>Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека (М. Коц.).</i></p> <p><i>Допоки ми йшли понад скандинавськими берегами з їхніми численними фіордами і море було порівняно спокійне, я тримався упевнено, навіть зухвало (В. Логв.).</i></p> <p><i>Яка краса довкола і який безмежний степ!</i></p> <p><i>Смеркало й сутеніло.</i></p> <p><i>П'янкий соковитий дух ішов від живої розпареної землі; а високо над вигоном уже перелітали на північ ключами птиці, дзвінкоголосі, чуйні, весняні (О. Г.).</i></p> <p><i>Наш ешелон вихопився з брянських лісів в українські степи – й одразу запахло полином і чебрецем (І. Ц.).</i></p> <p><i>Ступиши кілька кроків – і слід миттю викаже тебе (В. Мал.).</i></p>

Вправа 242. Прочитайте речення, визначте їх граматичні центри, поясніть розділові знаки.

1. В лісі тихо снувався, збираючись у видолинках, сивий туман, огортав землю, і від того їй було тепло й затишно (Ю. Зб.). 2. В одну мить розсунувся простір і стали ближчими зорі (Ю. Мушк.). 3. Які хаші чагарника і яка висока й густа трава! (Ю. См.). 4. Щедро гріло сонце, а по обрію вітер гнав і гнав оманні хвилі марева (А. Хор.). 5. Кожної неділі просилася Мелашка в гості, і кожної неділі Кайдашиха знаходила для неї роботи (Н.-Л.). 6. Ще якась мить – і від величезного плоту залишаться тільки потрошені колоди (Я. Б.). 7. Посмілившись, зачарований співом озера, Шалата заспівав голосно – і тоді йому злагоджено й дружно відповів ліс на протилежному боці озера (Є. Гуц.). 8. Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека (В. Мал.). 9. Не грушки жовтіли на гіллі, а воскові дзвоники, наповнені тугим світлом; і так само качани кукурудзи горіли дзвінками зернами світла; і так само шипшина по горбках сміялась ягодами живого, неповторного світла (Є. Гуц.). 10. Хай добром красується засіяна нива і не марнується хліборобська доля, вітрами бита, дощами омика (І. П.). 11. Геть зовсім сивий чоловік, і куциста борода неживою білиною затулила груди, наче перетліле віниччя, ось дмухне вітерець – і розсіється попілець (Є. Гуц.). 12. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі – і знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін (М. Коц.). 13. На руду землю спадав іржавий пил, і від того висока гора проти сонця ятрилась, мов рана (Б. Янч.).

Вправа 243. Випишіть спочатку речення, в яких за правилами пунктуації кома не ставиться між їх частинами, потім ті, в яких необхідно поставити кому; відповідь обґрунтуйте.

1. Кайдашиха погасила каганець і в хаті все стихло і втихомирилось (Н.-Л.). 2. Небо вночі чисте і видно зорі (Є. Гуц.). 3. Лиш де-не-де поміж пустками гарчать здичавілі собаки та вороння тривожно каркає, кружляючи в холодному сірому небі (В. Мал.). 4. Цієї ночі вдарили ранні заморозки і дерева, не встигши пожовтіти, осипались зеленцем (М. Ст.). 5. Надворі було вже темно і біла, заметена снігом вулиця лише вгадувалась по острішках хат, по чорних на білому фоні стовбурах дерев перед людськими дворами (Д. Б.). 6. Я блукав містом, яке було зайняте саме собою і якому не було ніякого діла до мене. 7. І котилися степом житні хвилі і дорога губилась за обрієм, десь у вишині (В. Логв.). 8. Над містом висіло суцільне хмариво і час від часу сипало на землю дрібною порошею (М. О.). 9. Вгорі над ними зашумів вітерець і досвітня темна пелена паморозі повисла над головами сина й матері (М. Ст.). 10. Отут, посеред села, росло кілька старих яблунь і височіло дві-три огрядні, мовби осілі в землю, липи (Є. Гуц.). 11. Як хороше помовчати з ним і як легко мріяти! (К. Св.). 12. Ось скрипнули сінешні двері і на порозі в полотняній білизні і кожусі наопашки з'явився сам кряжистий Гнат (М. Ст.). 13. По крутих схилах дерлися вгору бузина і калина і на початку літа, коли вони цвіли, з яру линув густий солодкуватий запах (М. Н.). 14. Пароплав пришвартувався і пасажири повалили до трапа (А. Хор.). 15. Одного разу захитався мій човен, заскрипіли

весла і понесло мене кудись у голубий туман. Понесло на сліпуче світло над пухкими подушками хмар і земля вже хиталась вниз, мов розгойдана колиска (В. Бл.).

Вправа 244. Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені розділові знаки між частинами складносурядних речень.

1. Дівчина повільно, мовби провинившись, подивилась у його бік, прочитала гіркоту в його зорі і з-під вій зблиснули їй сльози, чисто так і несподівано (Є. Гуц.). 2. Грюкнули двері, заскреготів засув й в підземеллі запанувала тиша. 3. Тепла сита їжа розморила хлопця і він, похилившись на лаву, незчувся, як заснув (В. Мал.). 3. Минув рік-другий і знову панські лани заколошилися житом-пшеницею...(П. М.). 4. З неба спливала хмара і десь глибоко внизу відсвічувався зірками Дніпро (Я. Б.). 5. Кар написав наказ про те, що пароплав виходить у море Лаптевих, що пайки зменшуються і що мисливці мусять забезпечувати харчуванням команду (М.Тр.). 6. Ще кілька кроків і Михайло, знеможений, безсилий, зомлілими руками висмикнув оберемок сіна і посадив у затишок Лесю (О. Десн.). 7. На хуторі вмирає день і гасне перестигла бронза пшениць (М. Ст.). 8. Густо насаджена попід ровом акація розцвіла і солодкі пахощі її теплою хвилею розносилися по кладовищу (Л. Ян.). 9. Минуло недовге кохання і наступив час гіркої розплати (Л. Ян.). 10. Ти хотів тиші й безлюддя і тепер маєш (М. Коц.). 11. Повітря поволі береться синявою і в тій синяві біло-біло та рясно квітують вишні (В. Коз.). 12. Сьогодні ввечері ні на одному кутку не обізвалася пісня і в сутінках лише вряди-годи перегукувалися голоси біля сивих намерзлих криниць (М. Ст.). 13. Небесами роз'їжджав Ілля-пророк і з-під його коней викрешувалися пучки іскор а внизу, на землі, гриміли грози (В. Логв.). 14. На мить Андрієві ніздрі вловили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво (М. Коц.). 15. Було зовсім тихо і тільки весняне птаство дзвінко гомоніло в хащах соковитої зеленої гущавини бульвару (Ю. См.). 16. Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців а ночі народжували печаль перелітніх птахів (М. Ст.). 17. Чи то солов'ї щебетали чи капали роси з туманів чи трави співали квітками? (О. О.). 18. В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою (М. Коц.).

Вправа 245. Прочитайте уривок, з'ясуйте, яку функцію виконують сполучники сурядності в даному тексті; вставте, де необхідно, розділові знаки, поясніть їх вживання.

Ляля неохоче копирсалася виделкою в своїй тарілці і час від часу поглядала у причілкове вікно. Раніше це вікно було в таку пору відчинене день і ніч і Ляля вранці могла стрибати з низького підвіконня просто в садок. Одразу за вікном росла гілляста із щепами груша. Навколо неї дівчина щовесни насівала кручених паничів та королевого цвіту. Потім обтикала землю лозою і королівський цвіт та кручені паничі, в'ючись по лозі, сягали навислого гілля і вже самі чіплялися за нього. Так поступово утворювалася жива альтанка. Там під час спеки Ляля читала цілими днями. Якось вона поспробувала навіть спати в своїй квітучій альтанці але серед ночі злякалась жаби і втекла на горище до

матері. Мати влітку часто спала або на горищі або просто неба на даху веранди. Тепер і спала в кімнаті і вікна зачиняла наглухо, наче змінився клімат.

За О. Гончаром

Вправа 246. Визначте в тексті складносурядні речення, поясніть розділові знаки в них.

Сад був старий, і дві липові алеї, порослі споришем, перетинали його вздовж. Михайло любив уранці вибігати сюди й спостерігати за сонцем, яке з'являлося на початку алеї, якраз між двох рядів старезних лип. Ставав трохи боком, заплющував очі – й до нього приходили тіні минулого.

Вечорами на сад спадала тиша і все ніби поринало в сон. Михайло втомлено волочив важкі ноги, а позаду лишалися хати, звуки сьогоднішнього дня, люди, розмови. В обличчя віяло настоящим духом старого саду, що вже вмирав повільною смертю. Тихо спала біла дорога, відпочиваючи в нічній прохолоді. Тільки цвіркуни різали дрібними пилками повітря та вгорі тремтіли зорі, великі, важкі. Перезрілі соняшники опустили до землі обличчя, і з них, мов сльози, ледь чутним шелестом сипалося в траву насіння. Густо лежали під деревами яблука, і їхні блискучі боки, вкриті росою, тонули в пухкім ґрунті й поблискували під матовим світлом зірок. Листя падало з дерев шамотливим дощем. Осінь ходила садом, ховалася за клуні та хати, наче цнотлива дівка. На городах, опустивши свої вузькі крила, стояла суха кукурудза й, наче змії, звивалися темні шворки огудиння. Сон згладжував контури дерев, і вони розпливалися серед темряви. Раптом замовкли цвіркуни – і тиша заспішила городами туди, де над гребенем далекого лісу засвітився чистий, наче викутий зі щирого золота, ріжечок місяця.

За В. Шевчуком

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ

Складнопідрядним називається таке складне речення, частини якого синтаксично нерівноправні (одна частина підпорядковується іншій) і з'єднані підрядними сполучниками чи сполучними словами: *Десь озивається перепел, ніби вдаряє дзьобом у срібну таріль (І. Ц.).*

За значенням і будовою складнопідрядні речення поділяються на такі види:

Види складнопідрядних речень	Приклади
1. Підрядні <i>означальні</i> виступають у значенні розгорнутого означення до члена головного речення, вираженого іменником, і відповідають на питання <i>який?</i> , приєднуючись до головного речення за допомогою сполучників <i>що, щоб, як, наче, ніби</i> та сполучних слів <i>який, звідки, куди, де, що</i> .	<i>Стіл, за яким ще недавно сиділи дружньою сім'єю, стояв осиротіло, заставлений тарілками, чашками і різними приборами (І. Ц.).</i>
2. Підрядні <i>з'ясувальні</i> розкривають зміст пояснювального слова, як	<i>Серед ранкової тиші чути, як спадають з дерев роси (І. Ц.).</i>

правило, дієслова головного речення, що означає мовлення, мислення, волевиявлення, і відповідають на питання непрямих відмінків іменника.

3. Підрядні *обставинні* відповідають на питання обставин і поділяються на такі групи:

- підрядні *способу дії і ступеня* вказують на спосіб дії або ступінь вияву ознаки, названої в головному реченні, відповідають на питання *як? яким способом? наскільки?* і приєднуються сполучниками *як, ніби, мов, що, щоб;*

- підрядні *порівняльні* відносяться до всього головного речення, пояснюють його зміст, відповідають на питання *як? подібно до чого?* і приєднуються сполучниками *як, мов, наче, ніби, немовби, немовбито;*

- підрядні *місця* вказують на місце чи напрям дії, про яку йдеться в головному реченні, відповідають на питання *де? куди? звідки?* і приєднуються сполучними словами *де, куди, звідки;*

- підрядні *часу* вказують на час дії, про яку йдеться в головному реченні, відповідають на питання *коли? відколи? доки? поки?* і приєднуються сполучниками та сполучними словами *коли, поки, доки, як тільки, ледве;*

- підрядні *причини* вказують на причину, якою зумовлена дія головного речення, відповідають на питання *чому? з якої причини? через що?* і приєднуються сполучниками *бо, тому що, через те що, завдяки тому що, оскільки;*

- підрядні *мети* вказують на мету того, про що йдеться в головному реченні, відповідають на питання *для чого? нащо? з якою метою?* і приєднуються за допомогою сполучників *щоб, аби, для того щоб;*

Сердега так перелякався, Що аж тремтить (Л. Гл.).

А на тому боці ген-ген вздовж берега знову майоріли, біліли села, немов там посідали гуртами чайки (Я. Б.).

Діти поспішили туди, де спалахнуло рожеве сяйво.

Говорили вони та мовчали й тоді, коли море й Дніпро об'єднував золотими рогами місяць (М. Вінгр.).

Подія не набрала дальшого розвитку, бо баба Текля була лагідна (І. Сенч.).

Сидір заходив, нахилиючи голову, щоб не зачепити одвірок рудим тім'ям (В. Логв.).

<p>- підрядні <i>умовні</i> виражають умову, за якої можлива дія, про яку йдеться в головному реченні, відповідають на питання <i>коли? за якої умови?</i> і приєднуються сполучниками <i>якщо, якби, коли, коли б</i>;</p> <p>- підрядні <i>допустовості</i> виражають дію, всупереч якій відбувається те, про що йдеться в головному реченні, відповідають на питання <i>незважаючи на що? всупереч чому?</i> і приєднуються сполучниками <i>хоч, дарма що, незважаючи на те що</i>;</p> <p>- підрядні <i>наслідкові</i> виражають наслідок того, про що йдеться в головному реченні, завжди стоять після головного речення і приєднуються до нього сполучником <i>так що</i>.</p>	<p><i>Якщо зранку на Мокрини йде дощ, то початок осені буде дощовим, задощить опівдні – занегодить середина, а якщо дощ піде надвечір, то буде з дощами кінець осені (В. Ск.).</i></p> <p><i>Люди поважали Остапа, хоч і був він молодший за багатьох (К. Св.).</i></p> <p><i>Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому (М. Коц.).</i></p>
--	---

Вправа 247. Прочитайте, визначте вид підрядних речень, поставивши запитання від головної частини до підрядної; підкресліть сполучники або сполучні слова, якими вони приєднуються до головних частин.

1. Кажали люди, що давно не було такої зими (К. Св.). 2. А під кручею, де розмістилася його вогнева позиція, діялося щось незвичайне (О. Г.). 3. Звичайно, найкраще було тікати влітку, коли кожен кущик заховає тебе чи пустить переночувати (В. Мал.). 4. Червоні маки горіли живим полум'ям, ніби в ніжних пелюстках бунтувала солдатська кров (І. Ц.). 5. Лаврін спинив воли й водив слідком за Мелашкою очима, доки вона ввійшла в свою хату (Н.- Л.). 6. Останніми трьома тижнями мело й понамітало так, що Гусятин засів у снігах не те що по вікна, а й по димарі (В. Ш.). 7. Коли тануть сніги, Сирдар'я виступає з берегів і котить хвилі в степ (О. Десн.). 8. Збереглися оповіді Геродота про те, як двадцять чотири століття тому повз Хортицю на човнах ходили скіфи до греків і греки до скіфів (Я. Б.). 9. Брат мій узявся рвати вишні завзято, щоб якось упоратися зі своєю нормою раніше мене (В. Логв.). 10. Оскільки він добре знав місцевість, командир групи полковник Перепьолкін послав його з трьома солдатами в село, щоб роздобув якихось продуктів (І. Ц.). 11. Щасливий той, кому пером дано небачене у звичному відкрити (Забаш.). 12. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним (М. Коц.). 13. Там, на Україні, де долинами тихо тече Рось, стоїть велике містечко Богуслав (Н.-Л.). 14. Піч, певне, вже добре нагнітилась, бо мати позгортала вугляки та жар із черені до самих челюстей (Є. Гуц.). 15. Природно і невимушено допомагала вона свекрусі та братовій готувати обід, підмітала хату, спробувала навіть для цікавості вкопати картоплі та принести води, хоч нові родичі непомітно та делікатно відтіснили її від усієї тієї роботи (В. Коз.).

Складнопідрядні речення з кількома підрядними

З однорідною підрядністю	З послідовною підрядністю	З неоднорідною підрядністю
Речення, в яких усі підрядні залежать від одного й того ж слова в головному реченні: <i>В розпалі жнив'яної спеки, десь під кінець липня, заповзялися вечорами по роботі ходити при місяці до річки купатися, як би пізно не закінчували працю і як би далеко від річки не жнивували (В. Коз.).</i>	Речення, в яких перше підрядне залежить від головного, друге – від першого підрядного, третє – від другого: <i>Як заздрила тим людям, що не мали відпочинку, поки їх не людська втома не валила на часинку (Л. Укр.).</i>	Речення, в яких підрядні по-різному характеризують головне (відносяться до різних членів): <i>Іду я до дядька Себастьяна, прислухаючись, як за тинами підстрибує морозець, придивляючись, як у тінях і дрімливих місячних калюжах заколихуються хати (М. Ст.).</i>

Увага! Поєднання різних видів підрядності називається **комбінованою**, або **мішаною** підрядністю.

Вправа 248. Запишіть речення, визначте в них вид підрядності; накресліть схеми складнопідрядних речень.

1. Пишіть листи і надсилайте вчасно, коли їх ждуть далекі адресати, коли є час, коли немає часу і коли навіть ні про що писати (Л. К.). 2. Якби вона могла вхопити поглядом ті кулі, то вона побачила б, що вони червоні від гарячої крові політруків (О. Г.). 3. Він подивився убік, де височіла червона круча, що таки, певно, була на краю Всесвіту (Б. Янч.). 4. Коли ж навесні ще недавно вся оболонь заливалася повинню, тоді вона була схожа на своєрідне море, в якому купалися дерева, неначе зелені вітрила шаланд (І. Ц.). 5. Прокинувся, коли сонячні зайчики, що проскочили в кімнату крізь віття дерев, торкнулись обличчя (Д. Б.). 6. Солов'ї заливисто перетьохкують у вербах, по садах, і, коли вони тьохкають, здається, що все на світі стихає (О. Г.).

Розділові знаки в складнопідрядному реченні

Правила	Приклади
1. Підрядні частини речення відокремлюються від головних комами незалежно від їх позицій. 2. Комами відокремлюються неповні підрядні частини речень, які приєднуються порівняльними сполучниками як, наче, мов, ніби, мовбито, немов тощо.	<i>Попід горою, що звелася над запільською долиною, розкинулося село (І. Ц.).</i> <i>Між горами старий Дніпро, неначе в молоці дитина, красується, любується на всю Україну (Т. Ш.).</i>

<p>3. Між головною і підрядною частинами кома не ставиться, якщо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - підрядна частина починається часткою не; - підрядна частина, що стоїть після головної, складається з одного слова; <p>4. Якщо підрядна частина стоїть після головної і приєднується складеним сполучником підрядності типу тому що, через те що, завдяки тому що, внаслідок того що, з тих пір як, перед тим як, після того як, незважаючи на те що, то кома ставиться або перед усім складеним сполучником, або всередині його (залежно від змісту речення), але тільки один раз.</p> <p>Примітка. Якщо підрядна частина зі складеним сполучником стоїть перед головною, то всередині сполучника кома не ставиться.</p> <p>5. Якщо підрядна частина речення приєднується до головної за допомогою складених сполучників в той час як, перш ніж, лише коли, тоді як, тим часом як, навіть якщо, то кома ставиться перед сполучником.</p> <p>6. Між однорідними підрядними частинами, не з'єднаними сурядними сполучниками, ставиться кома.</p> <p>7. Між однорідними підрядними частинами, з'єднаними неповторюваними єднальними чи розділовими сполучниками, кома не ставиться.</p> <p>8. Між однорідними підрядними частинами, з'єднаними повторюваними сурядними сполучниками, ставиться кома, але перша підрядна частина від головної комою не відділяється.</p> <p>9. У складнопідрядному реченні між двома сполучниками, що стоять поряд ставиться кома, якщо частину, яка починається другим сполучником, мож-</p>	<p><i>Дівчину тривожило не що мати скаже, а як на це відреагує батько.</i></p> <p><i>Човни, що стоять прикуті ланцюгами в затоці, здебільшого мають наймення, і по самій назві вже можна вгадати чий (О. Г.).</i></p> <p><i>Останньої в серпні неділі, за два дні перед тим, як збиратися її сином у дорогу, повернулися вони всією родиною до рідної хати (В. Коз.).</i></p> <p><i>Перед тим як збиратися в поїздку, вони владнали всі свої справи..</i></p> <p><i>Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку (О. Г.).</i></p> <p><i>Він уявляв, як радо вітатиме вона його, як гарно буде йти поруч із нею в цю чудову теплу ніч до церкви (Л. Ян.).</i></p> <p><i>Коли завіє завірюха і степ занесе снігом, половці послаблюють пильність, а іноді й зовсім не стережуть невільників (В. Мал.).</i></p> <p><i>Баба знала і які трави збирати, і як їх заварювати, і як лікувати ними.</i></p> <p><i>Ішли по неоглядному степу, та, коли скінчилося море пшениці, ґрунт почав сірїти, обернувся на сунісок (І. Сенч.).</i></p>
--	---

<p>на перемістити або опустити без перебудови речення.</p> <p>10. Між ускладненими або далекими за змістом підрядними частинами, не з'єднаними між собою сполучниками сурядності, може вживатися крапка з комою.</p> <p>11. Якщо підрядна частина вимовляється з підвищеною інтонацією з метою її смислового виділення, то вона відділяється тире або комою і тире.</p> <p>12. Якщо підрядна частина роз'яснює присудок головної частини, то між ними ставиться двокрапка.</p>	<p><i>Я люблю їхати на поле тоді, як ниви зеленіють та хвилюються зеленими хвилями; коли обважнілі колоски черкаються об голову, об вуха; коли ниви поцяцьковані синіми волошками та червоними маківками (Н.-Л.).</i></p> <p><i>Де не повернеться – всюди за ним золоте гілля росте (Гр. Т.).</i></p> <p><i>Думалося: що мене чекає в цьому місті цього разу? (В. Логв.).</i></p>
--	---

Вправа 249. Прочитайте речення, поясніть розділові знаки між головною й підрядною частинами складнопідрядних речень.

1. Велетенська горбата скеля Богатир, що скидалася на слона, зовсім перегородила собою берег і врзалася грудьми в Дніпро (Я. Б.). 2. Поки Мотря прала сорочки, Кайдашиха затопила в печі й приставила вечерю (Н.-Л.). 3. Цілих три тижні тишився він думкою, що люди вже не зможуть причинити йому ніякого горя, що він уже відбув свою спокуту до краю, вирвався з пазурів своїх ворогів і що вже немає на всьому світі нічого такого, що зворушило б йому серце та додало ще муки (Л. Ян.). 4. І весь час, де б не були і що б не робили, думали про втечу (В. Мал.). 5. Тимчасом як баба Палашка сповідалась, Мелашка вийшла з церкви й сіла між довгими рядками бабів на церковних східцях, під стовпами (Н.-Л.). 6. Масло вони поклали на сковорідку і, як воно розтопилося, почали опускати у веселе кипляче шумовиння маленькі шматочки рожевого м'яса, що принесли з собою від ковбані після того, як там за французьким звичаєм добре пополювали (І. Сенч.). 7. Коли спектакль був у самому розпалі – всі мами і папи сиділи довкола в квітнику на винесених стільцях (Ю. См.). 8. Здавна вважалося: якщо буде хліб, – дзвенітимуть пісні, житимуть традиції, стверджуватиметься мораль (В. Ск.). 9. Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташувався “Верхній город” Ярослава Мудрого дев'ятсот років тому; коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки і винокурні; коли згадаємо, що дев'ятнадцяте століття Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначив мандрівник, “тільки спогади та надії великого міста”, – то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині (П. З.). 10. Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (М. Коц.). 11. Блакитна тихосяйна ніч стояла в своїй довершеній красі над лісовим хліборобським краєм, де й пшеничний хліб пахне зіллям дібров (М. Ст.).

Вправа 250. Запишіть, поставте, де треба, розділові знаки між частинами складно-підрядних речень.

1. Вечірній вітер-свіжак підняв шаланду так що вона мовби летіла над хвилями, лише зрідка виляскуючи днищем об воду, розбризкуючи навкруг себе справжнісінькі водограї (В. Логв.). 2. Сонце сходило за спиною коли вони виїхали на вершечок одного такого пагорба з іншого боку якого ще лежали тінь і туман (В. Кор.). 3. Микита поспішав на Подол додому де його сподівалася молоденька жінка щоб іти з ним до церкви. 4. Не міг зрозуміти король Болеслав що раптом сталося з його військом котре привів із Польщі щоб допомогти брату, князю Ізяславу, повернути престол київський (П. Угл.). 5. Коли на небі вигравало північне сяйво або світив місяць скелі здавались руїнами середньовічного замку (М. Тр.). 6. Мотря заходилась чистити картоплю, а Кайдашиха знов зо сну охала на печі й встала тоді як надворі зовсім розвиднілося. Вона вмилась, стала перед образами й довго молилася доки Мотря не наклала в горщик картоплі, буряків та капусти. 7. Тимчасом як вільшаницька громада гримала та ремствувала, та лагодилась знов посилати титаря до владики щасливий Балабуха вернувся з Хильки (Н.-Л.). 8. Нападники промчали по фортеці і поки варта прийшла до тьми ввірвалися в браму як вихор (О. Г.). 9. Врешті Варка так полюбила онука що коли Андрійко виїжджав учитися ридала ніби прощалася назавжди зі своїм улюбленцем. Вона чекала того благодатного часу коли скінчиться наука і Андрійко уже назавжди приїде додому. Варка була певна де б не їздила людина, але обов'язково повернеться до рідного гнізда як повертаються з вирію пташки (П. Коч.). 10. З тих пір коли настає час сівби Роман Мефодійович Линенко завжди в полі (Є. Гуц.). 11. До села ми підїхали саме тоді коли, врешті, сонячне світло розірвало пелену хмар і повсюдно все заблищало дощовими краплями які налилися вповні від набридливої мжички (В. Логв.). 12. Тиша що залягла в хаті була незвичайно урочиста бо освячена свіжим хлібом (Є. Гуц.). 13. З часом літа примусили батьків перебраться з містечка у рибальське селище на острові де не чути міського шуму і де серед сільської тиші ще можна повтішатися солов'їним співом, куванням зозуль які лічать не прожиті літа, а ті що попереду, сповнені неабияких надій (В. Логв.). 14. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне, безмірно-високе, безодньо-глибоке шатро де тоне ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа? (П. М.). 15. Не ховаєшся до хати бо знаєш коли намочить отакий дощ то добре ростимеш (Є. Гуц.). 16. А коли буря вщухла і в затишші виразнішими стали пискливі голосочки снігурів і синиць повалив густий лапятий сніг (М. О.). 17. Перед тим як сісти до столу Оксанка вийшла через сіни до другої половини, переодягнулася там і вийшла до гостей у новому синьому платті. 18. Звечора поки місяць зійшов відпочили, а потім косили ще й при місяці (В. Коз.).

19. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі ніхто вже не наважився займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами (М. Коц.). 20. Не помітила Ольга як лісова стежка вивела її на поляну куди щонеділі збиралася на гуляння слобідська молодь (А. Ш.).

Вправа 251. Запишіть подані речення, поставте, де треба, розділові знаки між частинами складних речень; поясніть вживання розділових знаків при збігу сполучників.

1. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу і коли він зійшов на горбок перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу (М. Коц.). 2. Він запросив Черниша сісти і коли той почав опиратися сам посадовив його і, метаючись по бліндажу, гарячий, сухий, збуджений, поглядав на Черниша ласкаво (О. Г.). 3. На серці враз одлягло а коли з темряви проступили невиразні обриси села і, зачувши оселю, жвавіше пішли коні всі повеселішали, загомоніли (М. О.). 4. Баба Текля з ранку до вечора поралася на городі а коли й залишала роботу то хіба тільки щоб поговорити з сусідкою (І. Сенч.). 5. Для нього всі вони були людьми і коли ставив кого на ноги почував себе щасливим (Ю. См.). 6. Тепер Ждан залишився один у цьому чужому холодному світі і хоч вже мав дев'ятнадцять літ почував себе скривдженим знедоленим сиротою (В. Мал.). 7. Люди зрозуміли що якщо вони добре працюватимуть щось зароблять (Гр. Т.). 8. На кожному куці городу росли куці барвінку. Здавалось що він і зимою зеленіє бо коли танули сніги то на світ пробивалось його цупке зелене листя, не змучене холодом, не скалічене морозом (Є. Гуц.). 9. Вони мовчки здіймалися вгору і хоч була вже ніч Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя (М. Коц.). 10. Мама каже що коли уві сні літається значить росте він, росте! (М. Ст.). 11. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі і коли спалахнула блискавка Шептало знову бачив у них своє відображення (В. Др.). 12. Моряки йшли ціпом і якщо поглянути б збоку то наша атака здавалася дивовижною (В. Логв.).

Розділові знаки у словосполученнях і реченнях зі словами *як, мов, наче...*

Слова *як, мов, мовби, мовбито, немовбито, наче, неначе, начеб, начебто, ніби, нібито* можуть виконувати функцію і сполучників, і часток, тому кома перед ними може як ставитися, так і не ставитися.

Правила	Приклади
<p>1. Кома ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо подані сполучники приєднують підрядну частину до головної у складнопідрядному реченні; - якщо вони входять до складу порівняльних зворотів; - якщо як входить до складу відокремлених членів речення, що мають порівняльне значення і несуть смислове 	<p><i>Звідси видно було, як гуляли на небі хмари і вибиралося на обідній пруг сонце (І. Сенч.).</i></p> <p><i>Берези, наче кришталеві келихи, налиті по вінця (І. Ц.).</i></p> <p><i>Всіма опанував піднесений настрій, бо ніщо сьогодні вже не загрожувало життю, страшне пекло бою відгур-</i></p>

<p>навантаження;</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо сполучником як починається прикладка, що має відтінок причини; - якщо за домомогою сполучника як вводяться вставні слова; - у сполуках не хто інший, як...; не що інше, як...; такий..., як. <p>2. Кома не ставиться:</p> <ul style="list-style-type: none"> - якщо слова як, наче, ніби, мов... входять до складу іменного чи дієслівного складеного присудка; - якщо присудок виражений словосполученнями типу сприйняти як похвалу, визнати як перемогу, осмислити як щось нове...; - якщо подані слова входять до складу метафоризованих зворотів типу білий як крейда, звалився як сніг на голову, легкий як пух, сидить як на голках, берегти як зіницю ока, хворобу як рукою зняло, голодний як вовк, ростуть як гриби...; - у словосполученнях типу як не як, хоч як хоч, люди як люди; - не відокремлюються комами фразеологізовані порівняння типу як сир (вареник) у маслі, як муха в окропі, як риба в воді, як без рук... та усталені звороти ; - якщо з як починається прикладка у значенні “у ролі кого”; - перед як у складених сполучниках як... так і, як не.. , а, як не...але, як не... то; - у словосполученнях типу не пізніше як, не раніше як, більше як, менше як, як треба, як слід... 	<p>котіло, і чистий, як скупаний, серпневий ранок лежав до ясних горизонтів (О. Г.).</p> <p>Юрин батько, як відомий аматор квітів, мав постійно виконувати нагляд за прикрашенням кімнати (Ю. См.).</p> <p>Вояків охоплювала непевність, а тут, як на зло, разом з морозом і вітром підстелилася відлига (М. Вінгр.).</p> <p>Не хто інший, як батько, був йому за вчителя.</p> <p>Мелашка ніби набиралася здоров’я на волі (Н.-Л.).</p> <p>Цей вчинок треба розглядати як особливий випадок.</p> <p>Баба заварила зілля й поїла ним парубка, й через кілька днів хворобу як рукою зняло.</p> <p>Свято як свято (В. Бл.).</p> <p>Землі тієї було як кіт наплакав.</p> <p>Вдома дівчина жила як вареник у маслі.</p> <p>Особливо шанували Петра як покровителя жнив на півдні України (В. Ск.).</p> <p>Теоретик Сашко як не напружувався, а не міг придумати жодного синоніма (І. Сенч.).</p> <p>Всі працювали як слід.</p>
--	---

Вправа 252. Поясніть розділові знаки чи їх відсутність перед *як, мов, наче, ніби*.

1. Янтар спалювали в храмах як пахощі на урочистих відправах (І. Ц.).
2. Всі знахідки дуже сподобались як Пилипові, так і Хомі (І. Сенч.).
3. Холодні вітри налітають з моря, мов знахабнілі розбійники, і крижаним подихом вихолоджують душу (І. Ц.).
4. Здається, жодна сільськогосподарська діяльність людини не позначена такою багатющістю обрядових дійств, як жнива (В. Ск.).
5. Заява була для всіх як грім серед ясного неба (В. Мал.).
6. Організацію бою він завжди сприймав як процес невпинної творчості, матеріал для все нових узагальнень і вдосконалень (О. Г.).
7. Жита ніби дрімали (Н.-Л.).
8. Біля дикої яблуні затрималися не менше як на півгодини (І. Сенч.).
9. Мотря стала якась добріша і ласкавіша. Її блискучі очі неначе легка роса присипала (Н.-Л.).
10. Як доповів командир катера, десь близько другої години ночі гідроакустик уловив шум гвинтів підводного човна (В. Логв.).
11. Павло Григорович Тичина, як палкий патріот і переконаний співець дружби народів, з незмірною ніжністю говорив і про Горького, і про Коцюбинського, і про Гурамівшілі (М. Рил.).
12. Це був сухий, трохи згорблений дід у рудій кожушині, з довгою, білою як сніг бородою (Я. Б.).
13. Зелені верби здаються сивими, кущі верболозу – ніби копиці прив'ялого сіна (І. Ц.).
14. Удари грому стрясали будиночок, наче з велетенських небесних штолень зі страшенним гуркотом сипалось каміння (Є. Гуц.).
15. Дорога, як ріка, несла з собою великий гомін (О. Г.).
16. На глухій вулиці байкаря Гребінки, як і раніше, паслися попід парканами кози, байдужі до війни і миру (О. Г.).
17. Котиться з Африки хвиля і як далекий братський привіт цілує скелі. І, може, та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги як символ єднання (М. Коц.).
18. На обрії з'являється біла як сніг хмарина (А. Ш.).
19. Місяць, підводячись вгору, мов у чорну воду, пірнає в загустілу хмарку, змиває з себе важкий наліт міді і вже через якусь часинку вибивається на синє плесо веселим і сріблим.
20. Данило ще довго дивився, як рибалка кружляв і кружляв на плесі, виходив на берег та й знову сідав у свій старенький човен (М. Ст.).

Вправа 253. Перепишіть подані речення; поставте пропущені розділові знаки, охарактеризуйте їх.

1. Як в чарівному сні вона ходила за ними по вузьких провулках з застоюним теплом... (М. Коц.).
2. Дощ за вікном лив як з відра (І. Др.).
3. Як солдат він негайно повинен доповісти начальству про порушення комендантського наказу групою молодиків (К. Св.).
4. Настали жнива, і Мелашка була потрібна в господі як робітниця (Н.-Л.).
5. У Колодяжному як і щороку готувалися до Шевченкових роковин (М. О.).
6. Довга осіння ніч промайнула і як тільки засів повільний світанок я наказав ротам висуватись вперед, до визначених орієнтирів (В. Логв.).
7. Приступ люті як раптом накопився так і спав в одну мить (Ю. Зб.).
8. Пилип і Хома справді були не такі як усі хлопці, – гінкі, засмаглі, аж коричневі, шкіра в обох гладенька мов шовкова... (І. Сенч.).
9. Дніпро мовби зупинився (Я. Б.).
10. Поступово Павлик ввійшов у Качуренкове життя як своя, близька людина.
11. Ні Білоненко, ні Лан ще не вивчили як слід лісу, в якому таборилися (Ю. Зб.).
12. З діжі підводився олеандр, простягнувши до світла гостре як ланцет сухувате листя (О. Десн.).
13. Кругом

Києва в долині зеленів густий ліс, синів за Дніпром ніби повитий сизим туманом бір, а між соснами подекуди блищали широкі плеса розлитого Дніпра. В лісі блищали золоті хрести монастирів неначе дорогі камінці розкидані зверху до бору. Сонце світило на Київські гори, золоті верхи сяяли й неначе горіли (Н.-Л.). 14. Магазаника не так здивував сумний кант лірника як його сила, що вчувалася під обтріпанним брудним одягом (М. Ст.). 15. Острів кипів як розпечений камінь кинутий в воду, і круг нього кипіла вода (М. Коц.). 16. Петрик зачудовано придивляється як з трави один по одному вистрибують зелені коники як неподалік на тендітну парасольку собачої рожі плавно опускається пелехатий метелик (М. Н.). 17. Барабаш сприйняв цю вказівку командуючого як серйозну засторогу. 18. Генералові як видно дуже подобались міцні й енергійні морячки (В. Логв.). 19. Про жнива існує безліч оповідей як у художній так і у науковій літературі (В. Ск.). 20. Сонце тішилось у небі як мала дитина, щедрою пригорщею розкидаючи проміння на поля, на села (Є. Гуц.). 21. Начальник штабу флотилії капітан першого рангу Верстовський зустрів мене ніби доброго знайомого... (В. Логв.). 22. Закриниччя було його щохвилиним диханням, і, здається, його почуття гніву чи любові були на колір такі як небо над Закриниччям як земля в полях як трава по осінніх байраках (Є. Гуц.). 23. Лаврінові слова запали Карпові в душу. Мотря не виходила з його думки неначе стояла тут, на току, недалечко од його, під зеленою яблунею, і дивилась на його своїми темними маленькими як терен очима. Він неначе бачив як пашіло її лице з рум'янцем на всю щоку як білили її дрібні зуби між тонкими червоними губами. Карпо задумався, сперся на заступ і не зводив очей з того місця під яблунею, де він ніби вгледів свою гарячу мрію в червоних кісниках на голові, в червоному намисті з дукачем (Н.-Л.). 24. Старі липи, могутні дуби як богатирі уквітчали собою круті горби (А. Ш.). 25. Клапті пісень мов давні спогади дитинства наздоганяють хлопця і влягаються біля нерівних берегів річечки (М. Ст.). 26. Пани сіли і вмить ті вареники як за себе кинули (К. Св.).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВЕ РЕЧЕННЯ

Безсполучниковим називається складне речення, частини якого об'єднані в смислове ціле інтонаційно без сполучників: *Останні два дні йшов теплий весняний дощ, сніги стали рихлими, сіро-жовтими, крига на річках посіріла, в долинах і ярах задзюркотіли струмки, на лугах стояла тала вода* (В.Мал.).

За характером смислових (синтаксичних) відношень безсполучникові складні речення поділяються на два види:

З однорідними частинами	З неоднорідними частинами
Виражають відношення одночасності дій, послідовності, зіставлення і протиставлення та інші: <i>Тихо дзвонить хвоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сніг літньої ночі, плачуть дзвінки корів, гори безперестанку спускають сум свій в потоки</i> (М. Коц.).	Виражають відношення пояснювальні, часові, умовні, причинові, допустові та інші: <i>Вода вже віддавала прохолодою: як-не-як, а таки повернуло на останній місяць літа...</i> (В. Ск.). <i>Повний місяць – бути сонцю. Щербатий – незабаром задощить</i> (Н. тв.).

Розділові знаки в безсполучникових складних реченнях

Правила	Приклади
1. Між частинами складного безсполучникового речення ставиться кома, якщо вони виражають одночасність, послідовність дій.	<i>Довкола лежали зелені поля, хліба вже викидали колос і жадібно пили сонце (І. Ц.).</i>
2. Крапка з комою ставиться, якщо частини безсполучникового речення поширені й виражають певну самостійність.	<i>Його очі розшукують дві чорні тополі; за ними на блакиті легенькою парою струмує світанок (М. Ст.).</i>
3. Двокрапка ставиться:	
- якщо наступна частина розкриває зміст попередньої;	<i>Вважалося: чим більше дітей завітає до хати, тим щедрішим буде новий рік (В. Ск.).</i>
- якщо наступна частина речення розкриває причину того, про що говориться в першій.	<i>Ждан здригнувся і мало не скрикнув від несподіванки: перед ним стояла мати (В. Мал.).</i>
5. Тире ставиться:	
- якщо зміст частин безсполучникового речення зіставляється або протиставляється;	<i>Зайця ноги носять – вовка зуби годують (Н. тв.).</i>
- якщо перша частина речення виражає час або умову, при якій відбувається дія, зазначена в другій частині;	<i>Хочеш їсти калачі – не сиди на печі (Н. тв.).</i>
- якщо друга частина речення містить наслідок або висновок з того, про що говориться в попередній частині.	<i>Перед образами засвітила свічку – в хаті відразу стало світліше (В. Мал.).</i>

Вправа 254. Визначте частини безсполучникових речень, з'ясуйте смислові зв'язки між ними, поясніть розділові знаки.

1. Тут росли густо і квітували рясно шипшина і глід, хащі ямину були зовсім не пролазні, вздовж алей, мов живопліт, стояли стінами кущі маслини й бузку (Ю. См.). 2. В садах красувалися яблука та груші, сливи брунатніли, квітували сальвії й жоржини, запізнілі троянди винувато викидали то там, то тут свої бутони, ось-ось мав спалахнути міріадами дрібнесеньких яскравих зірочок морозець (Ю. Зб.). 3. Серед того світу ясного, під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо угору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом садивиногради, виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів (П. М.). 4. До втечі готувались ретельно: заощадили харчів, полагодили одяг та взуття, роздобули дві теплі ковдри для спання в снігу (В. Мал.). 5. Блаженко глянув ненароком на молодшого лейтенанта і скам'янів: Черниш плакав (О. Г.). 6. Як на Мокрини буде дощ –

горіхи повимокають, а як сухо – бджоли повилітають (В. Ск.). 7. Навколо неясно розхлюпується вечірній гомін села; то тут, то там раптово багрянють вікна, вбираючи в себе тремтливий одсвіт печі (М. Ст.). 8. На небі сонце – серед нив я (М. Коц.). 9. Прошовся вітер – зашелестіла тополя, посипалось листя (В. Ш.). 10. Вересень календарем прописаний до осені – вона й заявляє на нього всі права (Ю. Зб.). 11. Десь на небі ходив місяць, але сюди, на долівку хатини, він ледве спромігся кинути жменьку посріблених світлячків – густі шати яблуневих та грушевих дерев тримали солом'яну хату в постійному холодку (Д. Б.). 12. Хрін пекучий та злючий, хто поласує – не пошкодує, вмиється сльозою, а втреться рукою (Є. Гуц.). 13. За ніч дочка ніби постаршала: не подитячому суворо зведені брови, ледь помітна зморщечка хвилясто перетнула високе чоло (М. О.). 14. Роман одриває погляд од дівчат і коло самої греблі бере ліворуч, на леваду: хочеться на самоті побродити полями. 15. Нізвідки й не пахло грозою – і небо, і ліси мали дрімливий перепочинок літа (М. Ст.). 16. У чиємусь садку плюскотіла вода – забули крана закрити (Б. Янч.).

Вправа 255. Запишіть подані речення, поставте пропущені розділові знаки.

1. Червона калина хилилась на трухлявіючі дубові хрести та проіржавілі огорожі губили перше листя на отаву липи й клени вились поміж могил стежки, темні й лискучі чи від роси, чи ще від нічної зливи (Ю. Зб.). 2. За Сулою військо розділилося навпіл Всеволод та чорні клобуки попрямували до Києва, а Ігор з братом Всеволодом повернувся на північ у Сіверську землю (В. Мал.). 3. Я висунувся з віконечка, глянув під передне колесо і заціпенів перед машиною суцільною звивистою вервечкою повзли змії (О. Сиз.). 4. Дерева стояли високі й урочисті в тіні кущів була відрадна прохолода трава була висока, густа й запашна (Ю. См.). 5. Вечірній сутінок у хаті, а з печі поблимує вогонь мати готує вечерю (Є. Гуц.). 6. Ріпак зробив кілька кроків і побачив в обох вікнах його квартири крізь мерехтіння сніжинок ясніло світло (А. Хор.). 7. Назар розумів один необережний порух станеться вибух, злетиш у повітря (І. Ц.). 8. А навколо лютувала метелиця швидко темніло горизонт ховався з очей (О. Десн.). 9. Уже до початку вісімдесятих років для найдалекоглядніших вчених стало зрозуміло насувається небезпечних розмірів екологічна біда (О. Сиз.). 10. Так уже, очевидно, задумано природою починається косовиця сіна тут же настає мокриця – зтяжні дощі (В. Ск.). 11. У Кайдашевій сім'ї мирнота свекруха помирилась з невісткою (Н.-Л.). 12. А в половицькому стані пролунали вигуки відчаю і розпачу половці теж побачили, як через Оріль переходять руські полки (В. Мал.). 13. Сосни берегли про запас золоту живицю дуби не поспішали розлучатись з дозрілими жолудями берези по-гобсеківському скупували на дорогоцінні монетки віджилого листя (Ю. Зб.). 14. В очеретах кигикали потривожені качки борсався у загоні дужий сомище (В. Логв.). 15. До ранку я так і не заснув то заважали лункі крики чимось зляканого нічного птаха то місяць пробивався крізь яблуневе галуззя в човен і світив мені прямо у вічі то відганяли сон різні батькові гіпотези, яких наслухався і які осмислював (В. Логв.). 16. Другого дня в університеті коїлось щось неймовірне заняття на багатьох факультетах було зірвано студенти

групами снували коридорами викладачі хоч би й хотіли поскаржитись, так нікому ректор, довідавшись, що двері його кабінету вимашчені дьогтем, раптово захворів (М. О.). 17. З добрим поживеш добре й переймеш, з лихим зійдешся й свого позбудешся (Н. тв.). 18. Опеньки з'явилися літо скінчилось (Н. тв.). 19. Минали зими на зміну їм приходили буйні весни (Б. Янч.). 20. Казав овес сій мене в болото буду як золото (Н. тв.). 21. Роси висівались такі буйні, що земля відволожувалась, на похилому бадиллі та зеленій отаві повисали рясні краплини, ніби після щедрої зливи парували поля парували долини та видолинки, і туман народжувався вже десь усередині ночі такий густий, аж білий, плів з низин на пагорби, снував поміж дерев, розкошував і тішився до часу, поки викотиться ще по-літньому ласкаве сонце (Ю. Зб.). 22. Чиста вода вас обмиває, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками з високості сонце прище на неї своїми огненними стрілами, посилає вам гарячі поцілунки, гойдається поверх прозорої хвилі. Ось ви незнарошне приснули невеличка веселка знялась біля вас, світнула в вічі й незабаром зникла ось ви повели рукою закипіла тиха хвиля, підняла цілий оберемок білого шуму й кинула на вас ви пірнули шум помчався впродовж течії, і ви знову виринаєте серед тихої та чистої води (П. М.). 23. Дніпро того дня був молодий і дужий очевидно, так здавалось тому, що по його просторах легко гасав прохолодний вітер, гнав високі хвилі на бистрині, під берегом, по заплавах (Є. Гуц.).

Вправа 256. Спишіть подані речення, вставляючи на місці риски двокрапку або тире. Вибір розділового знака обґрунтуйте.

1. На столі в глиняних мисках і полумисках стоїть пісна вечеря / вареники з дикими грушками, гречані, на олії печені млинці, розламані щільники меду і влежані, з бляклими рум'янцями яблука (М. Ст.). 2. Дві раті / київська і сіверська / зустрілися у неділю вранці біля Лохвиці на Сулі (В. Мал.). 3. Москва жила своїм звичним життям / квапливо снували вздовж вулиць людські гурти, двірники розчищали засніжені тротуари, сяяли під вранішнім сонцем вітрини магазинів, видзвонювали трамваї, гуркотіли по бруку вантажені всіляким начинням великі, везені важкотілими волохатими битюгами ваговози (В. Коз.). 4. Взагалі він мав дивну властивість / зникати на очах, ставати зовсім непомітним і ніколи нікому не заважати (О. Г.). 5. Вночі їй снився сон / їде вона широкими вулицями в робітничих лавах (М. О.). 6. Навколо димився світанок, здавалось / дерева обтрушують з себе туман, що пахне лісовим щавлем і вологою сунцею. 7. В його заплетеному прутті тремтить самотня, вітром не вивіяна пір'їна / останній слід молодих пташиних крил (М. Ст.). 8. Все почалося просто / з-за обрію тихо виткнувся ріжечок ледве помітної синьої хмари (О. Г.). 9. Я везу тобі, батьку, простенький дарунок дітей / гілочку сосни (В. Бл.). 10. Дмитро ні на хвилину не сумнівався / партизани боротимуться, як леви (М. Ст.). 11. Шептало упав на спину, покотився по луку, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні / голосисто, заклично (В. Др.). 12. Хіба то не щастя / бачити свого князя великим князем київським і мріяти разом з ним про величне майбутнє землі Руської? (В. Мал.). 13. Цікаве спостереження / за останній тиждень моя хода змінилась (В. Др.).

14. Традиційно на купальське свято сходилося все село / від дітей до літніх людей (В. Ск.). 15. Того року рано лягла на землю зима / якимось одразу випали великі сніги і залютували морози (М. Н.). 16. Мужичка прикмета вірна / зима без снігу / літо без хліба (М. О.). 17. Все довкола як марево / легке, прозоре, мінливе (В. Бл.). 18. Жовтіє кульбаба / цей найневибагливіший посланець і весняний первоцвіт київських схилів (П. З.). 19. Я глянув на Гриця / він слухав і пильно дивився у вікно (М. В.). 20. Вовків боятися / в ліс не ходити (Н. тв.). 21. На схід сонця квітнуть рожі / будуть дні погожі (П. Т.).

СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНИМИ ВИДАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Складні речення, в яких поєднуються різні види сполучникового (сурядного і підрядного) та безсполучникового зв'язку, називають ще й **реченнями мішаного типу**: *Осріблені місяцем гори блищать, Їм кедрі і сосни казки шелестять, І дивні пісні їм співають вітри, Що нишком підслухали в моря, згори* (О. Ол.).

Вправа 257. Прочитайте подані речення, визначте, яким видом зв'язку поєднані між собою їх складники.

1. Здається, що хтось над землею розвішав невидимі хмарини пахощів, а серед них владно й опукло тремтить чебрецевий настій і ніжний дух прив'ялої суніці (М. Ст.). 2. Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку: там набігли на річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом (Н.-Л.). 3. З вежі світ був виразніший, виявлявся набагато ширшим, барвистішим, дні були сповнені сонцем і всемогутністю зелені, яка пробивалася повсюди крізь найміцніший камінь (П. З.). 4. Бузок сіяв зелене проміння, миготливе й ненадійне, земля вже теж освітілася, трава дихала морочним духом, і все повивалося таким незнайомим і таким тремким хвилюванням, що в бабиній душі хитнулося якесь дуже давнє і забуте почуття (М. Тр.). 5. А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка (М. Ст.). 6. Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем (В. Др.). 7. З жита обізвалась перепілка, жайворонки підіймалися все вище і вище в мальовану блакить неба і враз притихли: певне, першими побачили, як у колосках заворушилося сонце, вмилося росою і простелило стежку по річці, а на тій червоній прошві зачервонів крихітний човник (М. Ст.). 8. А то гарна прикмета: коли так весело усміхається вранішнє сонце, бути погожій днині (Ю. М.). 9. Йшла Мелашка з хлібом, садок неначе пов'яв для неї й листя пожовкло, а як верталась, глянула милому в вічі, і для неї знов ніби садок розвився й зазеленів і сонце весело на йому заграло (Н.-Л.).

Синтаксичний розбір складного речення

Порядок розбору

1. Охарактеризувати речення за метою висловлювання.
2. Визначити тип речення за типом синтаксичного зв'язку.
3. Установити кількість граматичних центрів та з'ясувати відношення між ними.
4. Визначити тип складного речення (складносурядне, складнопідрядне, безсполучникове чи мішаного типу).
5. У складнопідрядному реченні визначити вид підрядного; у реченнях із кількома підрядними – вид підрядності.
6. Пояснити розділові знаки в реченні.
7. Розібрати кожну частину за схемою розбору простого речення.

Зразок розбору

Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинкових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати (М. Коц.).

Речення розповідне, складне (з сурядним і підрядним зв'язком), складається з трьох частин, що містять три граматичні центри: перший – *сонце і повітря лоскочуть*, другий – *зелень виглядає*, третій – *весна стоїть*. Між першою та другою частиною зіставні відношення, зв'язок сурядності, виражений сурядним протиставним сполучником *а*. Між другою і третьою – відношення залежності, від другої частини ставимо питання до третьої *як саме?* Підрядне з'ясувальне речення, приєднується до головного підрядним сполучником *що*.

Коми ставляться перед сполучником *а*, що сполучає дві відносно рівноправні частини; сполучником *що*, який приєднує підрядну частину речення до головної. У складі підрядної частини комами виділяється вставне слово *здається*, а також відокремлене означення *одягнена у білі шати*.

За типом простого речення перше – *сонце і повітря лоскочуть щоки* – двоскладне, повне, поширене прямим додатком *щоки*, ускладнене однорідними підметами.

Друге речення – *а зелень ялинкових гілок виглядає з-під снігу так свіжо* – двоскладне, повне, поширене додатком *гілок*, який можна сприймати і як неузгоджене означення, узгодженим означенням *ялинкових*, обставиною місця *з-під снігу* та обставиною міри *так свіжо*.

Третє речення – *що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати* – двоскладне, повне, поширене обставиною місця – *надворі*, ускладнене відокремленим означенням *одягнена у білі шати*, вираженим дієприкметниковим зворотом, та вставним словом *здається*.

ПРЯМА МОВА

Прямою мовою називається чуже мовлення, передане дослівно, з дотриманням інтонації. Пряма мова супроводжується словами автора, які вказують, кому вона належить.

Розділові знаки при прямій мові

Пряма мова береться з обох боків у лапки і відділяється від слів автора двокрапкою або тире.

Правила	Приклади
1. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка.	<i>Оксана запитала голосно: «Як ви тут без мене, мамо?! Здрастуйте!» (В. Коз.).</i>
2. Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, то після неї ставиться кома (знак питання, знак оклику, три крапки) й тире.	<i>«Доброго дня, Лукіє,» – пильно дивлячись одказав зайшлий чоловік (Є. Гуц.).</i>
3. Якщо слова автора розривають пряму мову, що є одним реченням, то вони з обох боків виділяються комою і тире.	<i>«Ну, пане підполковник, – образилась Ольга Петрівна, – за все, що вам здається, або може здатися, ні я, ні мої діти відповідати не збираються» (М. О.).</i>
4. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, то після слів автора ставиться крапка й тире, а пряма мова продовжується з великої літери.	<i>«Уляно, а ти вийдеш сьогодні? – майже пошепки питається Давид, і очі його стають зовсім іншими. – Вийдеш?» (М. Ст.).</i>
5. Якщо одна частина слів автора стоїть першої частини прямої мови, а друга – другої, що стоїть після слів автора, то після першої частини розділові знаки ставляться за загальними правилами, а перед другою ставиться двокрапка й тире.	<i>«Як тут гарно! – вигукнула Олеся і, глянувши на матір, запитала: – А ми зможемо сюди ще раз навідатись?»</i>
6. Якщо пряму мову передано у формі діалогу, вона в лапки не береться, а перед кожною реплікою, що записується з нового рядка, ставиться тире.	<i>– То що з тобою трапилося? – От хочеш вір, а хочеш не вір, Христинко: полюбив тебе, їй-їй, не брешу. – Ой! Коли ж ти встиг? – здивовано й злякано відхилилась від парубка, вірячи їй не вірячи його словам (М. Ст.).</i>

Увага! Пряма мова не береться в лапки тоді, коли немає прямої вказівки, кому вона належить: *Здавна в народі кажуть: яка криниця – такий і господар, який поріг – така й господиня (В. Ск.)*

ЦИТАТИ

Різновидом прямої мови є цитати. **Цитати** – це дослівний уривок з чийого тексту або висловлювання для підтвердження якоїсь думки. Цитати, як і пряма мова, беруться в лапки: *В. Сухомлинський писав, що «без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури».*

Розділові знаки при цитатах

Правила	Приклади
1. Віршовані цитати та цитати-епіграфи в лапки не беруться.	<i>Незабутніми лишилися рядки: Любіть Україну у сні й наяву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну.</i>
2. Якщо цитата наводиться у вигляді прямої мови із словами автора, то при ній розділові знаки ставляться так само, як при прямій мові.	<i>П. Г. Тичина писав: «Народ наш – найталановитіший, найдотепніший мовотворець і піснетворець».</i>
3. Якщо цитата є частиною авторського речення, то вона береться в лапки і пишеться з малої літери.	<i>За словами О. С. Мельничука, «основною одиницею мовлення в усіх мовах є речення».</i>
4. Якщо цитату подано не повністю, то пропуск позначається трьома крапками.	<i>Слово для Лесі Українки – це «гострий безжалісний меч..., що здимає ворожі голови з плеч».</i>

Вправа 258. Прочитайте речення, поясніть розділові знаки при прямій мові та цитатах.

1. Тітка Ярина поглянула на них і сказала: «Може, перед ким завинила, так звиняйте, бо на віку – як на довгій ниві» (Є. Гуц.). 2. «Татуню, а Шура теж з нами поїде?» – допитується Леся (М. О.). 3. «Вставай, – будила його Марічка, – вставай і ходім» (М. Коц.). 4. «От тобі й раз! – думаю. – Мав був чуть світ виїхати, щоб якраз у пору добитись, а тепер уже он де сонце стоїть... Куди ж я поспіну?» (П. М.). 5. І ось тоді, вибравши слушний момент, Григорій Савич, несподівано спинивши Пилипа, спитав його: «Чи завжди металургійний центр України містився на Подніпров'ї і в Донбасі?» Пилип на це запитання відповів: «Завжди!» (І. Сенч.). 6. «Христинко, гайда на ковзанку!» – несподівано з вулиці гукнули подруги, які вже встигли зібратись на гулі (М. Ст.). 7. О. Козуля у книзі «Жінки в історії України» відзначає, що коли донька Ярослава Мудрого, Анна, вінчалася з французьким королем Генріхом, то «під час цієї важливої події подарувала собору Євангеліє, привезене з Києва».

8. – Здрастуй, Христе, – почулося з-за плоту.

– Доброго дня, – якомога лагідніше відказала Христя, не зупиняючись.

– Чи не в бібліотеку поспішаєш? – уже навздогінці питала сусідка, котрій кортіло побалакати.

– У бібліотеку, – не озираючись, відказала Христя у сонячний простір перед собою (Є. Гуц.).

Вправа 259. Запишіть речення, вставляючи розділові знаки при прямій мові та цитатах.

1. Пані Федора мовчки розчиняє браму, з зітханням дає дорогу чоловікові Коли ж тебе додому чекати? (М. Ст.). 2. Щастя і вам, мадонно! обзивався глибокий голос, і чорний бриль поважним рухом розрізував світло (М. Коц.). 3. Несподівано одна зірка покотилась по небу А коли це не зірка, а супутник? подумав Пилип і хотів придивитись краще, та не встиг: зірка вже погасла (І. Сенч.). 4. Чого ж ти стоїш? крикнула Василянка. Гайда звідси (Є. Гуц.). 5. І вчителька, дивлячись на неї, схвильовану, понад міру заглиблену в читане, говорила В тобі, Лялю, почуття обов'язку було завжди найсильнішим почуттям. Взагалі в своєму класі це я в багатьох помічала (О. Г.). 6. Ну, любі мої, скоро ніч мовив Петро Антонович. Давай, Оленько, влаштовувати своїх пташат (М. О.). 7. Хай тобі, дитинко, буде все і з землі, і з води, і з роси, щоб ти був, мов золото, ясний, наче весна, красний, мов хліб, добрий, аж застогнала стара Чайчиха, крізь прийдешні роки розгадуючи і не знати в кого вимолюючи долю для онука (М. Ст.). 8. Здрастуйте, дядьку Єгоре, люб'язно привіталася Мар'яна. Лісник поклав жмут гички, якимось дивно глянув на дівчину, тихо спитав Це ж ти до Максима? (А. Ш.). 9. А. П. Коваль пише, що слово вірний... найповніше розкриває своє значення у словосполученнях вірний друг, вірна любов, вірність присязі, служити вірою і правдою та ін. 10. Лариса Косач вельми популярна серед студентської молоді, – вів далі Євцевський, – вона, виявляється, теж брала участь у заворушеннях (З журн.).

Вправа 260. Запишіть під диктовку, поясніть розділові знаки при прямій мові.

Довга, затяжна волинська осінь. З вересня аж до початку грудня ідуть дощі. Над болотами та озерами, в долинах рік стоять тумани, важкі хмари пливуть над селами і хутірцями. Зрідка вигляне сонце, пробіжить холодними блідими промінчиками по пустих полях і знов сховається, немов жажнувшись побаченого.

Розмоклими шляхами, по бездоріжжю, чвалають заробітчани. Одні до міста, на фабрики несуть свої молоді, ще не спрацьовані руки, інші – понуро бредуть назад, втративши і сили, й надії на краще. В них тільки одне бажання – доплентатись як-небудь до домівки, щоб хоч не вмерти на дорозі.

В такі дні Леся майже не виходила з дому – читала, писала бабуні листи і через день відвідувала уроки музики. Заняття їй дуже подобалися. Вона уже розумілась на нотах, виконувала простенькі музичні етюди.

«У вашої доньки – незвичайний хист», – ділився з Косачем своїми враженнями вчитель.

Батьки й самі помітили, як Леся швидко і бездоганно запам'ятовує почутий десь мотив, не раз милувались тоненьким доччиним голоском, що бринів то безтурботно, весело, то задумливо, тужливо. Часто сестричці підтягував Михайлик – дитячий спів лунав напрочуд злагоджено, нерідко захоплював дорослих.

Одного разу батько, повернувшись зі служби у гарному настрої, сказав: «Ну, Лесенько, нарешті знайшов тобі фортепіано. Не нове, правда, але хороше».

Лесиним радощам не було меж. Вона одразу ж почала складати програму свого першого концерту, розшукувала ноти, обіцяла Михайлику навчити його грати. А коли наступного дня інструмент привезли, не відходила від нього ні на крок: радила, де краще поставити, витирала пил, навіть знайшла і почепила на стіні пучок сухих чорнобривців.

«Галасу тепер буде,— сказала Ольга Петрівна. — Хоч із хати тікай». Проте побоювання її були марні. Як і досі, діти поводитися чемно: вдень училися, розважались, а вечорами, коли сходилась уся родина, Леся сідала за фортепіано. Це були найкращі для неї хвилини: в музиці виливала вона свою дитячу радість, свої думки, веселі й сумні.

За М. Олійником

Тестові завдання №28

1. Серед поданих речень знайдіть складне.

А	Звісно, разом з хлібом в придніпровському небі також росло й сонце у вишину, з кожним днем піднімаючись у блакить усе вище та вище (Є. Гуц.).
Б	Спочатку повільна, нібито ненавмисно лінива, з усіх боків прошена, а далі – все більш небезпечна і гостра, вона раптово накриває тебе з головою, як хвиля (М. М.).
В	Холодно, але все зеленіє (П. З.).
Г	Правду кажучи, було чим і полюбуватися (П. М.).
Д	Місячний диск полоскався в тихоплинному Тясміні, заливав срібно-тьмяним промінням скупчені верби, білостінні хати, церковні бані й цинкові дахи (М. Н.)

2. Установіть відповідність між реченнями та їх типами:

А	З самого рання летять чайки в поля, у глиб суходолу, летять, мов на роботу, і трудяться, аж поки спека не вдарить (О. Г.).
Б	Любить він такі ночі без вечорів, тільки захід одпалав – темніє одразу, раптово, небо вже – тьма космосу з крупинками зірок де-не-де (О.Г.).
В	Бульдозер за бульдозером так і шугають стрімголов у глибокі пази траншеї, а залишені між ними вали рихлої необваленої землі дедалі вищають, ростуть (О. Г.)

1	Складносурядне
2	Складнопідрядне
3	Безсполучникове

3. Визначте складносурядне речення з умовно-наслідковими відношеннями.

А	Вікно в сад було відчинене, і з нього до вітальні повіяло прохолодою (М. Н.).
---	---

Б	Повінь сонця розлилась, а десь аж на обрії знову з'явився собор (О. Г.).
В	Десь у хлібах кричав перепел, і туман стелився од річки (А. Гол.).
Г	Ворота відкрилися – і троянчани безборонно в'їхали на заводський двір (Гр. Т.).
Д	Зумійте жити – і будете жити (І. Ф.).

4. У якому складносурядному реченні допущено пунктуаційну помилку?

А	Раптом десь далеко щось тьмяно сяйнуло – і яскрава голуба блискавиця полоснула по небу (В. Логв.).
Б	Мабуть, скоро зажовтіє листя, і засумує старий дуб (М. Хв.).
В	Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться чебрець (О. Г.).
Г	Побіч колосилися хліба, та до жнив ще було далеченько (Ю. Зб.).
Д	Чисте, прозоре повітря хвилюється ніжно-рожевим світлом, і чорна тінь неосвічених місць ще краще odrізняє ясну сторону (П. М.).

5. Позначте складнопідрядне речення з підрядною з'ясувальною частиною.

А	Піднявши над головою шаблю, він мчав назустріч, ніби не бачив зовсім списа (В. Ш).
Б	Командири зупиняли по дорогах бійців, що відбилися від своїх частин... (Гр.Т.).
В	Іван так і не зрозумів, чому не стрибнув Борисов (Ю. Мушк.).
Г	Карпо вийшов й собі хрюпнув дверима так, що вікна задзвеніли (Н.-Л.).
Д	Мій час пливе собі так тихо-тихо, як по ставку пливе листок сухий (Л. Укр.).

6. Установіть відповідність між реченнями та їх типами:

А	Сонце сходило за спиною, коли вони виїхали на вершечок одного такого пагорба...(В. Кор.).
Б	Україна моя починається там, де доля моя усміхається (П. Ос.).
В	Збираються чабани, по черзі обв'язуються вірьовками ... і спускаються у вогку колодязну глибіню, щоб вибрати звідти різну нечисть, мул, залізччя (О. Г.)
Г	І хоч раніше за цехом, за графіком, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, ...одначе зараз це неподобство обурило й Віруньку... (О. Г.).
Д	Босфор аж затрясся, бо зроду не чув козацького плачу (Т. Ш.).

1	З підрядною допустовою частиною
2	З підрядною частиною причини
3	З підрядною частиною місця
4	З підрядною частиною часу
5	З підрядною частиною мети

7. Серед наведених речень знайдіть складне безсполучникове.

А	Вже видно було там розбушовану землю, цілі буртовища свіжого ґрунту, серед якого сюди й туди ... ходили бульдозери, зблискували до сонця
---	--

	своїми величезними лемешами (О. Г.).
Б	Доки житиме серце в людині, повір, все буде гаразд (Б. О.).
В	Небо скоро затяглося хмарами, стало мрячити (О. Г.).
Г	Поки Мишко діставав з горщика санчата, Леся бавилася з Джальмою (М. О.).
Д	І це мій марафон – самій від себе безвісти тікати (Л. К.).

8. Знайдіть складне речення з різними типами зв'язку (сполучниковим та безсполучниковим).

А	Фантастичні сузір'я мін вихоплювали і вихоплювали його з темряви, і здавалося, що хати хотіли кудись летіти, далеко-далеко від усіх страхіть війни... (М. Ст.) .
Б	Листячко – ще молоденьке, ніжне – тремтіло в перших подихах, що провіщали сонце, поволі зводили голівки квіти й ловили ще не видимі людському оку промені... (В. Ш.).
В	Вона (Євпраксія) щосили боролася з розпачем, сиділа коло вікна непорушно й невідривно, линула поглядом у безвість, збирала у своїй пам'яті все, що дарували їй очі: ріку, кам'янисту рівнину ... (П. З.).
Г	Сонце ще не зайшло, а вже впливав місяць, якимсь непомітно виступив з туманного небосхилу, і вже вони, обидва світила, освітлюють цей тихий, більше степовий, ніж луговий, простір ... (О. Г.).
Д	Земля була мокра, чорна, і рожеві пелюстки маку, вночі оббиті дощем, всюди поприлипали до неї (О. Г.).

9. Позначте безсполучникове речення, між частинами якого наявні причинно-наслідкові відношення.

А	Був світ – стала безодня руїни й нежиття (О. Гонч.)
Б	Розставила б на миснику отакий посуд – на всю хату яскравів би своєю красою... (О. Г.).
В	Як тільки займеться десь небо – з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила (М. Коц.)
Г	Іван оглянувся й не побачив Бориса – задні платформи з ковшами пливли в темряві (Ю. М.).
Д	Весело бриніли набубнявленими гілками осокори, задумливо погойдувала обважнілими косами береза (Ю. Ян.).

10. У якому речення на місці ризи треба поставити двокрапку?

А	Над Києвом гасне сонце / і його останні жарини тліють на розпеченому золоті старих церков (Б. Ант.-Дав.).
Б	З великим спокоєм впливають з-за обрїю, немов з глибини віків, круторогі сірі воли / одомашнені нащадки могутніх степових турів (О. Г.).
В	Чим далі в степ / хмурнішають криничани, гостріше відчувають свою бездомність (О. Г.).
Г	Мені страшно признатися / я щаслива (Л. Кост.)
Д	У товаристві лад / усяк тому рад (Н.тв.).

11. У якому реченні неправильно розставлено розділові знаки при прямій мові?

А	«Оце хороми! – вигукнув юний Яресько. – Під хатою бур’ян, а на хаті лобода... До самих димарів хоч паси кіз» (О. Г.).
Б	«Одна дівчина як рожа, друга – як маківка. Гарна маківка, але од рожі кращої квітки нема» – подумав Василь, входячи в хату (Н.-Л.).
В	«Святі слова...» – почувся поблизу задуманий голос Мокеїча (О. Г.).
Г	«Бідна дівчинко, – сказав Захар, що я можу тобі порадити?» (І. Ф.).
Д	Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав: «Треба йти» (Гр. Т.)

Підсумкові диктанти

Школа

Ми збираємося і йдемо до школи. А вона зовсім близько. Кінчається маленький городик, а за ним – шкільне подвір’я. Шура, себто Олександр Іванович, веде мене спочатку не в класи, а в шкільний сад. Можна зрозуміти людину: на Поліссі фруктовий сад – дивина. Тільки зараз я помітив: село обступає густий сосновий ліс, а самі Кривичі голі, без дерев, бо під ногами товща піску і торф, яблуні й вишні одвіку сюди не заходили. Зате в шкільному саду, на радість дітям, ростуть і яблуні, і вишні, і груші. З вікон школи видно, як гарно цвітуть зараз молоді деревця і як заповзято трудяться над білим цвітом бджоли. Директор веде мене стежкою, розказує, де він дістав молоді саджанці і як вони гуртом, класами, саджали їх. Тут директор кивком голови показав на колодязь у саду (самі викопали!) і на групу дівчаток, які відрами тягали воду й поливали деревця. “Наші чергові, юннати!” – задоволено мовив Козур. У білих фартушках, малі поливальниці теж скидалися на бджілок, що заклопотано снували серед білого весняного цвіту.

Та найбільша гордість директора – нова школа. Чимала дерев’яна споруда виросла в центрі села, розгорнула під прямим кутом два свої крила-приміщення. Для мого степового ока вигляд школи трохи незвичайний. Якась важкуватість, якась ніби похмурість у її зовнішній подобі. Замість легкої білої стіни або цегляної кладки – зруб із важких колод. Міцне нефарбоване дерево затекло смолою; видно, як стягнуто й зшити стіни, як вирізано карнизи й наличники. Словом, видно всю душу дерева, всю його плоть. Живе, майже необроблене дерево стало для нас спорудою, школою. І нехай звикає око: в дерев’яній старій поліській архітектурі є своя суворість, своя первісна, міцна краса.

В усьому помічається: школа (не без впливу директора, як я зрозумів згодом) хоче зробити все так, щоб і сьогоднішні діти не відривалися від землі, щоб і вони мали одвічну радість людини, яка живе тісно злита з природою і яка змалку відкриває для себе і ці тихі річечки на лугах, і вечірні зорі над лісом, і запах сіна, той неповторний запах дитинства, що сниться нам потім усе життя.

За В. Близнищем

Весела Долина

Весела Долина – село в долині. Згори воно предивно схоже на широченний барвистий килим, по краях котрого ошатні білі будиночки розкошують у молодих садках. Од них стеляться донизу рівненькі городи, відмежовані зеленою биндою тихих вологих левад з дрімотливими верболозами. Трохи збоку, на голубому плесі, купками гускне гостра зелень з крапельками роси, якої ще не встигло випити вранішнє сонце. Там ставок з кремовими лілеями та очеретом при березі й терпким татар-зіллям. За ставом принишк ліс, оповитий сизим туманцем. А далі – небо – глибоке, неосяжне.

Тарас спинився біля греблі. Крізь рідко збиті почорнілі дошки тонко цідиться зеленаво-жовта вода, наче там, на самому дні старого ставу, розмотується невидимий сувій ніжного й теплого шовку.

До берега прибився табунець качок – всі такі чисті й білі, як перший сніг, хлюпочуться в рідкій осоці, колошкають незайману ряску, пірнають, смішно бовтаючи лапками.

Тарас бере свою валізу. Зараз вона йому здається тяжкою, наче бозна-чим напакованою, а в ній всього-на-всього кілька книг, дві сорочки, пара нових шкарпеток і модна краватка. Хлопець ступає стежкою, що дугою огинала зелений п'ятачок над ставом і вливалася в нешироку вуличку. Обабіч у густих садках хизувалися своєю довершеністю охайні будиночки, крайній, цегляний, – під зеленою бляхою з ажурною верандою. А ті, що далі – криті цинком або сірим шифером. На густому моріжку, попід тинами, ліниво товчуться сизі гуси. Над вуличкою панує мирний спокій і тихе блаженство. Здається, жодної живої душі. Знає Тарас, що в селі зараз гаряча пора, а цей спокій – удаваний. А прийде вечір – і загомонить ця вулиця, загомонить уся Весела Долина: її господарі повернуться з поля, де, мов у гарячому казані, кипить робота, твориться найсвятіше на землі таїнство – сходить замішаний на сонці і вітрах новий хліб.

За Б. Янчуком

Осінній ліс

Було це на спаду жовтня (саме тоді починається масове рубання лісу), коли батьки спорядили Санька на заробітки. З молодого сосняка рано-вранці виблукав хлопець на широку просіку, що вела до тридцятого кварталу. В лісі було тихо й вогко, і Санько відчував, як у роті йому стає гірко: гірка була кора, що набухла після дощів, гіркий був туман, що курився над купами гнилого хмизу. А повітря, холодне й різке, мов огірковий розсіл з льодком, аж продирало йому легені. Перші морозці обнесли чутливе листя з берез та ясенів, і вони, лісові сироти, покірно ждали зимових завій. Лише ялини, немов купчихи, пишались на видноті рясними темно-зеленими сукнями і дуби – кряжисті бояри – стояли у вогнистих шубах з лисячого хутра. Та це так здавалося здалеку, а як тільки Санько підходив ближче, ялини втрачали жіночу подобу, ставали просто ялинами, з мітелками свіжої хвої, і дуби виглядали інакше – похмуро й насуплено. Може, саме тому, щоб приховати старечі зморшки на тілі, дуб-нелинь ніколи не скидає повністю листяного покрову.

Санько примітив: дубове листя – і те, що осипається, і те, що на зиму лишається на дереві, – було міцне, ніби коване з міді; воно сяло гарячими барвами осені – від світло-жовтого тону до темно-коричневого, а деяке, з багрянцем, ніби аж підгоріло на сонці, бо, дивись, скрутилося в дудочки. Низини, канави, горби – весь ліс був устелений чистим, незайманим листям, і від того посвітлів і наповнився світлим шумом. Саме повітря, здавалось, шерхотіло, як сухий папір. Санько дивувався, звідки його стільки набралось, того дубового листу. Йдеш, загібаєш цілу купу шамкотливих червінців. А довкола – така пухка й запашна постіль, що хочеться покачатись, пораювати у тих лісових розкошах.

За В. Близницею

Сльози захоплення

Надворі непомітно захмарилося і несподівано пройшов короткий тихий дощ. Вікно в сад було відчинене, і з нього до вітальні повіяло прохолодою. Поглянувши у вікно, Антось побачив яскраву зелень мокрих дерев, а обабіч них унизу – свіжі, щойно вмиті гвоздики і червоні троянди. Йому подумалося, що вся оця краса – чарівні звуки музики, відчинене вікно, звідки долинали разом з приглушеним шелестом дощу тонкі аромати саду, є ніби останнім мазком пензля, яким творець довершив щедрю картину. Такою картиною, таким розкішним святом видався йому перший день перебування вдома. Антося, крім усього, радувало і хвилювало й те, що за обідом сповістив татусь. Він сказав, що вечір вони проведуть у полкового командира, що з ним, татусем, і мамою поїде й Антось. А мама додала: “Там будуть танці. Ти, сину, не розучився танцювати?” “Які ж вони уважні, турботливі!” – захоплено подумав тоді Антось про своїх батьків.

А мама грала. Після Бетховена був Гріг, потім Брамс, далі – сповнені легкого смутку “Дунайські легенди”, які Антось особливо любив.

До вітальні повернувся батько. Він, напевно, щойно вмився, бо обличчя було свіже, вуса тонко закручені. На ньому була старанно накрохмалена голландська сорочка, білосніжно і бездоганно випрасувана. Очі його весело поблискували. Заступивши матір за фортепіано, він став награвати якісь веселі варіації. Піаніст з нього був слабенький, він часто фальшивив, але намагався все згладити тим, що занадто бив по клавішах і для чогось усе натискував на педалі. Він грав галопа, циганські пісеньки, вальси і марші, намагаючись підбадьорити Антося. Мати підійшла до батька, стала поряд, потім напівобернулася до нього, і вони, не змовляючись, заспівали. Антось, вперше почувши романс Чайковського, був заворожений ним, і в нього на щоках покотилися сльози.

За М. Нечасом

Ключі до тестових завдань

Розділ «Лексикологія». Тести №1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
В	Д	Г	Д	В	А	В	Д	Б	Б	В	Д	Б	Г	В

Розділ «Фонетика». Тести №2

1	2	3	4	5	6
Б	А	Г	Д	Г	В

Розділ «Орфоепія». Тести №3

1	2	3	4
Б	А	Г	Д

Розділ «Орфографія»

Номер завдання	Тести №4	Тести №5	Тести №6	Тести №7	Тести №8	Тести №9	Тести №10	Тести №11	Тести №12	Тести №13	Тести №14	Тести №15
1	Г	Б	В	Г	Г	Б	Б	В	В	В	Г	Б
2	В	В	А	Б	А	А	В	А	Д	Б	Д	А
3	А	А	Д	Д	Г	Д	Д	Д	А	Д	А	В
4	Б	Г	Б	В	Д	Г		Г	Б	А	А	Д
5	Д	А	Г	Б	В			Б	В	Г	Б	В

Розділ «Морфологія». Тести №16

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
В	А	Г	А	Д	Д	А	Б	В	А	Б	А	В

Тести №17

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
В	Д	А	Д	В	Д	Б	Г	Г	В	Б

Тести №18

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
А	Б	Д	Д	А	А	В	Д	Б	В

Тести №19

1	2	3	4	5	6	7
Г	В	А	А	Б	Д	В

Тести №20

1	2	3	4	5	6
Б	Б	В	Г	Б	А

Тести №21

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Г	Б	А	Д	Б	Б	А	Г	Б	В	Г	А	А

Тести №22

1	2	3	4	5
А	В	Б	Г	Б

Тести №23

1	2	3	4	5	6	7	8	9
В	Б	Г	А	Б	В	Д	А	Б

Розділ «Будова слова. Словотвір». Тести №24

1	2	3	4	5	6	7	8
Б	Г	Г	В	В	А	А	Д

Розділ «Синтаксис та пунктуація». Тести №25

1	2	3	4	5
В	Г	В	Б	Д

Тести №26

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
В	В	Б	В	Г	Б	Д	Г	А 2 Б 3 В 1 Г 5 Д 4	А 4 Б 3 В 2 Г 1	А		А 4 Б 5 В 3 Г 2 Д 1

Тести №27

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
А 3 Б 5 В 4 Г 2 Д 1	Б	Д	Г	Г	В	Б	В	А	А 2 Б 4 В 1 Г 5 Д 3	В	Г	Г	А

Тести №28

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
В	А 2 Б 3 В 1	Д	Б	В	А 4 Б 3 В 5 Г 1 Д 2	В	Г	Г	Г	Б

Список умовних скорочень

Б. Ант.-Дав. – Б. Антоненко-Давидович
І. Б. – І. Багряний
Я. Б. – Я. Баш
Д. Б. – Д. Бедзик
В. Бл. – В. Близнець
С. Б. – С. Бурлаков
О. В. – О. Васильченко
М. Вінгр. – М. Вінграновський
В. В. – В. Винниченко
О. Вишн. – О. Вишня
М. В. – Марко Вовчок
А. В. – А. Волков
І. Вол. – І. Волошенюк
М. Вор. – М. Воронько
Л. Гл. – Л. Глібов
А. Гол. – А. Головка
О. Г. – О. Гончар
М. Груш. – М. Грушевський
Є. Гуц. – Є. Гуцало
А. Д. – А. Давидов
О. Десн. – О. Десняк
О. Довж. – О. Довженко
О. Донч. – О. Донченко
І. Д. – І. Драч
В. Др. – В. Дрозд
Забаш. – Л. Забашта
П. З. – П. Загребельний
Ю. Зб. – Ю. Збанацький
З газ. – з газети
З журн. – з журналу
В. Земл. – В. Земляк
М. Зер. – М. Зеров
Р. Іван. – Р. Іваничук
А. К. – А. Коваль
В. Коз. – В. Козаченко
П. Козл. – П. Козланюк
О. К. – О. Копиленко
В. Кор. – В. Коротич
Л. К. – Л. Костенко
М. Коц. – М. Коцюбинський
П. Коч. – П. Кочетов
І. Ле – І. Ле
О. Лев. – О. Левада
В. Логв. – В. Логвиненко
В. Мал. – В. Малик
А. М. – А. Малишко
Ю. М. – Ю. Міщенко
П. М. – Панас Мирний
Ю. Мушк. – Ю. Мушкетик
М. Нагн. – М. Нагнибіда

М. Н. – М. Нечай
Н.-Л. – Нечуй-Левицький
Н. тв. – народна творчість
О. Ол. – О. Олесь
Б. О. – Б. Олійник
М. О. – М. Олійник
П. Ос. – П. Осадчук
Д. П. – Д. Павличко
І. Пільг. – І. Пільгук
М. Рил. – М. Рильський
К. Св. – К. Світличний
І. Сенч. – І. Сенченко
О. Сиз. – О. Сизоненко
В. Сим. – В. Симоненко
М. Синг. – М. Сингаївський
В. Ск. – В. Скуратівський
Ю. См. – Ю. Смолич
В. Сос. – В. Сосюра
Ст. – І. Стариков
Стар. – М. Старицький
В. Ст. – В. Стус
М. Ст. – М. Стельмах
В. Супр. – В. Супруненко
І. Т. – І. Ткаченко
Л. Тал. – Л. Талалай
М. Тр. – М. Трублаїні
Гр. Т. – Гр. Тютюнник
П. Угл. – П. Угляренко
Л. Укр. – Леся Українка
Б. Х. – Б. Харчук
А. Хор. – А. Хорунжий
М. Хв. – М. Хвильовий
І. Ф. – І. Франко
І. Ц. – І. Цюпа
В. Чем. – В. Чемерис
Т. Ш. – Т. Шевченко
В. Ш. – В. Шевчук
І. Шип. – І. Шиповський
А. Ш. – А. Шиян
М. Ш. – М. Шумило
Д. Я. – Д. Яворівський
Л. Ян. – Л. Яновська
Ю. Ян. – Ю. Яновський
Б. Янч. – Б. Янчук

ЗМІСТ

Передмова.....	3
ЛЕКСИКОЛОГІЯ	
Класифікація слів української мови	4
Поділ слів за значенням. Однозначні й багатозначні слова	5
Синоніми. Типи синонімів. Групи синонімів за характером уживання	6
Антоніми. Розряди антонімів за структурою та за сферою вживання	7
Омоніми. Групи омонімів	7
Склад лексики сучасної української мови з погляду походження.....	8
Класифікація слів за сферою вживання	11
Групи слів за активністю вживання	11
Лексика з погляду емоційного забарвлення	12
ФРАЗЕОЛОГІЯ	
Фразеологічні одиниці	12
Джерела утворення фразеологізмів	13
ГРАФІКА. ФОНЕТИКА	
Український алфавіт.....	16
Звукова система мови. Співвідношення між буквами та звуками.....	17
Фонетична транскрипція.....	18
Чергування голосних	19
Чергування приголосних	20
ОРФОЕПІЯ	
Вимова приголосних звуків	22
Вимова голосних звуків	23
Наголос	23
ОРФОГРАФІЯ	
Ненаголошені [е], [и] в корені слів.....	26
Ненаголошені [е], [и] в суфіксах.....	28
Ненаголошені [е], [и] в префіксах.....	30
Правопис [и], [і] в коренях українських слів.....	32
Розрізнення [и], [і] в основах іншомовних слів.....	34
Чергування у-в, і-й.....	37
Вживання апострофа.....	39
Вживання м'якого знака.....	43
Подвоєння букв внаслідок збігу приголосних.....	47
Подвоєння букв внаслідок подовження приголосних.....	48
Подвоєння букв у словах іншомовного походження.....	50
Правопис префіксів.....	53
Зміни приголосних при словотворенні та формотворенні.....	55
Спрощення у групах приголосних.....	40
Вживання великої букви.....	61
Правила переносу слів.....	67
Правопис російських прізвищ та географічних назв.....	68
Правопис складних іменників.....	70

Правопис складних прикметників.....	74
Правопис складних прислівників	78
Правопис прийменників.....	84
Правопис сполучників.....	84
Правопис часток.....	88
<i>Не</i> з різними частинами мови.....	90
<i>Ні</i> з різними частинами мови.....	92

МОРФОЛОГІЯ

Іменник

Лексико-граматичні групи іменників.....	96
Рід іменників.....	97
Число іменників.....	98
Відмінювання іменників. Поділ іменників на відміни.....	99
Відмінювання множинних іменників.....	107
Творення і правопис імен по батькові.....	108

Прикметник

Ознаки прикметників. Семантичні групи прикметників.....	112
Ступені порівняння прикметників.....	114
Творення присвійних прикметників.	115
Перехід прикметників в іменники (субстантивовані прикметники).....	116
Відмінювання прикметників.....	117

Числівник

Ознаки числівника. Розряди числівників за значенням.....	122
Групи числівників за будовою.....	123
Відмінювання кількісних числівників.....	123
Відмінювання порядкових числівників.....	125
Правопис складних числівників та відчислівникових утворень.....	125
Сполучення кількісних числівників з іменниками.....	126

Займенник

Ознаки займенника.....	130
Розряди займенників.....	131
Відмінювання займенників.....	132

Прислівник

Розряди прислівників за значенням.....	137
Розряди прислівників за походженням та способом творення.....	138

Дієслово

Форми дієслова. Характеристика дієслівних форм.....	140
Видові форми дієслів. Творення видових пар дієслів.....	142
Перехідні й неперехідні дієслова.....	144
Утворення способових форм дієслів.....	144
Дієвідмінювання дієслів.....	145

Дієприкметник

Активні й пасивні дієприкметники. Творення дієприкметників	148
--	-----

Дієприслівник

Утворення дієприслівників.....	150
--------------------------------	-----

Прийменник	154
Сполучник	157
Частки	159

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР

Види морфем	162
Способи словотворення	166

СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ

Словосполучення

Типи словосполучень	170
Способи зв'язку слів у словосполученні	171

Речення

Типи речень.....	174
------------------	-----

Просте речення

Складові елементи простого речення. Головні члени речення.....	175
Тире між підметом і присудком.....	178
Односкладні речення.....	180
Повні та неповні речення	181

Поширені й непоширені речення. Другорядні члени речення.....	182
--	-----

Речення, ускладнене однорідними членами речення

Поняття про однорідні члени речення. Розділові знаки між ними.....	188
Однорідні й неоднорідні означення.....	190
Узагальнювальні слова при однорідних членах речення.....	193

Речення, ускладнене відокремленими членами

Відокремлені означення та розділові знаки при них.....	194
Відокремлені прикладки та розділові знаки при них.....	199
Відокремлені обставини та розділові знаки при них.....	201
Відокремлені додатки та розділові знаки при них.....	204
Уточнюючі члени речення та розділові знаки при них.....	205

Речення із внесеннями

Поняття про внесення. Вставні слова, словосполучення й речення.....	208
Вставлені речення.....	213
Звертання.....	215
Розділові знаки при вигуках, стверджувальних та заперечних словах.....	216

Складне речення

Складносурядне речення.....	222
Складнопідрядне речення.....	226
Розділові знаки у словосполученнях і реченнях зі словами <i>як, мов, наче</i>	233
Безсполучникове речення.....	236
Складні речення з різними видами зв'язку.....	240

Пряма мова.....

Цитати.....	243
-------------	-----

Ключі до тестових завдань.....	251
--------------------------------	-----

Список умовних скорочень.....	253
-------------------------------	-----

Навчальне видання

Жарко Світлана Юрїївна
Жданова Ганна Григорївна

ПРАКТИКУМ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Навчальний посібник

Друкується в авторській редакції.

Підписано до друку 04.01.2012. Формат 30x42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 14,9.
Обл.-вид. арк. 20,5. Тираж 300 прим. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано
в Національному гірничому університеті.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004 р.

49027, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.